

И Д И О

ИЗБОР ИЗ РАДОВА
АКАДЕМИКА БРАНИСЛАВА ШОШКИЋА

РАЗВОЈ И ПРОБЛЕМИ САВРЕМЕНЕ ЕКОНОМСКЕ МИСЛИ *

1. Савремена економска мисао има своју дугу историју. Пре два века, са појавом Смитовог *Богајисџива народа*,¹⁾ она почиње да живи и развија се као економска наука. Смит даје први систем економске теорије. Он, већ и у наслову свог дела, истиче макро-економску проблематику, конкретно факторе који утичу на кретање националног богатства, другим речима, факторе привредног раста. Па ипак он већи део своје анализе - након разматрања проблема новца - посвећује микро-економској проблематици, наиме проблемима размене, тј. вредности и цена, и проблемима расподеле, тј. доходака појединих друштвених класа - надница (личног дохотка од рада), ренте и профита.

Сви ти проблеми које је Смит анализирао - а неке од њих су у парцијалном виду разматрали и неки његови претходници - остаће као трајни проблеми економске науке и као проблеми савремене економске мисли. То, наравно, не значи да ће и решења свих тих проблема бити иста. Економисти после Смита и савремени економисти ће многа од тих решења даље развијати и обогаћивати, нека ће делимично па и у потпуности одбацити. Осим тога, тим класичним проблемима ће касније и савремена економска мисао придодати нове проблеме, нарочито у домену макро-економске анализе, да поменемо само проблематику запослености и стабилизације. Неки од проблема припремиће статус самосталности, самосталних научних дисциплина па - по некима - и самосталних економских и њима блиских наука.

Рикардо, у чијем делу *Принципи политичке економије*²⁾ класична политичка економија постиже свој врхунски домет, наставља са анализом готово свих проблема које је Смит разматрао. Сматрајући да је Смит одговорио на питање детерминисаности националног богатства, Рикардо истиче расподелу као основни проблем политичке економије, а наиме расподелу националног богатства између друштвених класа. Па ипак логика

*) Уводник у зборник *Проблеми и кретања у савременој економској науци*, Економски биро, Београд, 1977.

1) Adam Smith: *Wealth of Nations*, 1776.

2) D. Ricardo: *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 1817.

анализе га је упутила да, попут Смита, прво разматра проблематику размене, пре свега вредности роба, па тек онда проблематику расподеле -ренту, профит, најамнину. Он и проблематику размене и проблематику расподеле свестраније разматра и обогаћује је новим, кохерентнијим решењима. Он, уз то, Смитову проблематику поделе рада протеже на домен међународних економских односа, дајући познату теорију употребних трошкова.

Писци класичне школе економске мисли кретаће се у оквиру проблема, фонда идеја па и решења која су дали британски класици, посебно Рикардо. Они ће, при том, обично вулгаризовати та решења.

2. Класична политичка економија, посебно Рикардо, припремили су пут настанку Марксовог система економске теорије. Овај систем је најпотпуније изложен у његовом епохалном делу *Капитал*, које представља један од најзначајнијих корака у развоју економске науке.

У условима све заоптренијих класних односа и све развијенијом социјалистичком критиком капитализма, Маркс је успео да сачува, коригује и даље развије све научне елементе класичне политичке економије. Он је дао пуно новог економској науци. Маркс је, поред осталог, истакао разлику између вредности и прометне вредности роба. Он је формулисао категорију конкретног и апстрактног рада и категорију друштвено-потребног рада. Маркс је истакао категорију радне снаге за разлику од рада. То му је омогућило да потпуније формулише теорију радне вредности. Маркс је формулисао вишак вредности као посебну категорију за разлику од профита и ренте, као појавних облика. То му је омогућило да дубље уђе у проблеме експлоатације. Он је дошао до нове поделе капитала на постојани и променљиви капитал.

Маркс је истакао и детаљно разрадио категорију цене производње, око које (а не непосредно око вредности, како су то мислили британски класици) гравитирају тржишне цене роба у развијеној робној привреди. Он је показао како долази до претварања вишка вредности у профит и до формирања просечног профита (на једнаке капитале), односно до претварања вредности у цену производње.

Маркс је детаљно развио и разрадио теорију расподеле односно доходака друштвених класа - најамнине, профита, ренте - дајући много нових научних решења. Категорији ренте, *de facto* релативне ренте, он је додао категорију апсолутне ренте.

Нарочито је велики Марксов допринос у домену макро-економске анализе. Он је детаљно разрадио проблематику друштвене репродукције, уграђујући у њу, што је веома значајно, динамичку компоненту (проширена друштвена репродукција). На неколико деценија пре Кејнза, он је одбацио тзв. Сејов закон тржишта и указао на могућност криза хиперпродукције у капитализму. Марксова економска теорија представља својеврстан спој квантитативне и квалитативне економске анализе.

3. Маргиналистички правац економске мисли, који настаје седамдесетих година прошлог века, наступа са одбацивањем класичне политичке економије па имплиците и озбиљних социјалних закључака која она са собом носи. Маргиналисти, пре свега, одбацују класичну теорију

радне вредности, као теорију по којој се вредност роба одређује количном радом уложеног или потребног за производњу роба.

Ту теорију је, мада у недоследном виду, био истакао Смит. Она је, по њему, у ствари временски лимитирана на стање пре капитализма. Њу су разрадили Рикардо а још више Маркс. Она, по њима, није временски лимитирана, већ важи и за капиталистичку привреду. Класична теорија радне вредности и на њој заснована теорија расподеле (доходака) послужила је социјалистичким писцима, посебно социјалистима-рикардијанцима и Марксу за критику капиталистичких друштвено-економских односа и за закључке у погледу експлоататорског карактера капитализма.

Маргиналисти напуштају теорију радне вредности. У одређивању вредности односно цена роба, они полазе од психолошких момената, од субјективне оцене појединачног као потрошача, од граничних, тј. маргиналних величина.

Класичну политичку економију експлицитно одбацује најпре енглески економиста Џевонс. По њему се тај покрет често назива "Џевонсовом револуцијом". Он не бива одмах прихваћен од стране британске академске економске мисли, која ће још изванредно познати остати у оквирима класичне економске традиције онако како ју је изложио Рикардов интерпретатор Џон Стјуарт Мил. Скоро истовремено са Џевонсом и њему сличним идејама јављају се се писци Аустријске и Лозанске школе економске мисли.

Најпознатији представници Аустријске (Бечке односно Психолошке) школе економске мисли јесу Визер, Менгер и Бем-Баверк. С обзиром да се у Аустрији утицај марксизма почео све више да осећа, ова школа економске мисли, а посебно Бем-Баверк, иступа противу Марксове економске теорије. Поента његовог напада јесте тзв. "противуречност" између првог и трећег тома Марксовог *Капитала*.³⁾ Тачно је да Маркс у првом тому говори о гравитирању тржишних цена око вредности роба а у трећем тому о гравитирању тржишних цена око цена производње. Међутим, ту се, *de facto*, ради о два теоријска модела са различитим степеном апстракције.

Теоријски модел који Маркс анализира у првом тому је апстрактнији. Он у њега још не укључује различит органски састав капитала. А у ситуацији истог органског састава капитала тржишне цене роба гравитирају непосредно око вредности роба. У тој ситуацији још не постоји разлика између произведеног вишка вредности и просечног профита, па према томе између вредности и цене производње. Теоријски, пак, модел од кога Маркс полази у трећем тому је ближи стварности развијене капиталистичке привреде. Он укључује у себе различити органски састав капитала. У тој ситуацији долази до разлике између произведеног вишка вредности у свакој грани производње и просечног профита, односно између вредности и цене производње. Следствено томе, тржишне цене роба не могу више гравитирати непосредно око вредности роба, већ око

3) K. Marx: *Das Kapital*, I, II и III, 1867, 1885. и 1894.

цена производње.

Главни представници Лозанске школе економске мисли јесу Валрас и Парето. Ова се школа, због карактера анализе, назива и Школом привредне равнотеже, а због широке употребе математике назива и Математичком школом економске мисли. Валрас настоји да уз примену математике створи тзв. "чисту економију", односно теорију цена, полазећи не од парцијалне већ од опште равнотеже. Он, као и многи други економисти, анализира тражњу и понуду али, за разлику од њих, истиче функционалну међузависност тражње, понуде и цена за привреду у целини. Парето, мада се у много чему разликује од Валраса, развија математичку страну Валрасове анализе и, поред осталог, истиче кривуљу индиференције у објашњавању тражње, избегавајући на тај начин проблем квантифицирања маргиналне корисности.

Допринос лозанских економиста знатно је већи а и апологетике код њих има мање него код аустријских маргиналиста. Савремена економска литература дугује у највећој мери њима за широко увођење математике и математичких симбола у економску анализу, који, с једне стране, омогућавају праћење већег броја економских варијабила а, с друге стране, поједностављују презентирање економских идеја и односа.

4. Алфред Маршал, један од најпознатијих енглеских економиста, својим капиталним делом *Принципи економије*⁴⁾ врши синтезу класичне политичке економије и маргинализма. Он сматра једностраним како Рикардову тако и маргиналистичку теорију вредности. Он, с једне стране, замера Рикарду што факторе који одређују вредност роба тражи само на страни понуде. Он, с друге стране, замера маргиналистима што факторе који одређују вредност, тј. цену траже само на страни тражње. Он сматра да вредност, у ствари цена, зависи како од фактора на страни понуде тако и од фактора на страни тражње.

Говорећи о факторима на страни понуде он има у виду трошкове производње које приписује Рикарду. Међутим, Рикардова теорија вредности није теорија трошкова производње, већ теорија радне вредности. Ова теорија је у интерпретацији Џона Стјуарта Мила добила карактер теорије трошкова производње. Маршал, свесно или не, игнорише рад, тј. количину рада, као детерминанту вредности по Рикарду, и истиче, позивајући се на Рикарда, трошкове производње као фактор који на дужи рок одређује вредност, тј. цену роба. Тражња је по њему детерминантна вредности, у ствари цена роба на кратки рок. У том кратком року је већ дата одговарајућа количина роба и предузећа не могу одмах да на повећану тражњу реагују повећаном производњом. Стога на кратки рок повећана тражња доводи до повећања цена.

Маршалова теорија вредности јесте у ствари теорија цена. Замерке које Маршал упућује Рикарду да је занемарио тражњу губе од свог значаја ако се има у виду да Рикардо говори о вредности за разлику од цена, да, по њему (као и по Смиту и Марксу) то нису идентичне категорије, да је

4) A. Marshall: Principles of Economics, 1890.

вредност (мада они то нису тако формулисали) *de facto* категорија дугог а (тржишне) цене категорија кратког рока, да тражња није детерминанта вредности али да она игра, и по Рикарду, као и по Смиту и Марксу, значајну улогу у одређивању тржишних цена. Природно је што се тражња код Маршала појављује као детерминанта на кратки рок, ако (пошто) он вредност посматра као синоним цена, другим речима, ако (пошто) његова теорија вредности није ништа друго до теорија цена.

Овде треба поменути да су све до тридесетих година овог века вредности (и цене) представљали основну економску проблематику, да су решења у домену вредности служила као основни критеријум калсификације економске мисли, да принципи у домену вредности служе за (односно протежу се на) анализу расподеле (доходака), да су вредност и расподела два саставна домена микро-економске анализе, да су са њима почињала и исцрпљивала се многа позната дела великих економиста која, због повезаног третирања вредности и расподеле (доходака), носе с правом карактер система економске анализе.

Својим делом *Принципи економије* Маршал уводи нов назив за економску науку ("економика" уместо традиционалног назива "политичка економија"). Он ће бити брзо прихваћен у скоро свим западним и многим другим земљама, нарочито у енглеском језичком подручју. Тек ће у најновије време доћи до појава постепеног враћања термину "политичка економија", односно до алтернативне употребе оба термина.

Маршалови *Принципи економије* доживели су већи број издања и служили су деценијама као основно дело, малтене библија економске науке на Западу, нарочито на енглеским универзитетима, који су, иначе, све до недавна били главни расадници економске науке. За Маршала и његово дело везана је школа економске мисли - Маршалијанска, односно Кембриџска, односно Нео-класична. Допринос Маршала и Нео-класичне школе је далеко изнад доприноса аустријских маргиналиста. И у њиховој анализи, мада у знатно мањој мери, има апологетике, нарочито у анализи најамнине и профита. Маршалова теорија, уз одговарајуће корекције, усавршавања и разраде од стране његових следбеника, уграђена је у основе савремене микро-економске анализе (цена и расподеле).

Овде би требало напоменути да употреба назива "нео-класична" теорија, анализа, односно школа економске мисли има више оправдања за теорију, анализу односно школу економске мисли везане за Маршала, с обзиром на његов покушај синтезе класичне (рикардијанске) и маргиналистичке теорије, него што је употреба тог назива за савремену синтезу пост-маршалијанске микро и пост-кејнсијанске макро-економске анализе, како је то чинио један од најпознатијих америчких економиста Пол Самјуелсон у ранијим издањима своје књиге *Економика*⁵⁾.

5. Развитак маршалијанске, тј. нео-класичне економске теорије у међуратном периоду долази нарочито до изражаја у следећих неколико домена.

Појава монопола и непотпуне конкуренције постаје предмет критике

5) P. A. Samuelson: *Economics* (New York, McGraw-Hill), 1948.

и критичке анализе неких маршалијанских писаца. Критика се најпре појављује у области новца и кредита. Она свој најпунији израз добија у делу *Економика блађосћања*⁶⁾ познатог енглеског економисте Пигуа, шефа катедре политичке економије Универзитета у Кембриџу после Маршала. Нестанак слободне конкуренције, односно настанак монопола и непотпуне конкуренције доводи до нерационалног коришћења привредних ресурса и до прерасподеле националног дохотка у корист монопола, тј. до својеврсне експлоатације друштва од стране монополског капитала.

Критичку анализу монопола и непотпуне конкуренције покренуо је кембриџски економиста Пјеро Срафа једним својим познатим чланком⁷⁾. Ова анализа, пак, долази до најпотпунијег изражаја у чувеним делима истакнутих економиста - Енглескиње Џоане Робинсон, професора Кембриџског универзитета, *Економика нејојћуне конкуренције*⁸⁾ и америчког економисте са Харвардског универзитета Едварда Чембрлена *Теорија монополске конкуренције*⁹⁾. Примат око ове теорије биће касније дуго предмет теоријског спора.

Ова теорија представља један од најзначајнијих корака у развоју маршалијанске економске мисли. Па ипак се она, за разлику од анализе монополистичког капитализма од стране марксистичких писаца, ограничава на анализу размене, пре свега на анализу тржишта, односно на "несавршеност тржишта". Теорија монопола и непотпуне конкуренције, као корекција, допуна и разрада Маршалове теорије, нашла је места у савременом нео-класичном (нео-маршалијанском) систему микро-економске анализе (цена и расподеле).

Симптоматично је напоменути да су у неким западним земљама монополистички кругови покушавали да грубо угуше критику и критичку анализу монопола и олигопола. То је нарочито дошло до изражаја у послератном периоду у САД, када су под удар сенатора Макартија и његове комисије дошли, поред осталих, и прогресивни универзитетски економисти. Критичке анализе монопола и олигопола проглашаване су као критика америчког "начина живота" која иде у прилог "комунизму". Већина економиста је, ипак, пружила отпор таквим притисцима.

Други значајни корак у развоју маршалијанске економске анализе направио је истакнути енглески економиста са Оксфордског универзитета Хикс у свом познатом делу *Вредности и капитал*¹⁰⁾. Развијајући идеје које је сам раније изнео, Хикс настоји да усаврши Маршалову теорију, одбацујући потпуно појам "корисности" и потребу квантификарања корисности. Он то чини помоћу Паретове кривуље индиференције. Уместо мерења, тј. квантификарања корисности, чију су тешкоћу уочили и неки

6) A. Pigou: *Economics of Welfare*, 1920.

7) P. Sraffa. "The Laws of Returns under Competitive Conditions", *Economic Journal*, 1926.

8) J. Robinson: *The Economic of Imperfect Competition*, 1933.

9) E. Chamberlin: *The Theory of Monopolistic Competition*, 1933.

10) J. R. Hick: *Value and Capital*, 1939.

ранији маргиналистички писци (Менгер је, на пример, истакао идеју о релативности мерељивости корисности), Хикс истиче само низ више или мање преферираних или индиферентних комбинација двеју роба, које се могу изразити на тзв. скали преференције и кривуљи индиференције.

Проблем се, дакле, своди на то да појединац (потрошач) претпоставља једну групу добара другој, тј. преферира једну групу добара у односу на другу. Тако се заобилази квантитативна страна тог преферирања, тј. колико већу важност појединац придаје једној групи добара у односу на другу. Тако се заобилази квантитативна страна тог преферирања, тј. колико већу важност појединац придаје једној групи добара у односу на другу. Тако отпада потреба за мерљивошћу субјективних жеља односно корисности. Тако ишчезава и сама категорија "корисности".

Ограниченост Хиксове анализе састоји се, пре свега, у томе што она полази од претпоставке слободне конкуренције. Он је уосталом свестан тог недостатка. Па ипак формулације и решења која је Хикс дао - као корекција, допуна и разрада Маршалове теорије - нашле су места у савременом нео-класичном (нео-маршалијанском) систему микро-економске анализе (цена и расподеле).

6. Две најзначајније појаве у развоју ван-марксистичке економске мисли у међуратном и послератном периоду јесу: настојање нових области истраживања и све присутније учешће објективне, научне компоненте.

Тридесетих година овог века, у јеку Велике економске кризе, дубоке привредне депресије и огромне незапослености (која се пела на неколико десетина милиона незапослених) у западним земљама, долази - баш као резултат тог и таквог привредног стања - до радикалног прелома у развоју ван-марксистичке економске мисли, до настанка тзв. Кејнзијанске "револуције". Уместо традиционалних проблема микро-економске анализе (цена и расподеле), истакнути енглески економиста, са Кембрицког универзитета, Кејнз пребацује домен анализе на макро-економску проблематику, на обим привредне активности и запослености, односно на привредну депресију и незапосленост. Он то чини у свом знаменитом делу *Опшћа теорија запослености, камата и новца*.¹¹⁾

Кејнзова и савремена (нео-кејнзијанска односно пост-кејнзијанска) макро-економска анализа и на њој заснована економска политика јесу од изузетног значаја и захтевају посебан, детаљнији третман. Њему ћемо приступити нешто касније.

Анализа привредне конјунктуре - цикличног успона (бума) и пада (рецесије, застоја, депресије) - и запослености утиче на развој методологије биланса народне привреде и на њено спајање са економетријским истраживањима. У оквиру испитивања биланса народне привреде долази до настанка анализе међугранског промета, тј. "input-output" анализе. Долази до даљег развоја економетрије. Она је за предмет своје анализе имала тржиште, посебно (на основу статистичких посматрања) еластичност понуде и тражње и прогнозе тржишних кретања. Она сада

11) J. M. Keynes: *The General Theory of Employment, Interest and Money* (McMillan, London) 1936.

прелази на анализу трошкова и пословања предузећа.

Економска политика против рецесије, односно депресије, и незапослености тридесетих година, а посебно захтеви ратне привреде, наметнули су потребу планирања како од стране крупних корпорација (инвестиције, алокације, међусобне координације) тако и од стране капиталистичке државе (државне инвестиције, координације национализованих грана индустрије, енергетике, транспорта и сл.). То даје подстрека настанку науке о програмирању и њеном спајању са кибернетиком.

У међуратном периоду долази до неке врсте интернационализације економске науке, тј. до све већег приближавања, еклектицизма и синтезе различитих економско-теоријских схватања у ван-марксистичкој економској мисли. Мада се литература о тзв. математичкој економици није углавном повећала све до тридесетих година, употреба математике, математичких једначина и кривуља одиграли су значајну улогу у том приближавању и синтези.

7. Марксистичка економска мисао у условима капитализма била је оријентисана и заинтересована за критичку анализу капитализма као друштвено-економског система и његовог развоја и за демаскирање апологетике грађанских економиста. Марксистички писци су у том периоду анализирали проблеме акумулације капитала у условима капитализма, друштвене репродукције, реализације и криза. Они су први указали на појаву монополистичке фазе капитализма и њу знатно пре и знатно шире анализирали, него каснији теоретичари непотпуне и монополске конкуренције. Најпознатија марксистичка економска дела тог периода јесу свакако Хилфердингов *Финансијски капитал*¹²⁾, *Акумулација капитала*¹³⁾ Розе Луксембург и Лењинов *Империјализам као највиша студија капитализма*¹⁴⁾. Ту такође спада *Аграрно питање*¹⁵⁾ Карла Каутског.

Макро-економски проблеми - привредни развој, запосленост, кризе - биле су и остале за дуго домет анализе само марксистичких писаца. Стога ће се тој анализи марксистичких писаца, у недостатку друге, обраћати и писци нео-класичне традиције. Поменимо у том смислу само савременог америчког економисту Домара, и еминентног енглеског економисту Џоану Робинсон и њену књигу *Акумулацију капитала*,¹⁶⁾ коју је писала под јаким утицајем Маркса и марксистичке анализе а да се на њих (због тактичких разлога у атмосфери хладно-ратовске подвојености) у тексту књиге и не позове.

Марксистички писци, међутим, нису били заинтересовани за даљу анализу тржишта и цена, нити, што је сасвим разумљиво (ако се има у виду чињеница да су они углавном били активни учесници револуционарног радничког покрета), за анализу проблема везаних за управљање капиталистичком привредом. А та ће питања постати предмет основне

12) R. Hilferding. *Das Finanzkapital*, 1910.

13) R. Luxemburg: *Die Akkumulation des Kapitals*, 1913.

14) V. I. Lenin: *Imperializam kak vysšaja stadija kapitalizma*, 1917.

15) K. Kautsky: *Die Agrarfrage*, 1899.

16) J. Robinson: *Accumulation of Capital* (London, Macmillan), 1956.

теоријске преокупације писаца ван-марксистичке оријентације.

Са појавом социјалистичких друштвено-економских односа требало је да дође до преоријентације, боље рећи до проширења домена анализе марксистичких писаца. На то упућује потреба што брже и што адекватније социјалистичке привредне изградње. Отежавајући фактори за брзу преоријентацију били су у следећем. Прво, до социјалистичког преображаја дошло је углавном у земљама недовољно развијеног капитализма, које, због тога, и нису имале традиције у области економске науке нити у погледу управљања привредом. Друго, за доста дуги период времена у првој земљи социјализма нису постојали погодни услови за развој стваралачке марксистичке мисли. Проглашавање читаве ван-марксистичке мисли за апологетску и њено фронтално одбацавање онемогућавало је коришћење одређених научних и за привредну праксу социјалистичке изградње употребљивих елемената те мисли. Треће, нове области економског истраживања које би биле применљиве за ту изградњу настале су у оквиру ван-марксистичке традиције тек тридесетих година (економетрија, анализа запослености, методологија биланса народне привреде), а неке тек након другог светског рата (теорија програмирања и кибернетика).

Веома осетљиво али изузетно значајно питање које би се морало поставити тиче се односа којег би марксистички економисти требало да имају према осталој, пре свега савременој нео-класичној и пост-кејнзијанској економској мисли. Да бисмо одговорили на то питање потребно је имати у виду пре свега следеће промене које су настале последњих деценија.

8. Развитак капитализма, који је са собом довео до новог, измењеног места и улоге капиталистичких предузећа и државе, и практичне привредне потребе довеле су до све доминантније улоге објективне, научно засноване анализе у оквиру међуратне и послератне, савремене ван-марксистичке економске мисли.

У либералном капитализму доминирала су ситна предузећа. Она, због свог обима и расцепканости, нису ни могла да врше значајнији утицај на тржиште. Капиталистички предузетници, капиталистичка класа стога није била заинтересована за тржишне анализе. Сличан је био случај са државом. Сем монетарно-кредитне и царинске политике она се углавном није мешала нити озбиљније утицала на привредни живот у периоду либералног капитализма.

Са све већом концентрацијом и централизацијом капитала долази до стварања крупних капиталистичких предузећа (компанија, корпорација). Оне нису више беспомоћне у односу на тржиште. Оне постају све више заинтересоване за објективну анализу тржишта, еластичности тражње, услова производње и понуде сировина, полуфабриката. Таква анализа јесте претпоставка вођења успешне политике цена и производње крупних капиталистичких предузећа. Отуда и све разгранатија мрежа института примењеног и развојног карактера које финансирају крупне корпорације.

Сличан је случај са савременом капиталистичком државом. Са све већим привредним развитаком, све већом организованашћу и улогом

радничке класе, парламентарним условима политичке борбе, све већим степеном образовања и културе широких слојева друштва, а посебно са настанком тешких потреса тридесетих година (дубоке привредне депресије и масовне незапослености), уз постојање социјализма као реалне алтернативе, савремена капиталистичка држава из разлога социјалног и економског карактера није могла да остане по страни од привредних токова. Ради што успешнијег вођења економске политике, пре свега противу општег привредног застоја и масовне незапослености, она постаје све више заинтересована за објективну, научно засновану анализу економских феномена, њиховог функционалног и каузалног односа.

Све је то погодовало како развоју научних елемената савремене економске анализе тако и настанку нових (поменутих) области економских истраживања и нових научних дисциплина.

Све наглашенијем објективном и научном карактеру економске анализе допринела је деценијама присутна оријентација економске мисли на Западу ка тзв. научном позитивизму, ка "друштвеној неутралности" економске науке, ка квантитативној страни економске анализе (препуштајући квалитативну страну анализе другим наукама). Отуда и истицање назива "економика" уместо "политичке економије".

То никако не значи да је отпала потреба за апологетиком, да ње више нема у савременој економској литератури и универзитетској настави на Западу. Апологетике, по нашем мишљењу, има највише у популарној економској литератури, у општим уџбеницима (Принципи економије, Основи економије, Увод у економику односно политичку економију и слично), нарочито у уводним разматрањима и деловима посвећеним савременим, упоредним економским системима. Ње много мање има у радовима вишег аналитичког нивоа, у часописима и монографијама намењеним професионалним економистима.

9. Све то говори у прилог тога да се више не може и не сме *en bloc* читаву пост-класична ван-марксистичка, а тим пре савремена пост-маршалијанска и пост-кејџијанска економска мисао, проглашавати апологетском, па, следствено томе, фронтално одбацивати као ненаучна. То пре свега због стваралачког развоја савремене марксистичке мисли и бржег и адекватнијег развоја социјалистичке привреде. Детаљно праћење и минуциозна критичка анализа те мисли је неопходан и неизбежан задатак савремених марксистичких економиста. Додајни аргументи који истичу неопходност таквог става су, поред осталог, следећи.

Прво, стварајући свој систем економске теорије Маркс није имао за циљ да пружи сва потребна економска знања неопходна за управљање капиталистичком привредом. Његова теорија представља пре свега критичку анализу капитализма, која је требало да буде теоријска основица за окупљање радничког покрета и рушење капиталистичког поретка као експлоататорског. Стога Маркс није ни улазио у детаљну разраду свих њему савремених економских проблема. Он, на пример, није сматрао неопходним, за циљ који је себи поставио, да врши детаљнију анализу тржишта и тржишних цена, мада је дао научне основе за даљу разраду

тих проблема. Та ће анализа, међутим, бити у центру разматрања маргиналистичких писаца, Маршала и маршалијанаца, односно неокласичне микро-економске анализе.

Друго, Маркс није могао да разматра низ значајних проблема и појава који су настали или се знатно развили у оквиру капиталистичког друштвено-економског система после Маркса. Поменимо само облике монополске и непотпуне конкуренције, тзв. менаџерску револуцију, проблем масовне незапослености и инфлације и улогу капиталистичке државе, промене у међународним економским односима итд. Неке од тих проблема почели су да разматрају марксистички писци. Тим је проблемима, међутим, посвећена веома богата економска литература (књиге, монографије, чланци, научни реферати) написана од стране ван-марксистичких економиста.

Треће, са настанком социјалистичких привреда долази до нових проблема и нових појава везаних за старе економско-теоријске проблеме. Маркс за разлику од раних социјалиста и социјалиста-утописта, као свестран мислилац пун научних скрупула, није сматрао целисходним да се упушта у предвиђање и решавање проблема за њега будућег социјалистичког друштва и привреде. Њима се бави одређени број марксистичких писаца у социјалистичким и осталим земљама, али све више и писаца који нису марксисти.

Сви ти проблеми, како они који су постојали у Марксово време а он није хтео или није стигао да их обради, тако и они који су настали у даљем развоју капиталистичке и настанку и развоју социјалистичких привреда, уз то различитог типа, морају бити а многи већ и јесу предмет анализе савремене марксистичке мисли. А анализа тих проблема била би недовољна, често једнострана и успорена ако не би била праћена критичком анализом ван-марксистичке, пре свега савремене неокласичне и пост-кејнзијанске економске мисли.

Критичка анализа теоријских концепција писаца који припадају или су припадали другим школама економске мисли требало би, по правилу, да претходи детаљној разради економских проблема и формулисању савремених марксистичких теоријских концепција о тим проблемима. Тако је, уосталом, радио Маркс стварајући свој систем економске теорије. Он је са изразитом научничком педантношћу најпре упознао и подвргао детаљној критичкој анализи сву дотадашњу економску литературу, одбацујући све оно што није могло да издржи научну пробу а прихватајући и укључујући у свој теоријски систем све оно што је научно одрживо, развијајући и даље усавршавајући многа од постојећих прихватљивих решења. Он је уосталом своје *Теорије о вишку вредности*¹⁷⁾, које представљају својеврсну критичку анализу претходне економске мисли, имао написане (у рукопису) пре него што је приступио дефинитивном формулисању свог теоријског система у Капиталу.

Савремени марксистички економисти би требало само да следе Марксов пример и Марксов поступак. Они би морали да пропусте кроз марксистичку

17) K. Marx: *Theorien der Mehrwert*, objavio tek 1910. Karl Kaucki.

стички критички филтер релевантну економску литературу пре свега писаца нео-класичне и кејнзијанске школе економске мисли, да одбацују све оно што представља апологетику и што је научно неодрживо, а да прихвате, укључе и, где је год могуће, даље развију рационална и научно одржива решења. Тако ће се обогатити и даље развити систем савремене економске теорије. Тако ће се помоћи развоју социјалистичке и наше привреде, адекватнијем формулисању привредног система и економске политике.

За нашу самоуправну, па према томе тржишно оријентисану привреду, од посебног су значаја анализа тржишта и тржишног формирања цена и доходака, чиме се веома детаљно бавила и бави нео-класична микро-економска мисао, и анализа привредне конјунктуре, запослености и инфлације, чиме се веома детаљно бавила и бави кејнзијанска посебно пост-кејнзијанска савремена макро-економска анализа и анти-циклична и стабилизирајућа економска политика. О овој последњој, због њеног изузетног значаја, биће више речи.

10. Настанак Кејнзове макро-економске анализе тридесетих година овог века представља најзначајнији догађај у развоју ван-марксистичке економске мисли након класичне политичке економије. Кејнзова теорија значи радикалан прелом у односу на претходну маргиналистичку и маршалијанску односно традиционалну економску теорију. И то у троструком смислу речи.

Прво, у погледу домена анализе. Претходна маргиналистичка и маршалијанска економска теорија била је посвећена микро-економским проблемима, проблемима размене (формирању вредности односно цена појединачних роба) и расподеле (тј. формирању доходака појединачних друштвених групација: надница, профита, ренте). Кејнзова и следствено томе кејнзијанска анализа је посвећена макро-економским проблемима, укупним друштвеним величинама, тј. привредним агрегатима (нивоу укупне привредне активности, укупне запослености и општем нивоу цена). Кејнзова оријентација на макро-економску проблематику значи својеврстан повратак на домен анализе којем се (мада не искључиво само њом) бавила класична политичка економија (нарочито Смит: анализа фактора који утичу на кретање друштвеног богатства; отуда и наслов његовог капиталног дела) и Маркс (анализа друштвене репродукције, запослености и криза хиперпродукције).

Друго, у погледу оцене о способности капиталистичке тржишне привреде да аутоматски обезбеди стање пуне запослености. Маргиналистичка и маршалијанска теорија је полазила од тзв. Сејовог "закона тржишта" као своје претпоставке. А тај "закон", поред осталог, значи да у тржишној (капиталистичкој) привреди деловање тржишног механизма аутоматски обезбеђује привредну равнотежу и пуну запосленост. Чак је и Рикардо прихватио Сејову логику. Кејнз одбацује Сејов "закон тржишта" и показује да сам тржишни механизам није у стању да увек обезбеди привредну равнотежу на нивоу пуне запослености. Стање масовне незапослености тридесетих година овог века било је најбољи пресудитељ ваљаности ставова у том погледу. Кејнз тако на свој начин и

са другачијом аргументацијом чини исто оно што је неколико деценија пре њега учинио Маркс одбацујући Сејов "закон тржишта".

Треће, у погледу економске политике. Претходна економска теорија, полазећи од претпоставке да је тржиште у стању да само, аутоматски обезбеди привредну равнотежу без озбиљнијих привредних застоја и масовне незапослености, залагала се за економски либерализам. Такве теоријске претпоставке, уосталом, чине беспредметном сваку интервенцију државе, сваку интервенционистичку политику. Кејнз, међутим, полазећи од друкчијих теоријских претпоставки, оспоравајући тржишту, односно деловању тржишног механизма, способност да само, аутоматски обезбеди привредну равнотежу на нивоу пуне запослености, залаже се за својеврсни државни интервенционизам, тј. за активну економску политику противу привредних застоја и масовне незапослености. Не одбацујући тржиште и деловање тржишног механизма, Кејнз и кејнзијанска теорија истичу неопходност предузимања одговарајућих мера анти-цикличне и стабилизаторске економске политике (монетарно-кредитне, фискалне и друге) за повећање стопе привредне активности и запослености односно противу општег раста цена, противу инфлације.

Кејнзова оријентација на макро-економску проблематику не значи негирање система маршалијанске, тј. нео-класичне микроекономске анализе. Та ће анализа, по њему, добити у свом значају тек након постизања привредне равнотеже на нивоу пуне запослености, као резултат његове макро-економске теорије и на њој засноване економске политике.

Кејнзова и кејнзијанска економска политика усмерена је у правцу ублажавања привредних циклуса, безболнијег функционисања капиталистичке тржишне привреде, а то објективно значи и у правцу продужавања капиталистичког друштвено-економског система. Међутим, тај моменат као и Кејнзов лични (благодан) став према том систему и (одбојан) став према Марксовом залагању за руководећу улогу пролетаријата (што је дошло до изражаја у одговору Бернару Шоу који је настојао да га заинтересује за Маркса) не могу да умање значај Кејнзове анализе, аналитичког инструментарија и мера економске политике.

Кејнзову теорију кориговали су, допуњавали и даље развијали његови бројни следбеници. У свом савременом виду, као нео-кејнзијанска односно пост-кејнзијанска макро-економска анализа, она се појављује као теорија детерминисаности (реалног) националног дохотка. За разлику од Кејнза, који се углавном оријентисао на проблематику запослености односно незапослености (што је и разумљиво ако се има у виду да је масовна незапосленост била главни проблем тога доба), савремена пост-кејнзијанска макро-анализа разматра поред проблематике нивоа привредне активности и запослености и проблематику инфлације (што је и разумљиво ако се има у виду да је у послератном периоду општи раст цена, тј. инфлација, био све присутнији и по сразмерама све озбиљнији феномен привредних кретања).

11. Систем савремене економске анализе у оном виду како се он предаје на универзитетима у западним земљама састоји се из своја два основна саставна дела: (1) пост-кејнзијанске макро-економске анализе де-

терминираниости (реалног) националног дохотка односно нивоа привредне активности и запослености, с једне, и стабилности цена односно инфлације, с друге стране, и економске политике која из ње проистиче, и (2) пост-маршалијанске, нео-класичне микро-економске анализе размене (тржишта и цена), тј. тржишног формирања појединачних цена, и расподеле, тј. тржишног формирања доходака (ренте, надница, профита и камате), као цена употребе фактора производње, с тим што је ова коригована и развијена пост-маршалијанска анализа усклађена са основним поставкама кејнзијанске теорије.

У погледу основа тог савременог система економске анализе постоји прилична сагласност међу академским економистима на западним универзитетима. То се види из структуре и садржаја најпознатијих универзитетских уџбеника (Принципи економије, Основе економије, Увод у економску анализу и слично) на Западу. Томе је умногоме допринела све већа међународна научна комуникативност и све доминантнија енглеска а сада америчка литература и усвајање енглеског језика као међународног средства споразумевања у области економских наука. То нарочито долази до изражаја на међународним научним скуповима.

Разлике међу западним економистима настају када они прелазе на виши ниво економске анализе. Разлике такође настају приликом дијагнозе датог привредног стања и процена даљих привредних кретања (на пример, да ли је дати пад у привредној активности и запослености или пораст цена привременог карактера или означава почетак једног дубљег процеса). Разлике у дијагнози односно процени даљих привредних трендова доводе, на пример, до разлике у погледу потребе примењивања одговарајућих мера анти-цикличне и стабилизационе економске политике.

Процесу интернационализације економске науке допринела је све доминантнија улога математике у економској анализи. Математички метод анализе није сасвим потиснуо литерарни начин изражавања. Упоредо са радовима који се дају скоро искључиво у математичкој форми, постоје и радови и економисти који избегавају математику и у својој најелементарнијој форми.

У савременој економској литератури је све присутнија статистика и њено повезивање са економско-теоријском анализом. Неки теоријски радови се веома много ослањају па и заснивају на статистичкој обради материјала. Повезаност статистике и економско-теоријске анализе посебно је дошло до изражаја и даље подстакнуто оснивањем (1930. г. од стране литерарних и математичких економиста и статистичара) и радом Економетријског друштва.

Оштра подела на "чисту" и "дескриптивну" економију, на теорију и анализу реалних привредних проблема, која је постојала све до двадесетих година овог века, више не карактерише савремену економску анализу нити углавном долази до изражаја у универзитетским уџбеницима. Јаз између теорије и њене примене почео је нагло да се сужава са настанком Кејнзијанске макро-економске анализе, са њеном оријентацијом на актуелне проблеме привредног живота и истицањем неопходности економске

политике засноване на економској теорији. Отуда и појава да истакнути економисти, универзитетски професори, заузимају често најодговорнија места у државној управи, у руководећим и саветодавним органима.

12. Међу најзначајније проблеме савремене економске мисли спадају проблеми савремене макро-економске анализе, пре свега ниво привредне активности и с њим повезана запосленост, с једне, и инфлација, с друге стране. То су истовремено веома акутни савремени привредни проблеми. Због тога ћемо се на тим проблемима нешто детаљније задржати.

Незапосленост и инфлација су код Кејнза и све до недавно посматрани углавном као два феномена која настају у различитим фазама привредног циклуса. Незапосленост је била везивана за рецесиону односно депресиону фазу привредног циклуса. Инфлација је, пак, везивана за врх привредног циклуса, за стање пуне запослености. Дуго се, дакле, у економској теорији сматрало да незапосленост и инфлација могу настати само у временски различитим фазама. За такву теоријску претпоставку, којој је за дуги историјски период привредна пракса давала своју потврду, економска политика била је и јесте прилично јасна и поједностављена.

Ниска привредна активност доводи до незапослености. Основни вид стимулисања опште привредне активности у систему тржишне привреде (са самосталношћу привредних организација у доношењу одлука у погледу обима своје производње, привредне активности) јесте повећање ефективне, тј. платежно способне тражње. Повећањем ефективне тражње постиже се повећање укупне привредне активности, па, преко тога, по правилу, и повећање укупне запослености. Кретања у (обиму) привредне активности и кретања у (обиму) запослености јесу истомерна, јесу две стране једног истог процеса, мада нису увек иста по интензитету (нарочито када дође до наглих промена у продуктивности рада).

Економска политика за повећање укупне запослености, тј. противу масовне незапослености, има за циљ повећање укупне ефективне тражње. Три њена основна вида јесу: монетарно-кредитна политика, пореска политика и политика друштвеног финансирања (јавних расхода, тј. опште и заједничке потрошње).

Монетарно-кредитна политика против незапослености морала би бити експанзиона. Политиком "јефтиног новца", експанзијом кредита, олакшавањем услова за добијање потрошачких и инвестиционих кредита (од стране кредитних институција), ниском каматном стопом и слично стимулисало би се становништво и радне организације на већу куповину, повећавала би се укупна ефективна тражња за робама, а то би давало подстрека предузећима за повећање производње, дошло би до повећања индивидуалних и јавних инвестиција, до повећања укупне привредне активности а тиме и укупне запослености.

Исте ефекте би требало очекивати и у домену пореске политике. Смањивањем пореза, које становништво и радне организације плаћају држави односно друштвеној заједници, повећавао би се расположиви доходак становништва и радних организација па, према томе (мада не у потпуном износу смањеног пореза), и укупна ефективна тражња.

Политика друштвеног финансирања у циљу повећања укупне запо-

слености морала би бити експанзиона. Повећање јавних расхода, а у одређеним ситуацијама у виду тзв. јавних радова, односно, повећано друштвено финансирање за изградњу објеката друштвеног стандарда (инфраструктура, мелиорације, стамбено-комунална изградња и сл.), довело би, са своје стране, до повећања укупне ефективне тражње. А повећана ефективна тражња треба да доведе до повећане производње односно привредне активности и следствено до повећања укупне запослености.

13. Видови економске политике противу оне врсте инфлације која долази након постизања пуне запослености јесу исти као и за борбу противу незапослености, само су обрнутог смера. Наиме, та врста инфлације настаје као резултат претеране укупне ефективне тражње која више не може да доведе до повећања производње, јер је привреда исцрпла све своје материјалне могућности и постигла највиши могући (у тој ситуацији) ниво привредне активности и запослености, пуну запосленост радне снаге и осталих расположивих (доступних) фактора производње. Та врста инфлације јесте инфлација због претеране тражње, краће (мада неадекватно) "инфлација тражње".

Монетарно-кредитна политика противу те врсте инфлације морала би бити рестриктивна. Политиком "скупог новца", рестрикцијом кредита, отежавањем услова за добијање потрошачких и инвестиционих кредита (од стране кредитних институција), високом каматом и слично дестимулисала би се куповина роба од стране становништва и радних организација, смањивала би се укупна ефективна тражња за робама и успостављала би се равнотежа између укупне ефективне тражње и расположивог обима произведених роба, тј. равнотежа између куповних и робних фондова.

Исте ефекте би требало очекивати од пореске политике. Повећањем пореза које становништво и радне организације плаћају држави, односно друштвеној заједници, смањивао би се расположиви доходак становништва и радних организација, па, према томе, и укупна ефективна тражња.

Политика друштвеног финансирања противу инфлације (због претеране) тражње морала би бити рестриктивна. Смањење јавних расхода, тзв. јавних радова, односно смањење друштвеног финансирања за изградњу (и одржавање) јавних објеката довело би до смањивања укупне ефективне тражње. А смањивање ефективне тражње на ниво који одговара расположивом обиму произведених роба довело би до равнотеже куповних и расположивих робних фондова, до заустављања општег раста цена, до заустављања инфлације.

14. Овде треба имати у виду следећих неколико момената.

Мере кредитне политике су ефикасније за ситуацију инфлације због претеране тражње него за ситуацију изразито дубоке депресије и масовне незапослености која је прати. Уколико је ауто-финансирање крупних привредних организација развијеније, утолико је мање дејство монетарно-кредитне политике.

Циљеви у домену запослености (незапослености) и стабилности цена (инфлације) сада добијају превагу у односу на постизање буџетске равн-

отеже. Макро-економска политика иде свесно на буџетску неравнотежу и дефицитно финансирање као на могуће видове борбе противу незапослености.

Интензитет дејства пореске политике је слабији него друштвеног финансирања привредних објеката. Осим тога, пореском политиком, уколико она није селективна, углавном се не може, а друштвеним финансирањем се може непосредно утицати на алокацију фактора производње. Друштвено финансирање, тј. јавни расходи у капиталистичким земљама значе по правилу проширивање државног и релативно сужавање домена приватно-предузетничког сектора привреде. Отуда и настојања да се у тим земљама приоритет да пре свега монетарно-кредитној политици као најмање радикалној, па тек онда пореској политици, а да се колико је год могуће сузи домен јавних расхода, нарочито државни сектор привреде, с обзиром да он делује као опасан преседан за продирање новог, колективног облика привреде.

15. Ситуација се у великој мери компликује када инфлација, тј. општи раст цена, настане пре него што је привреда постигла ниво пуне запослености радне снаге и осталих фактора производње. То је нови вид инфлације који настаје у ситуацији ниског нивоа привредне активности односно недовољне запослености. То је инфлација коју прати незапосленост. То је релативно нов феномен како у привредној пракси тако и у економској теорији.

Разлози за настанак те врсте инфлације су вишеструки. Они се пре свега налазе у ограниченом деловању тржишног механизма у домену личних доходака (доходака од рада) и цена, односно у недовољној респонзивности личних доходака и цена на тржишне промене. Ова врста инфлације настаје у монополским и сличним условима привређивања, када крупне привредне организације могу да намећу цене, *de facto* "администриране цене", да подижу цене чак и у условима смањене тражње; када се и лични доходи могу подизати независно, тј. брже од продуктивности рада, *de facto* административним путем, као резултат организованог притиска радничких синдиката (у систему капиталистичке) односно путем аутономних одлука непосредних произвођача (у систему самоуправне привреде); када административним одлукама државних или других надлежних органа долази до повећања трошкова производње, промета и цена појединих производа и услуга.

Повећања цена својих производа и услуга најлакше постижу привредне организације које се налазе у областима привређивања која су монополског (било да је у питању природни или вештачки монопол) или дефицитарног карактера (гдје је обим производње, било због погрешне алокације, било због ограничености фактора производње, недовољан у односу на тражњу). Стога у тим областима и долази најлакше и најбрже до повећања личних доходака. А повећање личних доходака и цена у тим областима утиче на разне начине на повећање личних доходака и цена у осталим привредним и другим областима. Ту наравно делује и демонстрациони, односно, подстицајни ефекат, угледања на те привилеговане области и притисци да се не заостане у погледу личних доходака и профита.

Осим тога, производи и услуге у монополским и дефицитарним областима привређивања појављују се било као "input", тј. као предмет рада, као елеменат производње, тј. као производна добра у осталим областима привређивања, било као потрошачка добра. Следствено томе, повећање цена и услуга у монополским и дефицитарним областима привређивања доводи, у првом случају, до повећања трошкова производње па, према томе, и цена у осталим областима, односно, у другом случају, до повећања трошкова живота. А повећани трошкови живота доводе, пре или касније, до повећања личних доходака на знатно ширем плану, у зависности од организованости и снаге радничких синдиката у капитализму односно од одлука органа у социјалистичкој самоуправној привреди и друштву. А повећавање личних доходака, без обзира да ли се лични доходи појављују или третирају као трошкови производње, доводи са своје стране до повећавања цена производа и услуга.

Повећани порези у области производње и промета (порези на промет) или повећани порези односно доприноси за општу (буџетску) и заједничку потрошњу (издвајања за потребе школства, здравства, пензионог осигурања, науке, културе, стамбено-комуналне и друге изградње и тсл.) појављују се као повећани трошкови производње и промета, који, са своје стране, доводе до повећавања личних доходака и цена, до инфлације.

Ова врста инфлације јесте административног карактера, односно инфлација која настаје због личних доходака и осталих трошкова производње (и промета), другим речима инфлација коју "гурају" лични доходи односно трошкови производње (и промета), краће речено "инфлација (због) личних доходака" и "инфлација (због осталих) трошкова", тј. "трошкова инфлација". Ако личне дохотке посматрамо као саставни део трошкова, *de facto* (као што они то у капиталистичкој привреди јесу) или условно, онда би за оба случаја био довољан термин "инфлација трошкова", тј. (адекватније) "трошкова инфлација".

Најефикаснији вид бробе против инфлације која долази због повећања личних доходака, које иде брже од постигнуте продуктивности рада, била би политика доходака и личних доходака. Она би, начелно говорећи, могла да буде прописаног или договореног карактера (путем друштвених договора и самоуправних споразума). Њен би циљ требало да буде пре свега да кретање личних доходака доведе у оквиру постигнуте продуктивности рада, тј. да пораст личних доходака не буде већи, већ по правилу мањи него што је пораст продуктивности рада. Добро постављена политика доходака и личних доходака деловала би и као развојна политика, обезбјеђујући релативно веће учешће фонда акумулације у односу на фонд (личне) потрошње, и као политика расподеле према квантитету и квалитету уложеног рада и резултата рада.

Економска политика противу инфлације која настаје због повећања осталих трошкова (производње и промета) морала би да буде селективна и диференцирана.

Инфлација која настаје због монополских и олигополских услова привређивања у појединим областима могла би се сузбијати одговарајућом политиком цена, анти-монополском политиком, селективном пореском

политиком и политиком доходака и личних доходака.

Инфлација која настаје због постојања дефицитарних области производње, тј. због структурних неусклађености и поремаћаја, која се може назвати и "структуралном инфлацијом", могла би се сузбијати селективном односно диференцираном развојном политиком за те дефицитарне гране, пре свега стимулативном кредитном (експанзионом) и пореском (благом) политиком, а такође бенефицираном спољнотрговинском, девизном и политиком инвестиционог кредитирања из иностраних извора.

Исте те мере треба примењивати за ублажавање инфлације која настаје због претеране зависности или неповољне структуре увоза из земаља где постоји инфлација, посебно у увозним сировинама и репродукционом материјалу. Циљ мера противу увезене, тј. "увозне инфлације" требало би да буде ублажавање зависности од увоза и адекватније димензионирање и структурирање увоза и извоза. Њихова би селективна примена требало да делује на гране са компаративним предностима.

Инфлација која настаје због административног повећања пореза и доприноса могла би се ублажавати крајње уздржаним и селективним приступом, стављајући у што повољнији положај нарочито области производње и производа прехранбеног карактера и оне области производне које их снабдевају инвестиционим добрима.

Трошковна инфлација добија нарочито опасне димензије ако се њен монополски, структурни, увозни или административни карактер односи на енергију, сировине, репродукциони материјал и прехранбену производњу. *)

*)Б. Шошкић: "Проблеми савремене економске науке", Економски анали, бр. 56, 1977. Београд.

ИСТОРИЈСКА СПЕЦИФИЧНОСТ И ПРОБЛЕМИ САМОУПРАВНОГ ПРИВРЕДНОГ СИСТЕМА *

I

1. Социјалистички самоуправни привредни систем, и као посебан теоријски модел и као систем који се у Југославији већ 30 година изграђује - и који је стално у процесу изградње, корекција и усавршавања па и дилема - историјски је нов и специфичан.

Прва специфичност (у једном случају разлика, у другом сличност), у односу на остале савремене привредне системе, односи се на власништво над средствима за производњу. У југословенском самоуправном систему, као што је познато, основна (не сва) средства за производњу јесу колективно власништво, прецизније, власништво друштва у целини, друштвено власништво.

У томе је разлика између овог и капиталистичког система (где су основна средства за производњу, углавном, у приватном појединачном или акционарском власништву).¹⁾

У томе је сличност са централистичким социјалистичким привредним системом, где су основна средства за производњу у државном власништву. Не улазећи овом приликом у анализу "друштвеног" наспрам "државног" власништва, треба само истаћи да једно или друго није нити неопходна запрека нити предуслов специфичности које раздвајају ова два социјалистичка система (о чему ће бити речи).

Поред друштвеног власништва над основним средствима за производњу, у социјалистичком самоуправном привредном систему постоји, као и у централизованом административном социјалистичком систему (мада не у свим областима у истом обиму), приватно власништво над осталим средствима за производњу (у пољопривреди, ситној индустрији, занатству, угоститељству и слично).²⁾

*Уводни реферат у зборнику Проблеми самоуправног привредног система, ЦАНУ, Титоград, 1982

1 О карактеристикама савремене капиталистичке привреде и улоге државе, видети у нашем раду Савремени капитализам, "Рад", Београд, 1976.

2 О дилемама које се јављају, односно могу јавити у погледу ове прве специфичности, тј. власништва - друштвеног наспрам приватног - над средствима за производњу биће речи у тачки 2.

Друга специфичност социјалистичког самоуправног привредног система као теоријског модела па, углавном, с одређеним застојима, и југословенске праксе, односи се на управљање основним средствима за производњу.

Та средства, својина друштва у целини, пренета су на управљање радним колективима у привредним, као и у осталим радним организацијама. Они су самосатлни. Они - а не држава у оквиру централизованог директивног плана - доносе, односно треба да доносе основне привредне одлуке у домену производње, инвестиција и запослености, пласмана својих производа, цена, расподеле дохотка (на акумулацију и потрошњу) и расподеле личних доходака. Они те одлуке доносе директно или преко својих (тајним путем) изабраних самоуправних органа (радничких савета, који бирају инокосног пословодног органа). Они те одлуке доносе полазећи, пре свега, од тржишних услова.

Социјалистички самоуправни привредни систем се, према томе, у погледу управљања и доношења одлука, у погледу положаја привредних (као и осталих радних) организација, односно радних колектива, разликује од социјалистичког централизованог, односно административног система.

Сличност с капиталистичким привредним системом огледа се у самосталности привредних организација и њиховом доношењу одлука у зависности, пре свега, од тржишних услова. Међутим, кардинална разлика између та два система састоји се у томе што у капиталистичким предузећима (баш због приватног власништва над средствима за производњу) одлуке не доносе радници, радни колективи, већ власници (индивидуални или акционери) и (у име њих) менаџери.

У погледу места и улоге економских законитости, тј. тржишта, тржишног механизма, као изузетно значајног аспекта ове друге историјске специфичности самоуправног привредног система, постојале су, па и данас постоје, дилеме.³⁾

Овде само, укратко треба рећи, да по нашем мишљењу, социјалистичка самоуправна привреда - ако хоће да остане самоуправна - мора функционисати у условима деловања економских законитости. Она мора бити тржишно оријентисана привреда.

То, наравно, не значи да она може успешно да функционише без одговарајуће активне економске политике, пре свега, у домену привредне активности (привредног раста), запослености и стабилизације цена (односно инфлације), у домену расподеле и спољно-економских односа.

То, такође, не значи да самоуправној социјалистичкој привреди није потребно планирање. Напротив. Међутим, у том самоуправном планирању, привредне организације су најнепосредније укључене и у њему долазе до изражаја привредна оријентација и интереси тих организација. Оно, наравно, обухвата и опште националне приоритете. Планирање, према томе, не ограничава нити би смело да ограничава самоуправност, слободу радних организација у доношењу својих економских одлука, самоуправни

3) О томе ће бити речи у тачки 3.

карактер привреде. Селективна и диференцирана економска политика (пре свега, бенефицирана кредитна, пореска - тј. доприноса - и спољно трговинска) представља најпогоднији вид спровођења у живот посебно оних планираних задатака за које су се определиле друштвено-политичке заједнице, нарочито у домену опште-националних приоритета.

2. У погледу друштвеног (наспрам приватног) власништва над средствима за производњу, односно вида привређивања, постоје одређене дилеме.

Прва дилема, у погледу власништва над средствима за производњу, односи се на теоријско (и идеолошко) опредељење друштвене заједнице према приватном власништву над средствима производње, приватном виду привређивања, приватној иницијативи, утврђујући његово место у систему социјалистичке самоуправне привреде.

Сматрамо да нема теоријских (и идеолошких) разлога који би говорили против једног трајног опредељења у прилог далеко повољнијег третмана и места приватног власништва над осталим (не основним) средствима за производњу, и приватног вида привређивања, пре свега, у домену тзв. мале привреде. Разлози, наведени у наредном излагању, говоре у прилог одлучног подржавања приватне иницијативе, приватног вида привређивања, као корисне и неопходне допуне друштвеном сектору, подржавања не само декласираним друштвено-политичким опредељењима, већ и стимулативним решењима у привредном систему и економској политици.

Друга дилема се односи на доњи лимит (у погледу вредности, односно, обима), тих средстава за производњу, где она престају да буду "основна", па, према томе, да буду у приватном власништву. Такав лимит у југословенском систему постоји, углавном, у погледу обима индивидуалног земљишног поседа (у приватној својини). Сматрамо да су у нас сазрели одређени технолошки и друштвени услови да се, поред осталих решења, преиспитају ти лимити - у смислу подизања на горе - уз неопходан диференцирани приступ, како би се, пре свега, стимулисала индивидуална производња у пољопривреди, тим пре што, не само за нас, пољопривреда постаје стратешка област привређивања, што у том домену ми имамо обимне, а недовољно искоришћене ресурсе и што бисмо морали што пре (а за то имамо услова и на то нас подстиче ситуација у нашем платном билансу) да пољопривредне производе пребацимо са ставке увоза на ставку извоза у нашем спољно-трговинском билансу.

Трећа дилема се односи на домен обухватности друштвеног, односно приватног вида привређивања у појединим привредним и другим гранама.

Први аспект ове дилеме односи се на искључиво присуство друштвеног и потпуну искљученост приватног вида привређивања у појединим областима. То је случај с крупном индустријом и рударством, банкарством, спољном и унутрашњом трговином, међународним и међуградским путничким саобраћајем, образовном, културном и здравственом делатности и слично. Већина тих области, било због своје технолошке компоненте, концентрације основних средстава за производњу и запошљавања великог броја радника, било због социјалистичких друштвених односа, мора бити и остати искључиво у домену друштвеног

сектора. Остале области -ради проширивања простора за запошљавање, позитивних ефеката приватне мотивисаности привређивања, преузимања ризика за свој (приватно) уложени капитал, оштрије конкуренције, и следствено томе, снижавања цена - могле би се (посебно унутрашња трговина) отворити и приватном сектору, а неке - као трговина на мало пољопривредним и прехранбеним производима (продавнице поврћа, воћа и слично) - требало би у великој мери препустити приватном виду привређивања.

Други аспект наведене дилеме односи се на доминантно присуство друштвеног, а незнатно или недовољно присуство приватног вида привређивања у појединим привредним (и другим) областима. То је нарочито случај с малом привредом, занатским, угоститељским, сервисним и услужним делатностима.

Проширивање приватног вида привређивања у области мале привреде довело би до значајних, напред наведених, позитивних ефеката. То би знатно проширило простор за запошљавање незапослене радне снаге и деловало стимулативно на бржи и масовнији повратак наших радника из иностранства. А проблемима запослености, само узгред да напоменемо, самоуправно друштво мора посвећивати изузетну и далеко већу пажњу.

Изванредно брз технички и технолошки напредак, уз осетан и сталан раст животног стандарда становништва, интензивну стамбено-комуналну изградњу и све већу техничку опремљеност домаћинстава (електро и другим уређајима и моторним возилима), отвара велике, и све веће просторе и потребе за малу привреду, нарочито у домену сервисних услуга. Ограничена понуда у овој области у условима велике, и све веће, тражње, другим речима, ограниченост тржишта и конкуренције, доводила је, природно, до високих цена, нижег квалитета услуга и неоправдано високих зарада, тзв. социјалних разлика, незадовољених потреба (па и незадовољства) становништва.

Уласком већег броја приватних радника у област мале привреде, осетно би се повећала понуда, заоштрила би се конкуренција, и, следствено томе, дошло би до осетног пада цена, до повећања квалитета услуга, до свођења зарада у тој области у реалне (знатно ниже) оквире и смањивање тзв. социјалних разлика, до потпунијег задовољавања потреба становништва за услугама у домену мале привреде.

Због тога, проширивање - и то знатно - приватног вида привређивања у област мале привреде мора бити наше трајно опредељење. Њему би требало прилагодити одређена системска решења и мере економске политике, с изразито стимулативном компонентом. Приватни сектор у домену мале привреде деловао би комплементарно и подстицајно на друштвени сектор. При том би оба сектора требало ставити у што приближније услове привређивања (пре свега, у погледу смештајних услова и обавеза према друштвеној заједници).

Трећи аспект наведене дилеме односи се на доминантно присуство приватног а незнатно или недовољно присуство друштвеног вида привређивања. Он би, углавном, могао да се односи на пољопривреду у којој - у југословенском систему - доминира приватни сектор, уз присуство

сада малог броја, мада крупних, агро-индустријских комбината друштвеног сектора. Не улазећи овом приликом у разматрање овог проблема, потребно је заложити се за што већу експанзију друштвеног сектора у форми агро-индустријских комбината, за шта постоје повољни услови изражени јаком миграцијом са села и структуром (старачком) пољопривредних домаћинстава.

Четврта дилема се односи на лимит у погледу броја радника које у приватном виду привређивања појединац може да запосли на својим (приватним) средствима за производњу. Сви напред изнети разлози говоре да би у нашој ситуацији тај лимит требало подићи.

3. Основна карактеристика и историјска специфичност самоуправног привредног система састоји се, као што смо рекли, у томе да радни људи, радни колективи - а не држава - управљају привредним токовима и доносе економске одлуке у погледу обима и структуре производње, инвестиција, запослености, пласмана својих роба и услуга, цена и расподеле. С друге стране, - и у томе постоји још дилема - самоправљање у привреди најпотпуније долази до изражаја у условима што слободнијег деловања економских законитости а то значи тржишта, тржишног механизма, понуде и тражње, дакле, у условима тржишне, односно тржишно оријентисане привреде.

То наравно, не значи да држава у самоуправном систему не може и не треба да врши одређене привредне функције, бар док се удружени рад не оспособи да их преузме на макро-економском плану. То, с друге стране, такође, не значи да тржиште и тржишни карактер самоуправне привреде искључују потребу одговарајућег планирања. Привредне функције државе и планирање у самоуправном друштву требало би да буду, пре свега, корективног карактера у односу на деловање тржишта, његове могућности и негативне ефекте.

Тржишни карактер привреде, наравно, не значи да је тржиште савршено, да влада савршена конкуренција, већ, пре свега, то да тржиште, такво какво је, обим и структура тржишне тражње, детерминише обим и структуру производње и инвестиција, па, следствено томе, углавном, и запосленост.

Оријентација на што потпуније и слободније деловање тржишта, понуде и тражње, и конкуренције, уз сузбијање монополских и олигополских појава, тамо где је то потребно, довела би до адекватније алокације (увек ограничених) ресурса (природних, техничких и људских), до веће рационалности продуктивности и ефикасности, до снижења јединичних трошкова производње и цена, до јачања конкурентских способности привреде на међународном тржишту, до повећања извоза и повољнијег трговинског и платног биланса.

Такву оријентацију је прихватила наша привредна реформа 1965. године. И она је била, у основи, правилна. Оно што је та реформа превидела (али не и компетентни представници економске науке) јесте да тржиште, тржишни механизам, препуштен самом себи, не може да обезбеди увек висок ниво привредне активности и пуну запосленост, с једне, и релативну стабилност цена, тј. стање без инфлације, с друге стране. Отуда и

неопходност активне економске политике (државе, односно, у самоуправним институционалним оквирима све више убудуће, организованог удруженог рада).

Концепцијска недовољност те реформе састојала се, дакле, у веровању у свемогућност и самодовољност тржишта, коме нису потребни ни антициклична ни анти-инфлациона економска политика, ни одговарајуће самоуправно планирање, као корективи.

Одсуство адекватне економске политике је погодовало настанку и заопштравању озбиљних макро-економских проблема у домену привредног раста и запослености, а касније и инфлације, што је заједно са неким ван-економским факторима (унутрашњим и спољним) довело до све већег уплитања државе у област привреде, до претераног администрирања, нарочито у подручју цена, до недопустивог сужавања и ограничавања деловања тржишног механизма и међусобне конкуренције. То је ослабило положај удруженог рада, довело до застоја самоуправних производних односа, дало маха државном, административном волунтаризму (који је, као такав, по правилу неповезан и нерационалнији и од самог централизованог планирања), довело до деформација у примарној расподели, отупило неопходне економске мотиве привређивања, смањило ефикасност и рационалност пословања, оријентисало привредне организације да решења својих економских проблема траже од државе захтевима за повећање цена, уместо тржишне доходне мотивације и конкуренције, која би утицала на већу ефикасност и рационалност пословања, продуктивност, смањивање јединичних трошкова и цена. За ово последње је неопходна и одмерена монетарно-кредитна политика у домену примарне емисије новца и кредита.

Ограниченост па и одсуство конкуренције на домаћем тржишту - а то је потребно посебно истаћи - мора да доведе, и довело је, до смањивања конкурентских способности наших привредних организација и привреде у целини на спољњем тржишту, са свим негативним последицама у домену спољно-трговинског пословања, посебно отежаног извоза, трговинског и платног биланса и претеране задужености у иностранству.

Нашој привреди су потребни радикални преокрети, не у смислу мењања основа самоуправног привредног система, већ у смислу теоријског и практичног ревитализирања тих основа у правцу јачања позиције и улоге удруженог рада, смањивања државног администрирања, што потпунијег деловања објективних економских законитости, тржишног механизма и здраве конкуренције.

То, наравно, не значи да нам није потребна активна економска политика и самоуправно планирање. Напротив, они су - као што смо рекли - неопходна допуна и коректив деловању тржишта. Самоуправни споразуми и друштвени договори су, такође, неопходни, нарочито у домену самоуправног планирања, али - то треба истаћи - они не треба и не могу ни изблиза да замене објективне економске законитости, тржишну оријентацију привреде, деловање тржишног механизма и здраве конкуренције, нарочито у домену формирања цена.

Самоуправни споразуми и друштвени договори не би смели да обухвате

домен цена у смислу ограничавања конкуренције и стварања, *de facto*, картелних, монополских, а то значи, неоправдано високих цена. Баш обратно, самоуправним споразумима и друштвеним договорима би требало захватити домен цена само у циљу сузбијања постојећих монополских и полумонополских цена, које долазе као резултат (природног или вештачког) монополског положаја појединих привредних области, односно организација.

Формирање цена треба, дакле, по правилу, препустити тржишту и што потпунијој конкуренцији, уз потребну емисионо-кредитну одмереност монетарно-кредитне политике. Државну, односно административну интервенцију, требало би свести, углавном, на области које су у монополском или полумонополском положају.

Требало би прихватити као трајну и доследну оријентацију све већи утицај спољне конкуренције. Треба смањивати неоправдане заштитне царине и порезе на промет, нарочито тамо гдје су се сувише дуго задржале и, уз то, све више неоправдано расле, које штите непословност, неефикасност и нерационалност, ниску продуктивност рада и неадекватну алокацију ресурса, које стављају одређене групације сувише дуго у неоправдано привилегован положај, омогућавају им нереално високе цене па, према томе, и незаслужено високе личне дохотке (на рачун других), који, као такви, поред осталог, подстрекавају ону врсту инфлације која настаје као резултат бржег раста личних доходака него што је раст продуктивности рада.

Заштитне царине и порезе на промет треба задржати само у ограниченом и врло селективном виду, нарочито за младе, наступајуће привредне гране, односно организације, за оне које су од стратешког економског значаја и које имају компаративне предности (пре свега, у погледу природних ресурса). Па и то, по правилу, с ограниченим (јавно декларисаним) роком трајања и опадајућим интензитетом заштите.

Сувише дугом задржавању и расту заштитних царина и пореза на промет допринела су, без сумње, и решења која су приходе из тог домена прогласиле једним од извора федералног буџета. С обзиром на то да општа (буџетска) потрошња има сталну тенденцију раста, разумљиво је што су царине и порез на промет, уместо да се смањују, имали тенденцију, у последње време, нарочито убрзаног раста. Таква решења би требало што пре мењати, ослобађајући тако царине и порезе на промет доминантно фискалног карактера, дајући им превасходно развојно економско обележје.

Када би деловале економске законитости, онда се, углавном, не би могло дешавати да привредне организације које боље послују остварују мањи доходак од оних које лошије послују, да прве показују губитке а друге обезбеђују екстра доходак и високе личне дохотке. А то се може десити, и дешава се, у ситуацији када држава преузме на себе привредне функције у домену цена, односно (у последњем случају) када она уводи претерано високе заштитне царине и порезе.

Када би што потпуније деловале економске законитости, када би се водила политика реалног девизног курса и постојало девизно тржиште, онда се, по правилу, не би могло догађати да дође до застоја у снабдевању

привреде сировинама и репроматеријалом, до застоја у производњи, да готови производи чекају за извоз јер им недостају неки мање важни делови, да "нема" средстава за ситне модернизације које су неопходне у домену извоза, да у извоз оде она роба која је (као сировина или полуфабрикат) неопходна домаћој производњи, да дође до несташице потрошачких добара.

Основни проблеми социјалистичког самоуправног привредног система налазе се у домену привредног раста и његове структурне, односно просте и проширене репродукције, расподеле дохотка, запослености, инфлације, односно стабилизације цена, и проблема наше размене с иностранством. Ми ћемо се у нашем наредном излагању ограничити само на неке од њих.⁴⁾

Изузетно значајни проблеми сваке па и социјалистичке самоуправне привреде тичу се ситема друштвене репродукције (амортизације, односно просте репродукције и, посебно, проширене репродукције) и привредног раста. Зато ћемо се на њима нешто више задржати.

1. Амортизација којом се обезбеђује проста репродукција, на први поглед, не би требало да представља проблем. Увођењем амортизационих стопа, друштво, као власник укупних средстава за производњу, обезбеђује очување вредносне супстанце тих средстава. Природно је да се у самоуправном привредном систему амортизациони фондови не отуђују од радних колектива, с тим да они тим фондовима - наменски - располажу, обнављајући поступно амортизовани део основних средстава у вредносном облику, увођењем, по њиховом нахођењу, технолошких новина и модернизовањем производње.

Проблеми у домену амортизације и просте репродукције могу да настану и (као што је показала пракса) настају ако амортизационе стопе нису реалне, тј. ако су ниске, обезбеђујући физичко, али не и тзв. "морално" рабаћење (технолошко застаревање средстава). О томе би се морало водити рачуна приликом утврђивања и преиспитивања реалности амортизационих стопа. Овдје је потребан диференцирани приступ за различите гране производње, у зависности од тога колико су оне, и како брзо, подложне технолошким променама.

Додајни проблеми могу да настану у инфлаторним ситуацијама, које, на жалост, прате и социјалистичку самоуправну привреду. Проблеми постају утолико већи уколико је већа стопа инфлације. Ако су, наиме, (а) амортизационе стопе фиксирани, односно не мењају се за дужи временски период, а (б) ревалоризациони периоди дуги, онда се у ситуацији инфлације, утолико више уколико је инфлација већа, може десити и, на жалост, дешава да такве амортизационе стопе не обезбеђују реалан - већ умањен - обим амортизације, па, према томе, не обезбеђују просту већ умањену

4) Остале проблеме разрађивали смо у другим радовима (чланцима и рефератима на нашим и међународним научним скуповима), а посебно у неким нашим књигама (Производња, запосленост и стабилизација, 1970, 1972, 1973; Расподела дохотка у тржишној привреди, 1971, 1972, 1974. Економске доктрине, 1975, 1976, 1980, Савремена економска анализа 1978. године и Економска мисао и економска политика, 1978, 1980. Све у издању Института за економска истраживања и "Савремене администрације", Београд).

репродукцију. Књиговодствено је све, наводно, "у реду" и "по закону": издвајају се средства за амортизацију која само номинално (због инфлације), али не и реално обезбеђују просту репродукцију. Тако се део вредности друштвених средстава за производњу може да прелије и (тамо где су мала нова инвестициона улагања) *de facto* прелива у потрошњу, личне дохотке и остале видове (опште и заједничке) потрошње.

Тако се "једе" друштвена супстанца, део друштвених средстава за производњу се претвара у потрошачка и непроизводна добра, сече се грана на којој се седи, смањује се техничка опремљеност рада, која је, иначе, један од битних предуслова веће продуктивности рада, са свим негативним последицама у блиској будућности у домену продуктивности рада, конкурентској способности наше привреде на страним тржиштима, спољнотрговинског и платног биланса.

Отуда и неопходност да се инфлациона стопа обавезно инкорпорира у оквир амортизационих стопа, другим речима, да се амортизациона стопа аутоматски и у што краћим роковима (на пример, најмање квартално) повећава за стопу инфлације, како би се реално обезбедила проста репродукција. Ако бисмо хтели да тако кориговане амортизационе стопе (кориговане стопом инфлације) буду што реалније, било би пожељно да им за основу корекције служи не инфлациона стопа протеклог (рекли смо, што краћег) периода, него антиципирана инфлациона стопа (која се предвиђа) за наредни период. Нешто песимистичкији приступ у погледу кретања инфлације за тај наредни период не смета. Напротив. Ако кориговане амортизационе стопе обезбеде износ не само за просту већ, делимично, и за проширену репродукцију, од тога не може бити штете ни за привредне организације, а поготово не за привреду у целини и њену будућност.

Обезбеђивање реалних амортизационих фондова за реално обезбеђивање просте репродукције, могло би, начелно говорећи, да се постиже и без корекција (повећања) амортизационих стопа: скраћивањем ревалоризационих периода. Међутим, тај пут би био непрактичан и скуп. Ревалоризациони периоди би, нарочито у ситуацији јаке инфлације, морали да буду врло кратки да би амортизација била (бар приближно) реална, а трошкови учесталих ревалоризација утолико већи, са свим негативним ефектима (додајних трошкова) у домену цена, трошковне инфлације, извоза и слично.

2. У сваком па и у социјалистичком самоуправном привредном систему, као што се зна, поред издвајања за просту репродукцију и за општу и заједничку потрошњу, неопходна су издвајања за проширену репродукцију, тј. за проширење материјалне основе удруженог рада. О потреби тих издвајања писао је још Маркс у својој "Критици готског програма".

У нашем самоуправном систему, као што је познато, друштвена заједница законским путем обезбеђује (средства за) просту репродукцију (обавезујући привредне и остале радне организације да издвајају, по одређеним амортизационим стопама на основна средства, обавезне амортизационе фондове). Та средства остају радним колективима да њима - али наменски - располажу.

Друштвена заједница, такође, законским (мада би се, бар делимично, то могло и другим) путем обезбеђује (средства за) општу и заједничку потрошњу (обавезујући привредне и остале радне организације да издвајају по одређеним стопама доприносе из - одговарајућих делова - свог дохотка). Та средства не остају радним колективима мада би, за одређене видове заједничке потрошње, они могли њима наменски да располажу, да на одређени начин утичу на трошење средстава у осталим доменима потрошње.

Што се, пак, тиче трећег, веома значајног вида издвајања, акумулације за проширену репродукцију, за проширење материјалне основе рада, друштвена заједница и удружени рад би морали да нађу адекватнија и сигурнија системска решења за обезбеђивање средстава за проширену репродукцију, од које зависи привредна будућност земље.

За разлику од капиталистичког система (где су приватни послодавци, власници и менаџери у име њих, животно заинтересовани за акумулацију, за проширену репродукцију, обезбеђују је вршећи притисак на наднице путем колективних преговора са радничким синдикатима или без њих) и, за разлику од државног централизованог социјализма (у коме централни плански органи обезбеђују, и то наглашено, што је год могуће већу акумулацију за проширену репродукцију), у социјалистичком самоуправном систему проблем обезбеђивања акумулације још није добио своје право решење.

У првим годинама југословенског самоуправљања, акумулација је, као што је познато, била и одређивана и одузимања, тј. преливана у посебне инвестиционе фондове ван радних организација. Касније је поступно укидано и једно и друго, а дефинитивно привредном реформом из 1965. године.

Остајање акумулације на располагање радним колективима одговара у основи самоуправном привредном систему. Као принцип, треба и да остане. То, међутим, не значи да би било несамоуправно, повремено, друштвено договорено издвајање извесног мањег процента акумулације за потребе финансирања крупних нових инвестиција у неке кључне гране (енергетике, инфраструктуре и слично) за земљу у целини или за поједине регионе.

Остало је нерешено питање одређивања минималног дела дохотка који би радне организације биле обавезне да издвајају за акумулацију, којом би, наравно, оне располагале. Као резултат тога, а и због других разлога, дошло је до опадања учешћа акумулације у дохотку радних организација, до знатног опадања акумулационе и репродукционе способности привреде у целини. Ти други разлози се налазе, пре свега, у ограничавању деловања економских законитости, тржишта, тржишног механизма, конкуренције на домаћем тржишту и (због превисоких и неоправдано растућих царинских и других баријера) ограниченог утицаја страног тржишта. А то је погрешна оријентација, која је егзистирала последњих година.

Претерано државно администраирање, нарочито у домену цена, гушило је пословну оријентацију, упућивало је радне организације не на већу ефикасност, рационалност и смањивање трошкова, не на оштро

конкурентно тржиште, већ ка заводима за цене.

Краткорочни приступ и потрошачки менталитет (који воде рачуна о личним дохоцима данас а не о акумулацији и новим инвестицијама који би им обезбедили већи доходак и личне дохотке у наредном периоду) дошао је до изражаја нарочито тамо где гро запослених још није доходовно везан само за своју радну организацију и где постоји монопол. Тако је дошло до тога да су акумулација и проширена репродукција, односно средства за проширену репродукцију, у многим организацијама удрженог рада, гранама и областима, постали резидуална, необавезна, величина (која остаје, ако остаје, након подмирења свих обавеза, па и фондова за личне дохотке). Стога је неопходно, у оквиру друштвених договора, приступити конципирању, разради и примени политике расподеле дохотка (и личних доходака). Таква политика би требало да обезбеди адекватну, по привредним гранама диференцирану, сразмеру у расподели дохотка на акумулацију и потрошњу. Она би требало да обезбеди сигуран и потребан обим обавезне минималне акумулације, како би престала да буду несигурна, необавезна, резидуална величина.

Обезбеђивање таквог статуса акумулацији, тј. проширеној репродукцији, путем друштвених договора, потпуно је у духу самоуправног друштвено-економског система. Уосталом, не треба сметнути с ума ни то да средства за производњу, која су предата на управљање радним колективима, јесу власништво друштва, друштвено - а не групно - власништво.

Па, ако се одлуке самоуправне социјалистичке друштвене заједнице о обавезном издвајању за просту репродукцију и (из дела дохотка) за општу и заједничку потрошњу сматрају социјалистичким и самоуправним, онда нема основа да се оспори социјалистички и самоуправни карактер политици расподеле дохотка, донетој заједно са удруженим радом кроз друштвене договоре, тим пре што та политика обезбеђује акумулацију, али је не отуђује од радних колектива, не одузима им је, већ им је наменски оставља на располагање за проширење материјалне основе њиховог рада, за њихову - па према томе и привреде у целини - модернизацију, већу техничку опремљеност рада и, следствено томе, већу продуктивност и ниже јединичне трошкове производње и цене, јачу конкурентску способност, са свим осталим повољним кумулативним ефектима укључујући и спољно-трговински и платно-билансни домен.

Утврђивање односа између акумулације и потрошње, односно акумулационих стопа, не може бити истоветно за све гране и области. Као пресудан фактор би морао да буде органски састав средстава коригован, тамо где је потребно, саставом капитала тих грана и области у развијеним привредама, нашим могућностима и потребама, пре свега, у домену природних и људских ресурса, технолошким захтевима и општим трендовима развоја.

Најједноставније је, наравно, па, можда и прихватљиво, као први корак, везивати стопу обавезне минималне акумулације за амортизациону стопу, односно фонд обавезне амортизације. Уосталом, веће амортизационе стопе него што су потребе за обезбеђивање просте репродукције могу се

прихатити и као систем финансирања проширене репродукције.

Веће учешће акумулације, већа акумулациона и репродукциона способност, већа него што би их обезбедила (само) политика расподеле дохотка, била би постигнута радикалном оријентацијом на што потпуније и ригорозније деловање економских закона, тржишта, тржишног механизма, оштре конкуренције. А таква оријентација је неопходна, с тим што би она била допуњена активном, пре свега, анти-цикличном (против привредних застоја и незапослености) и анти-инфлационом политиком, активном спољно-трговинском политиком, самоуправним споразумевањима и друштвеним договарањима и самоуправним планирањем.

Политика личних доходака (сама или као део политике расподеле дохотка и личних доходака), би, такође, допринела повољнијем положају акумулације и њеном већем учешћу у дохотку, већој проширеној репродукцији и привредном расту.

3. Политика личних доходака је неопходна у социјалистичкој самоуправној привреди, пре свега, ради отклањања оног вида инфлације која настаје због бржег раста личних доходака него што је раст продуктивности рада. Она би могла да се формулише у оквиру друштвених договора. Њен основни циљ би био да обезбеди да се лични доходи крећу у оквиру продуктивности рада, како не би долазило до инфлације због личних доходака. У том смислу политика личних доходака спада у важан вид анти-инфлационе политике.

Политику личних доходака би, међутим, требало тако конципирати да се они крећу не само у оквиру продуктивности рада, већ да расту спорије од раста продуктивности рада, како би се створио простор за што већу реалну акумулацију, проширену репродукцију, раст друштвеног производа, привредни раст. У том смислу политика личних доходака постаје вид развојне политике.

Политика личних доходака би требало, такође, да онемогући неосноване, на раду незасноване разлике у личним доходима радника истих квалификација, са истим квантитетом уложеног рада. Те разлике, углавном, долазе као резултат привилегованих (монополских и полумонополских) услова привређивања (природни и вештачки монопол).

У конципирању ове политике, требало би поћи од тзв. условног радника. При томе би се морала избегавати крута решења, односно омогућити простор да већа пословност и бољи резултати рада нађу одраза у већим личним доходима. У том смислу политика личних доходака би била и политика расподеле према квантитету, квалитету и резултатима рада.

Добро постављеном политиком личних доходака отпала би потреба за (доста произвољним и недовољно издиференцираним) одлукама које, за одређени период, утврђују процентуално изражен оквир пораста личних доходака у привреди за разлику од ванпривреде. Неадекватност таквих одлука долази нарочито до изражаја ако су (односно када су) поједине области привреде, а посебно ванпривреде, у врло различитом (неке у неоправдано повлашћеном а неке у депресираним) положају. Ту су и разлике у структури запослених и висини личних доходака у различитим доменима, посебно у ванпривреди (у областима опште и заједничке

потрошње).

4. Напа оријентација треба да буде ка што већем самофинансирању проширене репродукције, ка релативном смањивању зависности од банака, банкарских кредита, што поред осталог, треба постићи и изменом и усавршавањем система пословања с банкама. Међутим, самофинансирање не може никада, и не треба, да замени (у потпуности) кредит, поред осталог и због тога што и самоуправни привредни систем мора рачунати на штедњу становништва, као вид додатне, по износу знатне акумулације, намењене проширеној репродукцији.

Значајан економски проблем социјалистичог самоуправног система је и у овоме: како што потпуније усмерити значајну штедњу становништва у производне токове, у токове проширене репродукције.

Један веома значајан вид је, као што смо видели, мала привреда, приватни вид привређивања, коме треба дати трајну подршку.

Усмеравање штедње у производне токове друштвеног сектора врши се за сада, углавном, једино штедним депозитима у банкама, кроз банкарске канале. Међутим, знатан део уштеда становништва се не слива у банкарске институције, пре свега, због јако присутне инфлације.

Текућа каматна стопа, мада номинално висока, у ситуацији високе инфлације (какву ми имамо дуги период времена), не сао је ниска, већ и изразито негативна. То дестимулише штедњу, утиче на потрошачку психозу, врши додајни притисак на тржиште потрошачких и инвестиционих добара, повећава, дакле, ионако високу ефективну тражњу, која је основни узрок "инфлације (због претеране) тражње", долива, дакле, додатно уље на ту врсту инфлације.

Негативна каматна стопа ствара, уз то, глад за кредитом, који (као и ефективни новац) повећава укупну тражњу и доприноси додајној "инфлацији тражње". Она, осим тога, има и своју јако наглашену економско-социјалну компоненту. Она значи неоправдану прерасподјелу (дефакто, одузимање) дохотка штедиша (становништва и привреде) у корист корисника кредита.

Негативна каматна стопа дестимулативно утиче на процес удруживања, који је, као процес интеграције уопште, неопходан уситњеној привреди, тамо где се оплодња средстава (капитала) врши каматном стопом.

Имајући све то у виду, намеће се потреба разматрања генералног увођења "ескалационе (клизне) скале" у домену каматне стопе и кредита, тј. кориговање каматне стопе стопом (не антиципиране, већ у протеклим обрачунским периодима настале) инфлације. Ескалациона скала би се односила како на камату коју добијају штедише (депозитори), тако и на камату коју плаћају (треба да плате) корисници кредита.

Велики део штедне становништва не иде у банкарске депозите, већ у непроизводну потрошњу, пре свега, трајних потрошачких добара. Структура те потрошње је у великој мери неадекватна, неприродна је (у односу на укупан доходак) и нерационална (зидане гломазних кућа на селу, велики број огромних раскошних викендица, моторних возила, туристичких одлазака у иностранство и томе слично). Неки видови тако извитоперене

структуре потрошње (којој је допринела и неадекватна политика у домену стамбене изградње и становања) - као што је јако наглашена потражња моторних возила - врше притисак на увоз дефицитарних производа с јако растућим ценама (као што је нафта), што доводи до додајне увозне инфлације (и загађивања човекове средине) и врло негативно утиче на наше девизне резерве, платни биланс и задужености у иностранству.

Стога се намеће, као веома озбиљан проблем, додајно усмеравање штедње становништва у производне токове друштвеног сектора. Ради се, другим речима, о решењима која би, на одређени начин, омогућила становништву директно улагање својих уштеда у проширену репродукцију привредних организација друштвеног сектора по њиховом избору.

Први вид директног улагања био би у облику обвезница, уз повратак (након одређеног временског периода) главнице с бенефицираном каматом (већом него што дају банке), било с текућом каматом уз неке друге бенефиције. Неке привредне организације су прибегавале том виду додајног финансирања проширене репродукције. Карактеристика тог вида финансирања јесте да носиоци уштеда немају никаквог увида и утицаја на доношење одлука у погледу тих инвестиција а још мање у погледу располагања од тих инвестиција створеним дохотком.

Други, много дискутабилнији, вид директног улагања значио би да носилац уштеда преузима на себе ризик улагања у инвестиције одређене, од њега изабране, привредне организације. Преузимање ризика упућивало би на право одговарајућег учешћа у доношењу конкретних одлука, у усмеравању таквих инвестиција, па, касније, и саме расподеле дохотка. За свој улог носилац би добијао накнаду која би некад била мања (или је уопште не би било) - када привредна организација послује лоше (односно с губицима), а некада виша (или знатно виша) од текуће или (по основу обвезница) бенефициране камате - када привредна организација постиже добре или веома добре) пословне резултате.

Бенефицираном пореском политиком, тј. ослобађањем од пореза оног дела личних доходака (штедње) који се директно инвестира (било у првом било у другом облику) у производне токове друштвеног сектора, знатно би се поспешило тај процес и обим тако уложених средстава.

Оба ова вида, посебно овај други, заслужују студиозно и свестрано разматрање, којем би требало што пре приступити, и договорене ставове институционализовати.

Што потпуније каналисање штедње становништва у производне токове у оквиру друштвеног сектора, у токове проширене репродукције, довело би не само до измене дисторциране структуре потрошње становништва, већ и до широке лепезе позитивних ефеката које доносе веће реалне инвестиције, поред осталог, у домену продуктивности рада, раста друштвеног производа, конкурентске способности наше привреде, извоза и платно-билансне позиције земље.

5. Самоуправној привреди, као и осталим привредама, потребна је интегрисана, крупна, серијска производња која може да доведе до уштеда великих размера, смањивања трошкова производње, веће продуктивности, снижавања цена, већег издвајања за акумулацију, тј. проширену

репродукцију, веће конкурентске способности наше привреде. Само крупне, сложене организације удруженог рада, велики системи, могу да доведу до радикалног прелома у текућим привредним кретањима и на спољно-трговинској сцени. Због тога, удруживање рада и средстава уопште, а посебно у оквиру репродукционих целина, на трајној основи, добија изузетан значај и постаје један од приоритетних задатака нашег друштва.

Јединствено и што шире тржиште ствара услове за такво интегрисање производње. Оно је неопходно за бржи привредни развој земље у целини. Обим тржишта и темпо привредног развоја су, по правилу, у чврстој узрочно-последичној вези. Стога је очување јединственог (југословенског) тржишта изузетно значајан (наш) проблем и трајан задатак. Преиспитивање фактора који сметају јединству југословенског тржишта, пре свега, решења у домену пореза и доприноса и компетенција нижих друштвено-политичких заједница, намеће се као неодложан задатак.

Када су у питању стопе раста друштвеног производа, потребно је рапчистити неке ставове. Земља која се развија - као што је случај са нашом земљом - треба да тежи што већој стопи привредног раста. Она мора да настоји да што потпуније искористи, ангажује, односно запосли расположиве факторе производње, пре свега, радну снагу, коју (обично) има у изобиљу и привредне ресурсе.

У оскудици капитала, односно потребне технологије, а располагајући резервама незапослене радне снаге, таква земља треба да прибегава и привредним активностима које су по природи - или се могу обављати - екстензивне, поготово ако производи тих активности нису или (по својој природи) не могу бити предмет извоза (грађевинарство, мелиорације, инфраструктура, и сл.), решавајући тако и горуће проблеме запослености.

Таква земља треба да користи одређене видове економске политике, односно да прибегава одређеним решењима (адекватним њеном привредном систему) како би обезбедила што већи обим реалне сопствене акумулације (на рачун потрошње).

Таква земља, по правилу, мора да рачуна (поред домаће) и на страну акумулацију, на задуживање у иностранству. Она тога не би требало се се лиши. Међутим, она би морала да што рационалније искористи страну акумулацију (кредите) и то што више у производне сврхе, како би се тако позајмљеним страним средствима остваривала већи реални доходак, него што је износ узетих кредита и камата.

У том смислу треба оцењивати ставове, односно предлоге о смањивању реалног раста друштвеног производа, који се формира "изнад наших стварних могућности", и границе која се може толерисати у дефициту платног биланса и задужености у иностранству.

У ситуацији недовољне искоришћености расположивих ресурса, пре свега, масовне незапослености радне снаге, предлог за смањење реалног раста друштвеног производа једва да може да има - сем у изузетној ситуацији и на краћи рок - своје економско и друштвено оправдање.

II

1. Након разматрања проблема из домена прости и проширене репродукције, односно привредног развоја у ширем смислу, логика економске анализе би упућивала на разматрање иначе изузетно значајних проблема сваког, а посебно самоуправног привредног система (због његовог социјалистичког карактера), проблема запослености и стабилизације (у ужем смислу речи), тј. инфлације. О њима, и о економској политици запослености и запошљавања и мерама економске политике противу (појединих видова) инфлације (због претеране тражње, раста личних доходака, монополских фактора, увозног, структурног и административног вида) овом приликом не бисмо ипак говорили, пошто смо их детаљно разматрали у другим радовима, а синтетизовану верзију наших ставова, нарочито у погледу проблематике запослености, изложили у једном другом реферату.⁵⁾

2. Самоуправна привреда, било због одређених решења, односно недограђености у свом привредном систему, било због одсуства адекватне економске политике, било због недовољне привредне развијености и жеље за што бржим привредним развојем, може да доживи или доживљава проблеме у домену својих односа са иностранством. То је случај, нарочито у последње време, с југословенском самоуправном привредом.

Ту се ради о негативном билансу плаћања с иностранством, с тенденцијом продубљивања тог дефицита, о прекомерном обиму спољне задужености и високом износу отплата на узете спољне кредите ("сервисирања" дуга) и, следствено томе, о исцрпљивању девизних резерви и слабљењу поверења на страном тржишту капитала, односно спремности за доделу нових кредита (којим би се у великој мери вршила отплата приспелих ануитета).

Висока стопа привредног раста, базирана добрим делом на страном (позајмљеној) а не на сопственој акумулацији, мора, и морала је код нас, да доведе до спољне неравнотеже. Ако се не води политика реалног девизног курса домаће валуте, тј. политика сталног прилагођавања, ако је нерелевант, тј. превисок курс, онда се може очекивати, као што се код нас и десило, да дође не само до опадања извоза и до трговинског дефицита, него и до опадања неробног девизног прилива (који је раније могао у целости да покрива трговински дефицит), тј. до стагнације па и опадања девизног прилива од туризма (који за странце постаје скупљи), до опадања обима девизних дознака наших радника из иностранства, до дестимулисања па и делимичног повлачења (из наших банака) девизне штедње, до отежавања па и смањивања обима радова наших привредних организација у иностранству и слично.

У тој ситуацији је неопходна коректура курса динара, девалвација. Она

⁵ Уводни реферат на проблемској сесији Савезног економског савета "Запослености и запошљавање у Југославији" објављен (са осталим рефератима те сесије) под насловом "Економска политика запослености и запошљавања у Југославији", Економски преглед, бр. 9-10, 1976. Тај и овај реферат у великој су мери комплементарни.

би морала да буде праћена политиком реалног девизног курса, тј. континуираног г реалног прилагођавања тог курса, што би, по правилу, учинило непотребним девалвације у будућности, поготово радикалне (каквој смо прибегли). Девалвација би морала да буде праћена активном, свестраном, диференцираном и довољно изнијансираном анти-инфлационом политиком.

Самоуправна привреда не би смела да буде аутархична и затворена. Она би, ради постизања што већих и свестранијих економских ефеката, морала да буде што више укључена у међународни поделу рада, да буде отворена. Смањење увоза у одређеним неповољним ситуацијама (спољнотрговинским и платно-билансним или структурним) је неопходно. Али, то не сме да буде наша, поготово не дугорочна, оријентација. Убрзање и извоза би морало да буде наш дугорочни трајни циљ.

Извоз би, наравно, морао да задржи приоритет. Њега би требало стимулирати различитим (познатим) мерама. Па и то не линеарно. Гледано на дужи рок, не би требало извозити било шта и по сваку цену. Политика извоза мора бити диференцирана. Њој би морала да претходи свестрана анализа наших могућности и компаративних предности. У том смислу би требало, користити стимулативну политику и у односу на производњу везану за извоз.

Увоз и његова структура, би такође и још више, морали да буду предмет свестране анализе, и као што смо рекли, диференциране економске политике. Одговарајућим (познатим) мерама економске политике могао би да се дестимулише непотребан увоз, поготово у гранама производње за које имамо расположиве природне ресурсе и које би могле да ангажују незапослену или недовољно запослену радну снагу. Тако би се доприносило решавању крупних и - за сваки, а поготово самоуправни социјалистички систем - друштвено значајних проблема као што су проблеми запослености, односно запошљавања, и нивоа укупне привредне активности, укупне друштвене производње, тј. привредног раста.

Девалвација (поскупљењем увозних роба, сировина, репроматеријала) дестимулише претерани увоз. Међутим, она, као линеарна мера, није довољна. Она не може да замени диференцирану и селективну политику увоза. И не само то. Неопходна је, научно и стручно заснована, доследна дугорочна структурна економска политика, која би сужавала и отклањала структурне диспропорције у привреди, које су - и у ситуацији реалног девизног курса - узрочник прекомерног увоза. Структурна економска политика мора поћи од анализираних и утврђених стања расположивих природних ресурса и наших упоредних предности у међународној размени. Она мора бити најширих размера обухватајући привреду земље у целини.

Везивање увоза за извоз за сваку појединачну радну организацију може да буде само условно прихваћено као привремена, доста поједностављена мера. То се односи и на принцип да девизе припадају само оном ко их остварује. То би значило да оне припадају само финалном произвођачу или трговини, а не и произвођачима претходних фаза производње који су учествовали у стварању, односно прерађивању супстанце намењене извозу.

Нашем самоуправном систему је потребно девизно тржиште у пуном

смислу речи. Њега треба конституисати и лоцирати (можда најбоље при Народној банци). На њему би се куповале и продавале девизе, с тим што би Народна банка интервенисала у усклађивању понуде и тражње девиза.

У овом конспекту поменимо само да је концепт платно-билансних позиција република показао своје слабости и да захтева озбиљно преиспитивање.

3. Социјалистичка самоуправна привреда, баш због свог социјалистичког карактера, због потребе релативно обимне заједничке поторошње (у домену образовања - које је по нашем Уставу бесплатно за полазнике и обавезно бар што се тиче осмогодишњег основног образовања, - у домену здравствене и пензионе заштите, стамбене изградње итд.), а такође и због високе опште (буџетске) потрошње (која има елемената нерационалности, претерано је оптерећена.

Општа и заједничка потрошња је, дакле, превисока. Она чини високим трошкове производње па, према томе, и појединачне цене напих роба и услуга. То умањује конкурентне способности наше привреде на страним тржиштима. Раст опште и заједничке потрошње, који се прелама као раст трошкова производње, доприноси повећању инфлације (због раста) трошкова, тј. трошковне инфлације.

Општа и заједничка потрошња се у нас, као што је познато, формира и издвајањем одговарајућих процената из (одређених сегмената) дохотка радних организација. Да би се ограничио раст или смањила општа и заједничка потрошња, не мора се и, по правилу (сем у изузетним ситуацијама), не треба - мада се тако шта могло негде прочитати - смањивати реални раст друштвеног производа, макар да је он изнад могућности наше домаће реалне акумулације, настао на рачун стварања односно повећања платног дефицита и задуживања у иностранству.

Ограничавање раста или смањивање опште и заједничке потрошње треба вршити смањивањем процената издвајања и одбором најпогодније основице (сегмента дохотка) издвајања. Ту је неопходан диференцирани приступ у коме би, по правилу, видови заједничке потрошње имали примат над малтене свим видовима опште потрошње.

Смањење, пак, нереално високог нивоа друштвеног производа, заснованог на повећаном дефициту платног биланса и на задуживању у иностранству, свакако би довело до смањивања опште и заједничке потрошње без потребе смањивања процената издвајања за ту потрошњу. Међутим, одлука о томе да ли прибећи смањивању тако насталог нереално високог друштвеног производа, или не, треба да подлеже превасходно другим, посебним критеријумима.

На кретање, тј. повећање опште и заједничке потрошње могу знатно да утичу и одређена институционална решења самоуправног друштвеног система. Формирање самоуправних интересних заједница, које су требало да преузму знатне функције одговарајућих државних органа, нису, углавном довеле до сужавања тих органа и њихових трошкова. Релативно велики број самоуправних интересних заједница (њих око 7000) с трошковима за њихову инвестициону изградњу, одржавање и личне дохотке бројног, у њима запосленог, кадра, представља додајно и знатно оптерећење, пре

свега, у заједничкој потрошњи. Врло велики проценат средстава намењених одређеној друштвеној делатности троши се на одговарајуће самоуправне интересне заједнице (око 30% средстава за образовање). То су односи над којима се морамо озбиљно замислити.

Обавезни доприноси за стамбену изградњу представљају осетно оптерећење привредних (и осталих радних) организација. Мада они играју одређену улогу у домену стимулсања привредне активности и запошљавања, требало би их, у погледу обавезне стопе, а и као институционално решење, преиспитати. Друштвено финансирање стамбене изградње требало би све више да буде замењивано индивидуалним финансирањем. Стога у домен стамбене изградње и амортизације стамбеног фонда, треба унети економске критеријуме. Неопходно је прећи, што пре, на економске станарине. Требало би институционализовати откуп (делимичан или потпун) друштвених станова од стране оних који у њима станују (што су већ учиниле неке земље са централизованим социјалистичким системом), што би знатно повећало друштвене фондове за стамбену изградњу. Треба омогућити изградњу станова за тржиште. Све би то довело до (раније наведених) позитивних ефеката.

Ако би се добро одабрали извори и стопе доприноса, диференцирано за поједине видове опште и заједничке потрошње, а уз добро конципирану политику расподеле дохотка и личних доходака, онда би отпала потреба за повременим (и неизнијансираним одлукама), да због прекорачења предвиђене опште и заједничке потрошње, самоуправне интересне заједнице враћају део својих фондова (добијених законом предвиђеним стопама доприноса), па чак и оне заједнице (као што су оне у области образовања) које (због уставних одредби, обавезног осмогодишњег образовања и демографског прираштаја) експандирају против своје воље и које су годинама у депресивном положају (нарочито у погледу личних доходака).

Удружени рад, који издваја средства за опште и заједничке друштвене потребе, морао би, преко својих делегата, много више да одлучује и утиче на адекватно конституисање система, на утврђивање извора средстава и диференцираних стопа доприноса, на структуру и ефикасност трошења. Он би - у оквиру самоуправних споразума и друштвених договора - требало, углавном, да располаже - али наменски - средствима за поједине видове заједничке (друштвене) потрошње у оквиру слободне размене рада.

Тако би значајне друштвене делатности, које су сада, део заједничке потрошње (посебно образовање и наука, који представљају изузетну производну снагу савременог друштва), престале да буду део потрошње а постајале део репродукције. Тако би структура и динамика друштвених делатности била рационалнија, са свим позитивним ефектима. Тако би, на пример, обим и структура (профили и ниво) образованог кадра одговарали стварним захтевима удруженог рада, што би, поред осталог, утицало и на већу и адекватнију запосленост.⁶⁾

6 Поједине аспекте те проблематике детаљније смо разматрали у другим радовима, посебно у књизи Економска цена образовања, Институт за економска истраживања и "Савремена администрација", Београд, 1974.

4. На крају, треба истаћи један веома значајан проблем који доводи до низа негативних економских (а и других) последица. Ради се, наиме, о организацији рада и пословања у привреди и друштву. У великој мери, у привреди и у друштву су присутни: неадекватна организација и пословање, неоптимална, нерационална и несавремена институционална решења, са неефикасношћу. Она захтевају посебну пажњу преиспитивања у свим организацијама удруженог рада у привреди и у сфери опште и заједничке потрошње. Она би морала да буду и предмет конкретног научно-стручног истраживања (науке о организацији рада и пословања) за поједине друштвене и привредне секторе.

Не улазећи детаљније у ова питања, довољно је да напоменемо следеће. Наступ наше привреде на спољна тржишта је недовољно организован и нерационалан и захтева озбиљну реорганизацију. Поставља се, такође, питање целисходности формирања, односно постављања (толиког броја) самоуправних интересних заједница у неким областима, односно државних и других органа, које су оне требало да замене, а такође и питање поклапања компетенција и дуплирања послова (поред осталих, и СИЗ за економске односе са иностранством и Привредна комора). Несавремена, нерационална, скупа и превазиђена решења су нарочито присутна у сфери финансијско књиговодствене организације рада и пословања (начина обрачуна доприноса итд.).

Један од хендикепирајућих фактора у домену ефикасности пословања налази се и у сувише крутом тумачењу и примени (иначе друштвено позитивног) законом гарантованог статуса запослених, у њиховој тако рећи апсолутној сигурности да не могу изгубити запослење, што у пракси увелико веже руке радним организацијама у борби против неодговорности, нерада и радне недисциплине. Одређени кораци у том погледу су нужни.

Проблем посебног разматрања требало би да буду економски ефекти формирања основних организација удруженог рада, односно неких (екстремних) решења која су у том формирању прихваћена, која су их дефакто претворила у посебна предузећа, са својим посебним правним, рачуноводственим и другим службама, што је довело до повећаних трошкова производње, до смањене акумулације, па, следствено томе, и виших цена, ниже конкурентске способности привреде, отежаног извоза и већег платног дефицита.

Разлози незадовољавајуће организације рада и пословања у великој су мери и резултат неадекватне кадровске политике. Наш самоуправни систем створио је услове за формирање огромне армије образованих, стручних људи за све области привредног и друштвеног живота. Они нису заузели своја права места, а то је један од веома важних предуслова за адекватно и брзо решавање свих (у овим и осталим рефератима наведених и разматраних) проблема социјалистичког самоуправног привредног система.

ДРУШТВЕНА И ОСТАЛИ ОБЛИЦИ СВОЈИНЕ У НАШОЈ ПРИВРЕДИ *

1. Једно од централних, ако не и централно, питање привредних реформи у социјалистичким земљама, па и у нашој, јесте питање својине над средствима за производњу. Један слободан, научно заснован, недогматски приступ проблематици својине у социјалистичкој привреди очекује се с правом од југословенских научних и осталих радника, асоцијација, органа и организација, ако нећемо да Југославија препусти другима пре 40 година стечену пијемонтску улогу борца против догматизма и свакојаким идеолошких предрасуда.

Предмет овог разматрања јесу економски аспекти друштвене и осталих видова својине над средствима за производњу, њихов карактер, мјесто и улога (постојећа, могућа и пожељна) у социјализму и социјалистичкој привреди, полазећи, при том, од историјске потребе да социјалистичка привреда постане ефикасна бар толико колико је ефикасна привреда у алтернативним друштвено-економским и привредним системима. Посебно ћемо размотрити оне аспекте ове проблематике где постоје дилеме, неспоразуми и предрасуде.

Посматраћемо три основна облика својине над средствима за производњу:

- а) друштвену односно опште-друштвену,
- б) задружну односно колективну, кооперативну и
- ц) индивидуалну односно породичну својину.

Покушаћемо, прије свега, да одговоримо на питање теоријске и идејне компатибилности, тј. примјерности, прикладности сва та три облика својине (на средствима за производњу) у социјализму као друштвено-економском систему.

Но, прије него што на то питање дамо одговор подсјетимо се само на то да су се познати социјалистички писци, Марксови претходници и његови савременеици - у циљу превазилажења класне подвојености капиталистичког друштва, експлоатације и одвојености радника од средстава

*) Уводни реферат на међуакадемијском научном скупу "Друштвена и остали облици својине у социјалистичкој привреди", мај, 1988, Херцег-Нови

за производњу - залагали за изградњу новог у основи социјалистичког друштва (мада га нису сви тако називали) дајући различите пројекте.

Неки од њих су социјалистичку привреду земишљали у виду радничких акционарских (дионичарских, сувласничких, *de facto* задружних кооперативних) предузећа, значи предузећа у којима би радници били истовремено власници средстава за производњу и непосредни произвођачи (за разлику од акционарских друштава у капитализму гдје средства за производњу нису у својини радника, већ у својини капиталиста, сувласника, акционара). Залагања за та радничка акционарска (задружна, кооперативна) предузећа као основни вид социјалистичке привреде одговара често истицаном слогану у радничком и социјалистичком покрету "фабрике радницима" (често је том слогану додаван и други део: "земља - сељацима").

Маркс је, да подсјетимо, високо оцијенио "кооперативне фабрике самих радника" као "први пробој старог облика", истичући да "је у њиховим оквирима укинута супротност између капитала и рада, али исправа само у том облику да се радници као асоцијација свој сопствени капиталиста, т.ј. примјењују средстава за производњу ради оплодне вредности свог сопственог рада. Она показују како се, на извесном ступњу материјалних производних снага и друштвених облика производње који њему одговарају, из једног начина производње (капитализма - Б.Ш.) природно развија и изграђује нов начин производње (социјализам - Б.Ш.)". Маркс у продужетку каже: "Капиталистичка акционарска предузећа треба сматрати, као и кооперативне фабрике, као прелазне облике из капиталистичког начина производње у удружени, само што је у једнима супротност укинута негативно, а у другима позитивно" ("Капитал", Култура, Београд, 1948, III том, гл. 27, стр. 372-373).

У пракси земаља које су ступиле на пут социјалистичке изградње преовладало је било схватање да социјалистичка привреда треба да буде заснована на друштвеној (опште-друштвеној, државној, народној), а у пољопривреди и евентуално малој привреди углавном на задружној (колективној) својини, уз крајње сужене оквире за индивидуалну (породичну) својину на средствима за производњу (на тзв. окућницама у пољопривреди и евентуално неким сегментима мале привреде). У официјелним схватањима тих земаља проширило се схватање да у перспективи социјалистичка привреда треба да се развија у правцу такорећи монистичког својинског односа, тј. искључиво друштвене својине на средствима за производњу. Тиме се може и објаснити својеврсни процес трансформације задружне (колективне) својине у пољопривреди у правцу државне својине у неким земаљама.

2. Одговор на питање компатибилности различитих облика својине (на средствима за производњу) зависи од одговора на питање: шта је то социјализам. Ако је то, прије свега, такав друштвено-економски систем који укида класну подијељеност друштва на експлоататорску класу власника средстава за производњу, с једне, и експлоатисану класу најамних радника, с друге стране, прву која не ради већ само (директно или индиректно) управља привредом и убира туђи вишак рада и другу која

ради, производи а не управља привредом, која продаје своју радну снагу и бива експлоатисана, систем у коме се расподела врши према раду (квантитету, квалитету и резултатима рада), систем који рјешава радну и социјалну сигурност и заштиту, отклања крајности у социјалним разликама и стално подиже ефикасност привреде и, сљедствено томе, животни стандард и богатство становништва, ако је социјализам такав друштвено-економски систем, онда је њему компатибилна опште-друштвена својина али и остали видови својине над средствима за производњу уколико не користе туђу радну снагу, гдје су радници истовремено произвођачи и власници односно сувласници и управљачи, тим прије што они преузимају у потпуности ризик свог пословања, ризик над својом имовином, својином.

Према томе, сви облици својине над средствима за производњу уколико не користе туђу радну снагу имају социјалистички и самоуправни карактер. За такве видове својине не би требало постављати никаква ограничења. Узгред да поменемо да официјелна мисао једне Албаније сматра социјалистичким како државну тако и задружну својину.

3. То, наравно не значи да у задружном и индивидуалном (породичном) облику својине над средствима за производњу у социјализму не треба ангажовати туђу радну снагу, нарочито ако друштвени сектор није у стању да упусти, поготово не продуктивно, огромну армију незапослених, при том младих и образованих радника. Рјешењима у привредном систему, у радном и другом законодавству, треба предвидјети стимулативне оквире који би радницима, запосленим у та два сектора привређивања пружали најмање исте радне услове, ниво личних доходака, социјалну и другу заштиту и права која уживају радници у друштвеном сектору.

Додатно рјешење које би у овим секторима до краја онемогућавало експлоатацију састајало би се, по нашем мишљењу, у томе што би радници учествовали у делу остварене добити, која одговара додатној акумулацији (изнад минималне друштвено договорене т.ј. изнад реалне "камате" на пословни фонд) коју остварују радници у одговарајућој истој или блиској грани у друштвеном сектору. Уколико би то учествовање у делу остварене добити припадало, на пример радницима у виду дионица са варијабилном накнадом (дивидендом) у зависности од резултата пословања, то би те раднике у тим секторима постепено претварало у сувласнике, задругаре.

Ако се, при том, има у виду мотивација за рад, непосредна материјална заинтересованост, однос према раду, рационално пословање, коришћење расположивих капацитета, штедња енергије и сировина, једном речју, интензитет мотивационих импулса у домену задружне а поготову индивидуалне (породичне) својине, и ефикасност привређивања која из тога слиједи, а која је толико пресудна за будућност социјалистичке привреде и социјализма, онда је јасно да би монистички приступ у смислу одређења само за - или углавном за - друштвену својину - сада или убудуће - и истрајавање у том правцу значило наставак озбиљног привредног посустајања, заостајања, губљења историјске трке па и перспективе социјалистичке привреде и социјализма као друштвено-економског система.

4. Питање које се овде мора поставити јесте да ли су мотивационе пре-

дности и, слѣдствено томе позитивни привредни ефекти у домену задружне и, посебно, индивидуалне својине довољан разлог да се одустане од општедруштвене својине и да се приступи њеном претварању у задружну, односно колективну (кооперативну, групну или деоничарску) и индивидуалну (породичну) својину. Наравно да нису. Општедруштвена својина над средствима за производњу треба да буде доминантан облик својине у социјалистичкој привреди. У неким областима привређивања она мора бити једина. У вредносном погледу она се мора штитити и увећавати. С друге стране, потребно је радикално се ослобађати догматских схватања и идеолошких предрасуда у погледу задружне и индивидуалне својине и њено ослобађање од институционалних и административних ограничења, изузев дјелимично у погледу области дјеловања, обима средстава за производњу и броја запослених радника.

Области у којима није или не може бити подруштвљена производња, гдје друштвени сектор не показује посебни интерес и позитивне пословоне резултате, гдје је могућа - у тржишној привреди иначе неопходна - конкуренција, не само у пољопривреди већ у свим областима мале привреде, занатства, прераде, промета треба учинити доступним задружном и индивидуалном сектору привређивања. Треба обезбеђивати приближно исте услове пословања свим облицима својине и подстицати њихову међусобну сарадњу и удруживање. Рестриктивна пракса и поступци у односу на малу привреду у домену индивидуалне и задружне својине била би знатно мања када би надлежности у овој области биле пренијете са општинских на републичке (покрајинске) органе.

5. Друштвену својину над средствима за производњу треба вредносно (а не у физичком облику) чувати и увећавати. Да би се утврдили најадекватнији видови њене заштите и увећавања треба прецизирати шта подразумевамо под друштвеном својином над средствима за производњу. По нашем мишљењу друштвену односно општедруштвену својину над средствима за производњу треба посматрати (како то и стоји у њеном називу) као својину друштва у цјелини, као својину најшире друштвене заједнице (не државне), као својину односно сусвојину свих наших грађана. У том смислу не би било погрешно посматрати све наше грађане као сувласнике (да не кажемо, деоничаре, акционаре) идеалних једнаких дјелова укупних друштвених средстава за производњу.

Друштвена односно општедруштвена својина се најадекватније може очувати односно штитити увођењем друштвено договорене, обавезне реалне, минималне (економске и функционалне) амортизације, остављајући могућност радним колективима да ту амортизацију повећавају.

Обавезност такве реалне амортизације проистиче из чињенице да су средства за производњу друштвена својина а не својина радног колектива, да су она поверена на управљање радном колективу са обавезом (код нас уставном) да се она вредносно штите и увећавају. Без такве чврсте обавезе за минималну реалну амортизацију може се десити, а у нашој пракси се то годинама дешавало, да стварна амортизација буде негативна, да се њен знатан део обрачунски прелива у доходак, а преко тога у личне дохотке и, према томе, у општу и заједничку потрошњу (с обзиром на то да лични

дохоци служе као основица доприноса за општу и заједничку потрошњу). Тако се друштвена средства, друштвена својина претвара у приватну својину. Тако се не обезбеђују довољна средства (амортизације) за просту репродукцију, долази до умањене репродукције са свим негативним дугорочним посљедицама у погледу слабије техничке опремљености рада, ниже продуктивности, производње и конкурентности, нижег извоза, девизног прилива и томе слично.

Реална, минимална економска амортизација претпоставља реалну амортизациону стопу, аутоматско ревалоризовање средстава и реално позитивну каматну стопу на депозите радних организација (по основу амортизације, акумулације, добити и слично), као год и за све депозите и кредите (изузев за оне кредите за које је обезбеђен регрес до реално позитивне каматне стопе).

6. Друштвену својину над средствима за производњу треба не само вредносно очувати већ и увећавати. Најадекватнији начин њеног вредносног увећавања јесте увођење друштвено договорене обавезне реалне, минималне економске акумулације. Она би, по нашем мишљењу, требало да буде у висини реалне "камате" на пословни фонд, наиме, оне реалне камате (изнад ревалоризације главнице на нивоу стопе инфлације) коју банке одобравају на депонована најдуже орочена новчана средства. Реално вредновање и аутоматска ревалоризација друштвених средстава у сваком радном колективу је претпоставка за утврђивање друштвено договорене обавезне реалне минималне акумулације у висини реалне "камате" на пословни фонд.

7. Питање које се овде може поставити јесте: да ли је неопходно утврђивати обавезну реалну минималну амортизацију и акумулацију или треба развијати тржишну привреду са преузимањем ризика и одговорности, све до стечаја, гдје би економска принуда присиљавала радне колективе да сами издвајају потребну амортизацију и акумулацију.

Тачно је да би тржишни услови, беспопштедна конкуренција и економска принуда, али само ако би били врло ригорозни, доводили до тога. Али они у нашим условима, бар за догледно време, неће моћи бити тако општри и ригорозни, па је тешко претпоставити да ће бити добровољно одвајана реална минимална амортизација и акумулација у свим радним колективима. А то значи да неће бити обезбеђивано вредносно очување и увећање укупне друштвене својине над средствима за производњу односно проширена репродукција. Осим тога, не треба сметнути с ума да се овде ради о средствима за производњу која су друштвена својина, односно својина друштва у целини, а нису својина радног колектива и да је друштво та средства поверило радном колективу на управљање и - по Уставу - очување и увећање.

Стога је природно да друштво обезбеђује очување својих средстава увођењем обавезне минималне амортизације а увећање својих средстава увођењем обавезне минималне акумулације. Друштво, наиме, има право да за своја средства за производњу која су у физичком облику, тражи бар толику надокнаду, главницу и "камату", који би оно добило улагањем, депоновањем исто толике новчане вредности у банке.

8. Радном колективу, наравно, треба оставити могућност, право па и неку моралну обавезу да издваја додатну акумулацију за проширену репродукцију. По нашем мишљењу, не постоје теоријске и идеолошке препреке - и то је новина за коју бисмо се заложили - да та акумулација, због мотивационих разлога и материјалног подстицаја, буде третирана као својина радног колектива, у виду, рецимо, деоница које би гласиле на име (појединачних радника), у сразмјери са појединачно оствареним личним доходима, али неotuђивих из фондова предузећа, са варијабилном (у зависности од пословних резултата) накнадом, дивидендом, као накнадом за минули рад. Са годинама рада повећавао би се тај износ додатне акумулације и варијабилна накнада за минули рад. (Технички - то би могло да се води у виду интерних условно названих "штедних" књижица). Ти додатни колективни акумулациони фондови могли би да служе и као фондови ризика односно осигурања за покривање евентуалних пословних губитака, што би, такође, штитило и увећало друштвену својину. Радници би свој део тог додатног акумулационог фонда преносили само одласком и другу радну организацију или пензионисањем (у фонд пензионог осигурања).

Ова додатна акумулација, могла би да буде третирана као добровољна, али би, могла задржавајући све друге назнаке, да буде третирана (због разлога мотивације и преузимања ризика) као обавезна.

9. Ту додатну акумулацију као обавезну, укључили смо у један наш развојни и антиинфлациони модел расподјеле оствареног дохотка. У њему се, због тешке материјалне ситуације наших привредних организација и погодније мотивације, не захтијева издвајање обавезне акумулације прије личних доходака. По њему би предузећа у друштвеном сектору била обавезна да из укупног прихода најпре покрију реалну амортизацију, материјалне трошкове и дужничке обавезе. Након тога би (из дохотка) прво покрила минималне односно загарантоване личне дохотке (на примјер у износу 50 посто од просечних личних доходака) према броју по квалификацији тзв. условних радника. Преостали део оствареног дохотка делио би се у одређеној чврстој процентуалној сразмери између:

а) додатних личних доходака, (б) акумулације (зависно од ревалоризоване вредности друштвених средстава у сваком предузећу) и (ц) опште и заједничке потрошње.

Процент сразмерног раста све те три величине би требало тако да буде усклађен да се кулмулативно посматран пораст личних доходака у предузећу до просека у привреди према тзв. условном раднику (значи 100 посто у односу на укупне минималне личне дохотке) постигне када се постигне износ обавезне акумулације на нивоу реалне "камате" (на пример 10 посто) на пословни фонд предузећа, тј. на укупна друштвена средства у предузећу. На тој тачки би издвајања за општу и заједничку потрошњу требало да буду на нивоу, који је друштвено договорен (на примјер једнак 50 (40,30) посто пораста укупних личних доходака по условном раднику у односу на укупне минималне личне дохотке предузећа и 50 (40, 30) посто издвајања за акумулацију, тј. у нашем случају 5 (4,3) посто реалне "камате" на укупан пословни фонд, тј. укупна друштвена средства у предузећу).

Та би се сразмјера у расподјели оствареног дохотка наставила и након постизања обавезне акумулације, стварајући тако нова повећања личних доходака, додатну обавезну - акумулацију која би могла бити, односно која би била својина радника у датом колективу (како смо то раније изнијели) и додатну општу и заједничку потрошњу (која би могла бити усмјерена само у неке пропульзивне области заједничке потрошње).

10. Овај наш модел прихвата подјелу личног дохотка на два дијела, с тим (1) што из мотивационих разлога, први дио личног дохотка ограничава на минимални односно (што би требало да буде исто) загарантовани лични доходак и (2) што акумулацију, тј. проширење друштвене својине над средствима за производњу као и издвајања за општу и заједничку потрошњу везује одмах за пораст личних доходака изнад минималних.

Расподјела, која се у неким документима заговара, која предвиђа подмирење личних доходака на нивоу тзв. вриједности радне снаге прије издвајања за општу и заједничку потрошњу и за акумулацију деловаће дестимулативно на раднике, да се након тако постигнутих личних доходака (који улазе у тзв. цијену коштања) залажу за повећање дохотка, тј. остварења добити, јер пре него што би могли да повећавају лични доходак из добити морају да створе значајан део дохотка (добити) за општу и заједничку потрошњу и за акумулацију.

Стога нам наш модел изгледа прикладнији, еластичнији и стимулативнији за раднике и напоре у остварењу дохотка и добити (као дијела тог дохотка). Он мотивационо и чврсто везује сва три основна елемента расподјеле (личне дохотке, акумулацију и друштвену режију) за остварени доходак, обезбјеђује чврсто, процентуално учешће привреде у дохотку, обавезне и додатне акумулације за проширену репродукцију и друштвене режије (која би се покривала из реалних извора оствареног дохотка, а не - као што се код нас годинама чини - и из емисије нове непокривене новчане масе).

11. Може се чути приговор да би та додатна (било добровољна, било, што је боље, обавезна) акумулација ако буде третирана као колективна (датог радног колектива) а не као општедруштвена својина, значила да се ремети "монолитност" односно "чистота" друштвене својине у друштвеном сектору.

Одговор који би се морао дати јесте да та монолитност својине не само да није неопходна него, због потребних мотивационих импулса односно веће материјалне заинтересованости радника, није ни пожељна. Уосталом ми ни сада немамо у друштвеном сектору "монополитну", нити "чисту" друштвену својину. Велики дио те својине, имовине узет је у виду кредита и *de facto* припада нашим и страним кредиторима. Не треба заборавити да преко 40 посто инвестиција у друштвеном сектору потиче из кредита, превасходно из уштеда наших грађана код банака, које их у виду кредита позајмљују нашим предузећима у друштвеном сектору.

12. Штедња становништва депонована код банака и позајмљивана привреди у виду инвестиционих кредита јесте, као што смо видели, значајан извор додатне акумулације у друштвеном сектору. При добром пословању предузећа та штедња (након отплата кредита и камата) допр-

иноси увећању укупног друштвеног производа, личних доходака али и увећању друштвене својине. Стога ту штедњу наших грађана у земљи и иностранству треба стимулирати, прије свега реално позитивним каматним стопама (вишим од стопе инфлације), стабилним и трајнијим рјешењима у кредитној политици, развијању повјерења штедиша, привлачењем огромних девизних штедних улога наших радника у иностранству (који, по неким процјенама, премашују укупан наш спољни дуг).

13. Нико од озбиљних мислилаца не спори потребу кредита, као извора додатне акумулације, нити камате као накнаде за штедњу посуђену другима (предузећима и становништву). Међутим, ту и тамо, додуше врло ријетко, може се чути па и прочитати да је камата доходак од својине а не од рада па је, према томе, по неком шаблону, то експлоатација (оних који узимају кредите од стране штедиша).

Занемаримо чињеницу да је код нас годинама каматна стопа на штедњу и депозите (становништва и привреде) била негативна, тј. испод стопе инфлације, и значила је реалну ерозију главнице, а кредити са негативном каматном стопом значили су једним својим дијелом бесплатан поклон узимаоцима кредита, другим ријечима, неоправдано преливањедохотка, де факто експлоатацију штедиша као кредитора. Пођимо од претпоставке реално позитивне камате за све депозите и све узете кредите (што би иначе морало да буде наше трајно опредјељење).

Прво, штедњу наших радника и осталих грађана не треба посматрати као својину у оном смислу како је то Маркс говорио о својини капиталиста. У социјалистичкој привреди, која је тако давно и тако радикалнопоздруштвила не само крупна средства за производњу (већ, без икакве потребе и са негативним ефектима, и ситна средства, у занатству, малој трговини и слично), штедња радника јесте, по правилу, део личних доходака по основу рада, део минулог рада.

Друго. Радник, као штедиша се одриче дијела текуће потрошње, улаже део свог минулог рада, своју уштеђевину (у банку) коју узимају привредне организације и становништво. Природно је да за одрицање од текуће потрошње, за свој минули рад посуђен другоме, радник добије одговарајућу накнаду у виду (реално позитивне) камате.

Треће. Корисници кредита, инвеститори узимају тај кредит, тај туђи минули рад, добровољно, због тога што ће, ако добро послују, тај инвестициони кредит, уложен у средства за производњу, њима на тржишту омогућити доходак већи него што је отплата главнице и камата. Како се онда може, сем ако нећемо митологизацију, говорити о експлоатацији оних који узимају кредит од стране штедиша, радника који уступају на коришћење свој минули рад, своју уштеђевину као дио личногдохотка по основу рада?

Четврто. У тржишној па према томе и у социјалистичкој тржишној привреди, а то је још Маркс (у III тому "Капитала") показао, тржишне цијене се формирају - па према томе се и доходак, добија - не према радној вриједности а то ће рећи према пренесеној вриједности постојаног капитала, количини уложеног текућег рада тј. вриједности радне снаге и (подвлачимо) вишку вриједности у датој грани производње, већ

оријентационо према тзв. цијени производње, а то ће рећи према вриједности постојаног капитала, вриједности радне снаге и (подвлачимо) просечног профита (за цијелу привреду а не вишка вриједности дате гране производње). А то практично значи да се и по основу средстава, тј. минулог опредмећеног рада, својине, а не само по основу текућег рада, добија (на тржишту) доходак. О каквој се онда експлоатацији ради?

Пето. Ако би макар само условно прихватили, полазећи шематски од поједностављене теорије радне вриједности, да је камата доходак од својине (јер наводно, само текући рад ствара вриједност) па да је према томе, она вид експлоатације, онда ти "експлоатисани", узимајући кредите бивају "експлоатисани" (од штедиша) а купујући (за те кредите) средства за производњу и по основу тих средстава (тј. туђег минулог рада, својине) продајући робе и услуге добијају добит и тако "експлоатишу" оне који раде са мање средстава и са више текућег рада, преливајући тако дио њиховог вишка вредности (преко цијена које гравитирају око цијена производње а не око вриједности) јер је просечни профит (добит) коју добијају већи од њиховог (тј. у њиховој грани производње) вишка вриједности.

Шесто. Идући овом логиком могло би се "закључити" да радници који раде у гранама са вишим органским саставом средстава (капитала) преливају (кроз тржишну цијену својих производа и доходак) један дио вишка вриједности радника из грана нижег органског састава средстава (капитала). Другим ријечима, радници у гранама са вишим "експлоатишу" раднике у гранама са нижим органским саставом средстава.

Седмо. Шаблонизирани практички "закључак" би био: ако хоћемо да не буде преливања вишка вриједности и експлоатације путем слободног, економског формирања цијена (оријентационо око тзв. цијене производње), треба се определијелити за тзв. вриједносне цијене, а до њих се може доћи једино административним, неекономским путем, *ipso facto*, треба напустити тржишну привреду и тржишно формирање цијена и вратити се на административну, централистичку, ефатистичку привреду. А њу и административне цијене више неће ни земље тзв. реалног социјализма.

Једини прави закључак који би се из претходног и уопште могао извући био би: прво, камата је категорија робне а не само капиталистичке привреде, она је настала давно прије настанка капиталистичке привреде и без ње се не би могло замислити функционисање социјалистичке робне, поготово тржишне, привреде; друго, у тржишној привреди, са економским (а не са тзв. вриједносним) цијенама доходак се добија не само по основу текућег, живог рада већ и по основу минулог, опредмећеног рада, тј. уложених средстава односно својине; треће, без камате на уложена средства не би ни било штедње која би ишла у депозите и кредите и, четврто, нема озбиљних теоријских ни практичних основа да се камати припише атрибут експлоатације.

14. Средства која предузећа у друштвеном сектору сукцесивно издвајају по основу амортизације (за очување друштвене својине) и по основу акумулације (за увећање друштвене својине) по природи технолошког процеса не могу одмах и истовремено бити улагана у своју просту и

проширену репродукцију. Да би се та средства, та друштвена својина (по основу издвојене амортизације и акумулације) очувала, да не би губила од своје супстанце, од своје реалне вриједности, нарочито у ситуацији инфлације, и да би се увећавала њихова вриједност, предузећа која рационално послују морала би то постизати на један од следећа три вида: прво, њиховим улагањем као депозит (по правилу орочен) код банака и по том основу добијањем реално позитивне камате; друго, њиховом директном позајмицом другим радним организацијама, са сличним ефектима као у првом случају, и треће, улагањем тих средстава у друге привредне организације односно удруживањем средстава и рада односно организовањем заједничких, мјешовитих предузећа.

Прва два вида улагања не изазивају неке посебне дилеме. По неко још и данас оспорава прикладност овог трећег вида, "налазећи" у њему тзв. "капитал-однос". Из свега онога што смо до сада рекли јасно је да се ту не ради ни о каквом "капитал-односу" у смислу експлоатације једних (у која се улажу средства) од стране других предузећа (која улажу средства). Стога би овај трећи вид улагања и удруживања средстава требало подстицати одговарајућим мјерама економске политике и привредно-системским решењима, омогућавајући онима који улажу средства да учествују у управљању, пословању и заједничком ризику, дохотку и добити (саобразно величини уложених средстава).

Нерационално је такав вид удруживања средстава и рада временски ограничавати и предвиђати обавезно враћање уложених средстава. Уколико би улагања средстава једних у друге привредне организације било вршено на модернији начин, са хартијама од вриједности, онда би другом виду улагања одговарале обвезнице са (углавном) фиксном уговореном накнадом, "каматом", по правилу већом од банкарске камате, а трећем виду би одговарале деонице са варијабилном накнадом (дивидендама), које би могле да циркулишу у промету и да омогуће, поред осталог и привредној организацији у коју су уложена средства да их, ако тако оцени, откупи. Други а посебно трећи вид улагања су, иначе рационалнији, са јачим мотивационим елементима, ефикаснији и препоручљивији од првога.

15. Додатна акумулација у друштвеном сектору привреде која, по правилу, треба да доведе и доводи до увећања друштвене својине било би директно и добровољно улагање штедње радника (дијела њиховог личног дохотка) у акумулацији предузећа (друштвеног сектора) у којима раде. То би улагање могло бити: прво, у виду обвезница са фиксном накнадом, "каматом", по правилу већом од банкарске, и друго, што је, са мотивационе тачке гледано, далеко погодније за увећање друштвене својине, у виду вредносних папира са варијабилном накнадом (у зависности од пословног резултата предузећа), прецизније, у виду дионица са дивидендом.

У овом другом случају радник преузима ризик пословања и економску одговорност. Његово улагање представља додатну акумулацију за његово предузеће. А само предузеће у овом (другом) виду не постаје дужник, оно, по правилу, не враћа уложену главницу. Дионица је преносива, може да мијења власника. Она циркулише на секундарном тржишту хартија од ври-

једности. Предузеће је обавезно само да доносиоцу деонице исплаћује варијабилну накнаду (дивиденду) и то само у зависности од пословних резултата.

Док први облик директног улагања (у виду обвезница са фиксном накнадом) не изазива углавном неспоразуме, јер су га практиковале неке наше привредне организације (у последње вријеме Електропривреда, Завод "Црвена застава" и други), дотле овај други облик улагања са варијабилном накнадом, (у виду дионица са дивидендом) код неких појединаца изазива стварно или вјештачко подозрење. Неки чак, додуше без икакве аргументације, "виде" у томе ни више ни мање него "преливање друштвене у приватну својину". Тешко је улазити у разлоге па и мотиве таквих подозрења.

Код неких се, свакако, ради о непознавању функционисања и стварне суштине тог механизма, код неких о страху пред непознатим и о бојазни за основе социјалистичког друштвено-економског система, а код неких је - и то треба отворено рећи - свјесна намјера да нас идеолошким етикетирањима заплаше како не бисмо вршили никакву реформу у својинским и другим привредним односима како би садашња неефикасност социјалистичке или самоуправне привреде доживела дебакл и компромитовала социјализам или самоуправљање или и једно и друго.

Шта има природније него да радници добровољно издвајају дио свог личног дохотка добијеног по основу рада и пословања, дио свог минулог рада, у виду штедње и да га улажу у акумулацију свог предузећа (у друштвеном сектору), увећавајући посредно и друштвену својину, уз преузимање ризика и економске одговорности, уз накнаду у зависности од резултата рада и пословања, његовог и осталих радника. То је својина радника, коју он улаже у своје предузеће. Она ни на који начин не угрожава друштвену својину. Баш обротно, она је увећава. Није јасно како то може да доведе до преливања друштвене у приватну својину. Односно, јасно је да не може. Од тога може да има и има користи не само друштвена својина већ друштво и привреда у цјелини, динамичнији привредни раст, запосленост, извоз, девизни прилив, да даље не набрајамо.

Зар је више у духу социјализма ако радник дио свог личног дохотка, свог минулог рада, у виду штедње улаже у банку, а банка та средства, као кредит, даје његовој (радничковој) привредној организацији, која тако постаје дужник, повећава своје дужничке обавезе и мора, независно од пословних резултата, да враћа кредит и камату, што није случај у облику директног улагања штедње радника у виду хартија од вредности са варијабилном накнадом.

16. Сличан је случај са директним добровољним улагањем штедње становништва у привредне организације друштвеног сектора према своме нахођењу. То улагање штедње становништва могло би, као и у протеходном случају да се одвија у виду обвезница са фиксном ("каматом") или дионица са варијабилном накнадом (дивидендом). Много тога што је речено о улагању штедње радника у своје привредне организације (друштвеног сектора) односи се, *mutatis mutandis*, и на улагање штедње становништва.

Бојазан да би овај вид улагања (штедње становништва у предузећа

друштвеног сектора) довело до угрожавања самоуправних права запослених радника је неоснована: прво, због тога што се (макар за прво време) власницима обвезница и деоница не би морало (мада би било корисно) дати право учешћа у управљању и пословању, њихова права се могу ограничити на право информисања о пословним резултатима и пословној политици и на савјетодавно право, друго, због тога што није неопходно институционализовати било какав "савјет акционара" као паралелни управни орган, како то неки као бојазан истичу, треће, што се увијек, може законски лимитирати по обиму процентуално учешће таквог директног улагања становништва у односу на обим друштвених средстава тј. друштвене својине.

17. Последња три вида додатне акумулације, која ако се добро искористе и усмјере, могу да доведу до увећања друштвене својине, јесу страна улагања. Узимање страних кредита на које се наша земља углавном оријентисала довела је нашу привреду у незавидан положај. Прегјерано велики обим страних кредита, неадекватно усмјеравање и структурирање, нерационално и ненамјенско њихово коришћење (промашене привредне инвестиције, улагања која нису усмјерена на производњу за извоз, покривање непривредне потрошње и слично), угрозили су и умањили друштвену својину над средствима за производњу.

Страно кредитирање, у којем је наша привреда дужник и мора да отплаћује главницу и реалне камате независно од привредних резултата, требало би напуштати и отворати што више простора за заједничка улагања па, под одређеним условима, и за директна страна улагања. У њима наша привреда не постаје дужник. Тако се отварају могућности за бржи увоз савремене технологије, за модернију, рационалнију и јефтинију организацију рада и пословања, за бржи продор на страна тржишта, за оштрију конкуренцију на домаћем тржишту, без чега нема ефикасности привређивања. У заједничким улагањима страни партнери учествују у пословном ризику и заједничком дохотку и добити. Али да би они били довољно заинтересовани потребно је донијети адекватна привредно-системска рјешења у погледу задржавања права својине над уложеном имовином, учешћа у пословању, могућност трансфера добити и слично.

Уз адекватна привредно-системска рјешења заједничка и директна страна улагања не само да не угрожавају друштвену својину него стварају услове за бржи привредни раст, запошљавање наших радника у земљи умјесто у иностранству, реструктурирање наше привреде за конкурентнију и ефикаснију укупну привреду, датне приходе друштвеној заједници, наглашенију извозну оријентацију, већи девизни прилив, смањивање наше задужености иностранству и сљедствено томе за ширење простора за друштвену својину упоредо са осталим облицима својине у нашем друштву.

18. Радна организација, тј. предузеће требало би да буде основни тржишни и развојни субјекат и као такав повјереник, односно носилац, (титулар, субјекат) друштвене својине, која вредносно не би смјела да буде отуђена, већ штитљена (прије свега обавезном реалном, па и додатном амортизацијом) и увећавана (обавезном акумулацијом у висини реалне

камате на пословни фонд, па и додатном акумулацијом). Све док је то друштвена својина она не би смјела да буде претворена односно преливена у приватну својину, нпр. у личне дохотке радника.

Што се тиче имовинског ризика, треба рећи да иако послује са средствима у друштвеној (а не својој колективној) својини, иако није власник средстава за производњу, таква радна организација може и требало би да сноси економски и имовински ризик својих пословних одлука, инвестиција и пословања. Према томе, није неопходно да радна организација буде власник средстава са којима ради да би могла да сноси имовински ризик, мада би радници, радни колективи у овом другом случају били јаче мотивисани, јер би лоши пословни резултати значили њихов директан имовински губитак и сношење ризика би било потпуно, што у пракси ипак није случај када је у питању друштвена својина.

Обавеза радног колектива у погледу сношења имовинског ризика и материјалне одговорности у односу на општедруштвену својину са којом послује требало би да буде исто такво као што је у односу на узета туђа средства у виду кредита или у односу на туђа средства узета под закуп. Уосталом коришћење општедруштвених средстава од стране радних колектива, економски гледано, јесте -маколико да то поједностављено звучи - својеврсни "закуп" на неограничено вријеме, гдје се умјесто отплате главнице врши обавезна амортизација а умјесто камате на та средства врши обавезна акумулација.

Друштвена својина, односно радна организација у друштвеној својини, наравно, у одређеним условима (нпр. приликом отварања стечаја) и у одређеним областима (гдје друштвени сектор није заинтерсован, гдје не показује резултате, гдје производња није подруштвљена, гдје технолошки и други разлози на то упућују) може да буде понуђена на откуп, на продају, према реалној односно тржишној вриједности, радницима у њој запосленим (настају радне организације у задружној колективној својини) али и другима. Средства добијена продајом такве друштвене својине треба усмјерити у друге домене и облике друштвене својине. Уз то треба предвидјети и могућност давања одређених, поготово некористићених дјелова друштвене својине у закуп, по правилу временски ограничен, запосленим радницима, незапосленима и другим.

Имајући све то у виду треба рећи да претварање у одређеним случајевима општедруштвене у задружну својину не значи умањивање реалне друштвене имовине, својине. Уосталом, у теоријском погледу, општедруштвену својину можемо посматрати као један вид колективне својине, гдје су сувласници сви грађани једне земље или (начелно говорећи, за неке објекте) републике, покрајине или општине сувласници. То је *de facto* колективна својина у ширем смислу ријечи. Задружна својина је, такође, вид колективне својине, гдје су сувласници радници који раде у датој радној организацији. То је *de facto* колективна својина у ужем смислу ријечи (по неким је то друштвена својина у ужем смислу).

19. У погледу општедруштвене, насупрот колективне - тј. друштвене у ужем смислу - својине јавља се, по нашем мишљењу, једна теоријска па и практичка дилема. Средства радних организација које су основане

бесповратном доделом друштвених средстава, како је то код нас било у послератном периоду, природно је да буду третирана као општедруштвена својина. Дилема је како третирати средства радних организација које су, као што је то већ дуго случај код нас, основане искључиво узимањем кредита (од банака, који највећим дијелом потиче из уштеда становништва) уз враћање тог кредита и камате (под условом да је каматна стопа била реално позитивна) *de facto* на рачун (умањивања) њихових личних доходака. Да ли је наиме, неопходно да та средства буду проглашавана општедруштвеном својином, или она треба да буду третирана као колективна својина тих радника тих радних колектива? Да ли је оправдано, са становишта својинских односа и потребе непосредне заинтересованости радника и радних колектива, претварати ту колективну радом стечену својину радника, радног колектива у општедруштвену својину? Није ли то, ипак нека тиха, законом санкционисана, својеврсна експропријација (да не кажемо експлоатација) радника и радних колектива од стране шире друштвене заједнице. Тим прије, ако колективну радну својину радника, радних колектива третирамо као друштвену у ужем смислу ријечи.

20. Што се тиче задружне (колективне, кооперативне) својине над средствима за производњу јасно је да њу не треба везивати само па ни претежно за пољопривреду. С обзиром на негативно искуство са земљорадничким радним задругама и индивидуалистичку традицију, задружна својина и задружни вид привређивања имају, по свој прилици, далеко већу шансу у области прераде и промета пољопривредних производа и снабдевања и, наравно, што је од посебног значаја, у областима мале привреде, занатства, услужних дјелатности, трговине, стамбене изградње, интелектуалних услуга итд.

Тзв. уговорне организације у малој привреди јесу у ствари, задружне организације, па би их тако и требало третирати и нема потребе за неким њиховим посебним издвајањем. Осим тога, задружна (колективна, кооперативна) својина, садржински посматрано, јесте у ствари својеврстан вид деоничарске (акционарске) својине, својеврстан у том смислу што су задругари истовремено радници, тј. непосредни произвођачи и власници, тј. сувласници, и што су они међусобне финансијске односе, права и обавезе, углавном рјешавали без коришћења савременијих инструмената какви су хартије од вриједности односно деонице (са варијабилном накнадом, тј. дивидендом).

Задруге, задружне радне организације односно (уколико то није плеоназам) задружне организације удруженог рада требало би да имају право да, попут радних организација у друштвеној својини, директно ангажују штедњу својих задругара, запослених радника и осталих грађана за додатну акумулацију расписивањем обвезница (са фиксном накнадом, "каматом") и деоница (са варијабилном накнадом, тј. дивидендом, у ком случају улагачи добровољно преузимају ризик пословања а задруга односно радна организација не враћа главницу, јер деоница гласи на доносиоца и циркулише на секундарном финансијском тржишту, тј. продаје се и купује). Исте могућности у том погледу треба пружити и радним организацијама у индивидуалној (породичној) својини.

Власницима обвезница а поготово деоница треба омогућити да у задружним и индивидуалним (породичним) радним организацијама учествују у управљању и пословању односно утврђивању пословне политике, саобразно величини уложених средстава. Имајући и то у виду, као и потребе пословне сарадње, треба омогућити радним организацијама у друштвеној својини да постају власници обвезница и деоница у задружним па и индивидуалним (породичним) радним организацијама, да откупе тзв. контролни пакет деоница па у неким случајевима и све деонице, претварајући тако те радне организације у организације у друштвеној својини.

Због карактера задружне и индивидуалне својине и преузимања ризика од стране њихових власника односно сувласника, нема потребе да друштвена заједница утврђује обавезу у погледу амортизације (изузев можда горњу границу) и акумулације. Међутим, у ширем друштвеном интересу, ради бржег привредног развоја и што веће укупне акумулације пожељно би било диференцираном пореском политиком постигати улагање индивидуалне штедње и дела дохотка односно добити свих па и ових радних организација у акумулацији (смањивањем па и ослобађањем од пореза и доприноса, пореза на укупан приход грађана и пореза односно доприноса на доходак или добит радних организација).

21. У закључку треба рећи да социјалистичка и самоуправна привреда, ако хоћемо да буде ефикасна, што је историјски императив, мора да буде мешовита привреда и то у двоструком погледу: прво, мјешовита у том смислу да је поред општедруштвене својине над средствима за производњу, као доминантног облика својине, коју треба чувати и увећавати, неопходно упоредно постојање и свестрани развој осталих облика својине - задружне (колективне, кооперативне, ортачке, групне, деоничарске) као сувласништва и индивидуалне односно породичне, и друго, мјешовите у смислу њихове чврсте повезаности и својеврсне интеграције, која не би мијењала њихов својински карактер и доводила до преливања једног у други својински облик, али која би мотивационим импулсима, јако израженим у задружној а посебно индивидуалној својини, доводила не само до очувања већ до увећања општедруштвене својине, до значајног подизања ефикасности у друштвеном сектору.

Таквој ефикасности треба да допринесе изразити тржишни карактер привреде, што свестраније дјеловање економских и тржишних законитости, самосталност привредних субјеката, што слободнија привредна иницијатива, што оштрија конкуренција, економска принуда, преузимање ризика и сношење материјалне и радне одговорности, уз строгу финансијску дисциплину, дјеловање реалних економских категорија, посебно у области камата и девизног курса, уз поступну либерализацију увоза, девизно тржиште са оријентацијом на конвертибилност и домаће валуте, уз - што треба посебно истаћи - научно и стручно засновану стимулативну расподелу личних доходака и релативизирање сигурности радног мјеста и смењивости нерадних и неспособних, све то, наравно, уз - на овој линији - радикалну реформу привредног система и одговарајућу активну економску и развојну политику.

МАКРО-ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА У НАШОЈ ПРИВРЕДИ*

1. Анализа развоја економске мисли показује да од настанка економске науке у пуном смислу речи па у наредних стотинак година, макро-економски проблеми, тј. проблеми који се односе на привреду у целини, или нису били разматрани или су разматрани заједно са осталим, у основу микро-економским проблемима (вредношћу и ценама појединачних роба и расподелом дохотка, односно личним дохоцима од рада, профитом, каматом и рентом).

Са анализом укупне друштвене производње, у ствари просте друштвене репродукције, наравно у свом ембрионалном виду, отпочео је творац физиократске школе економске мисли Кенеј. Смит, који први даје један изграђен и целовит систем економске теорије, и кога због тога многи сматрају оснивачем економске науке, истиче основну макро-економску проблематику у наслову свог главног економског дела. Па, ипак, он само први и то мањи део свог рада посвећује анализи фактора који погодују и фактора који коче развитак друштвеног богатства, *de facto* обима и раста укупне друштвене производње. Рикардо углавном не разматра макро-економску проблематику јер сматра да је она дефинитивно решена Смитовим радом и концентрише се на микро-економска питања. Маркс ће, међутим, круг Смит-Рикардових микро-економских проблема проширити разматрањем основног дела макро-економске проблематике, а наиме, разматрањем укупне друштвене производње, тј. просте и проширене репродукције, дотичући се, при том, и осталих макро-економских проблема, пре свега проблема укупне запослености. Макро-економским проблемима ће се, за дуги низ деценија након тога, бавити углавном само марксистички пиisci.

Следбеници Смита и Рикарда, припадници класичне школе у ширем смислу, а попут њих и читав маргиналистички правац економске мисли, аустријска и лозанска, али такође и маршалијанска односно нео-класична школа економске мисли ограничиће се у својој економској анализи углавном

* У зборнику *Економска политика и проблеми трансформације привреде Србије*, Економика, Београд, 1992.

на микро-економске проблеме. То ће у развоју ван-марксистичке мисли бити све до 30-их година овог века, до велике економске кризе и масовне незапослености, када се појављује изванредно значајно дело енглеског економисте Кејнза. *Општија теорија запослености, камате и новца*, која ће означити почетак нове етапе у развоју економске мисли на Западу, названа по некима "Кејнзијанска револуција". За разлику од претходне, микро-економске, Кејнзова и кејнзијанске теорије је макро-економска, оријентисана на макро-економске феномене, укупну производњу, тј. ниво привредне активности, укупне запосленост и укупан ниво цена, тј. инфлацију.

Претходна мисао је полазила од тзв. Сејовог закона тржишта, односно од претпоставке да је тржиште, тј. тржишни механизам у стању да отклања привредне поремећаје и да увек обезбеђује пуну запосленост радне снаге и осталих фактора производње. Таква теоријска претпоставка упућује на принцип *laissez-faire*-а, на економски либерализам, на немешање државе у привредни живот. Насупрот томе, Кејнз и кејнзијанци, полазећи од привредне ситуације 30-их година, доказују да тржиште, односно тржишни механизам, ако је препуштен сам себи не може увек да обезбеди пуну запосленост и да је стога неопходна активна (интервенционистичка) економска политика, која би у ситуацији привредних застоја (стагнације, депресије) и незапослености подстицала ниво привредне активности, тј. укупне друштвене производње, и с њом повезано, запослености, у циљу постизања пуне запослености радне снаге и осталих фактора производње. То би се постизало експанзионом монетарно-кредитном политиком (јефтиног новца и кредита и ниском каматном стопом) и благом пореском и експанзионом политиком буџетске потрошње (укључујући и јавне радове и директну производну функцију државе), којима би се повећавала укупна ефективна тржишна тражња и, следствено томе, укупна производња, тј. привредна активност и укупна запосленост. По Кејнзу и кејнзијанцима, све до 1960-их година, инфлација је могла да настане само након постизања пуне запослености, као резултат претеране укупне ефективне тражње. Против такве, *de facto* инфлације коју "вуче" тражња ("demand-pull inflation"), морале би се, по њима, примењивати исто мере економске политике само обрнутог смера, тј. рестриктивна монетарно-кредитна, оштра пореска и рестриктивна политика укупне буџетске потрошње, све у циљу смањивања укупне ефективне тржишне тражње, другим речима, свођења укупне тражње на ниво укупне понуде (роба и услуга). тј. постизања равнотеже између укупних куповних и укупних робних фондова.

Макро-економска политика које произилази из Кејнзове макро-економске теорије застала је и осетила се беспомоћном пред феноменом тзв. стаг-флације, другим речима, истовременим постојањем недовољне укупне производње, односно привредне активности, тј. стагнације и незапослености, с једне, и инфлације, с друге стране. То је довело до даље разраде и усавршавања, односно корекција кејнзијанске макро-економске теорије и економске политике. Она се пре свега огледала у разради концепције о инфлацији која настаје због трошкова, коју "гурају" трошкови

("cost-push inflation"), и економској (анти-инфлационој) политици која би се првенствено, нарочито у прво време, сводила на то да онемогући раст личних доходака изнад раста продуктивности рада. На томе се, наравно, није стало. То је довело и до делимичног напуштања Кејнзове и / или кејнзијанске макро-економске теорије и до нових школа економске мисли, од којих су, поред монетаризма, најзначајније економска понуда и теорија рационалног очекивања. Па ипак, већи или мањи анти-Кејнзов или /и анти-кејнзијански карактер њихових теорија и њихова већа или мања оријентација ка економском либерализму не може озбиљно да доведу у питање неопходност одговарајућег подстицања, усмеравања, односно економске политике за потпуније и адекватније решавање макро-економских проблема у савременој тржишној привреди, која више није атомизирана и са неограниченом тржишном конкуренцијом, флексибилним ценама и личним доходима. То се односило и односи се и на нашу привреду.

2. Макро-економска политика је (била а и сада је) неопходна нашој привреди са доминантно друштвеним власништвом над средствима за производњу, где запослени радници управљају привредним процесима, где они, а не држава у име њих, доносе основне економске одлуке у области производње и инвестиција, запослености, цена, расподеле и маркетинга, укључујући и одлуке у погледу избора пословних органа, полазећи од своје доходне мотивисаности, тим више уколико више (а требало би што више да) њихов доходак и лични доходи директно (поготово на нешто дужи рок) зависе од њихове привредне перформансе, од успешности, од пословних резултата.

Наше привредне организације, независно од својинске структуре, морале би да доносе економске одлуке (у погледу нивоа и структуре производње, инвестиција, запослености, цена) полазећи пре свега од услова на тржишту, од нивоа и структуре ефективне тржишне тражње (на домаћем и њима доступном страном тржишту), независно од тога да ли и колико тржиште функционише у условима потпуне или ограничене конкуренције, да ли и колико на ниво и структуру тржишне тражње на услове на тржишту и на услове пословања утичу решења у привредном систему у ужем смислу речи, тзв. привредно-системска решења, и/или мере макро-економске политике. Другим речима, наша привреда, да би била ефикасна, рационална, успешна и конкурентна, морала би да буде у основи и пре свега тржишна, тржишно оријентисана привреда, где би што потпуније деловао тржишни механизам, економске и тржишне законитости, понуда и тражња и, што је од изузетне важности, слободна тржишна утакмица, односно међусобна конкуренција не само на страном, већ и на јединственом домаћем, локалним и регионалним границама неомеђеном тржишту, економска принуда, преузимање економске и финансијске одговорности и ризика за своје економске одлуке.

То су, поред осталог, услови за рационални размештај ограничених фактора производње, већу продуктивност, за снижавање јединачних трошкова (производње и промета) и цена, за повећање конкурентске способности привреде, извоза, девизног прилива и спољне ликвидности, за смањивање спољне задужености.

Савремена привреда може функционисати само у условима било економске било административне принуде. Искуство је показало да економска а не административна принуда (путем директног, централистичког планирања), тржиште и конкуренција доводе до далеко ефикасније и рационалније привреде.

Тржишни карактер савремених привреда, наравно, не значи да је тржиште сада, у свету и код нас, тржиште неограничене, перфектне конкуренције, нити да треба уводити тржиште у оне привредне домене где би оно било технолошки нерационално или до чијег иб се позитивног дејства требало сувише дуго чекати, нити то значи - и то треба посебно нагласити - да тржишту не требају макро-економска политика и привредно-системска решења.

Макро-економска политика није синоним државног администрирања и управљања. Она је неопходна свакој па и нашој тржишној, односно тржишно оријентисаној привреди пре свега у следећим привредним доменима: укупној привредној активности односно привредном расту, укупној запослености, укупном нивоу цена, односно инфлацији и спољно-економским односима.

3. Основни и најзначајнији домен макро-економске политике у најширем смислу речи јесте ниво укупне привредне активности, односно привредни раст. Макро-економска политика која треба, пре свега, да буде усмерена на подстицање нивоа (и структуре) укупне привредне активности у свим њеним узлазним и силазним кретањима (коњунктури односно успону, рецесији, стагнацији, депресији, кризи) и обезбеђивања што бржег и адекватнијег привредног раста.

Стање, решења и резултати у овом (првом) домену директно или индиректно утичу на остале домене макро-економске политике -укупну запосленост, инфлацију и спољно-економске проблеме. Стога ћемо се у овом раду највише задржати на проблемима у овом (првом) домену.

Најадекватнији и најефикаснији и привредно-системски оквир за успешне резултате у (овим и) свим макро-економским доменима јесте тржишни карактер привреде и својински плурализам, односно сбојинска трансформација и приватизација највећег дела друштвене привреде, слобода привредних субјеката да следе свој економски, тј. доходовни интерес, да неспутани од државно-политичких органа (локалних, републичко-покрајинских и савезних) доносе економске и инвестиционе одлуке, уз што потпуније деловање економских и тржишних законитости и слободне тржишне утакмице, уз деловање економске (а не административне) принуде и економске мотивације, уз стриктно преузимање економске одговорности и ризика (у погледу нивоа личних доходака, губитка пословодних функција, надокнаде промашаја и губитака, до ликвидирања нерентабилних и безперспективних привредних организација и губитка радног места), уз што потпуније деловање јединственог и интегралног тржишта, уз слободно циркулисање роба, услуга, капитала, акумулације и радне снаге, уз слободу избора стручно и предузетнички најквалификованијих пословодних органа у предузећима и банкама (без ингеренција локалних и других органа), уз реалне економске категорије

(посебно камате и девизног курса), уз јединствено девизно тржиште и (перспективно) конвертибилност домаће валуте.

Такав привредно-системски оквир би сам по себи већ довео до веће акумулације и бржег привредног раста (уз потпуније коришћење унутрашњих резерви, уштеде у раду, средствима, енергији, транспорту, смањивање трошкова и претеране режије у привреди), али и до веће и рационалније укупне запослености, до лакшег и успешнијег решавања проблема инфлације и спољно-економских проблема.

4. У оквиру макро-економске политике у домену обима и раста укупне друштвене производње, односно привредне активности, тј. привредног раста, спадају и решења у погледу амортизације и акумулације за друштвени део привреде као и реалне камате, које најнепосредније утичу на резултате у овом друштвено изузетно значајном домену.

Друштвена средства за производњу у ситуацију инфлације, утолико више уколико је виша инфлација, бивају реално обезвријеђена, смањивана и преливана у личну, општу и заједничку потрошњу, уколико се економском политиком и трајним привредно-системским решењима не обезбеди реална позитивна стопа акумулације, промтно усклађивање са инфлационом стопом, односно аутоматски и перманентно ревалоризовање, односно индексација тих средстава по економски и технолошки утврђеној стопи амортизације. Огледање таквих решења, због тешкоћа у којима се налази наша привреда, не би се смело прихватити, јер се нереалном амортизацијом те тешкоће повећавају, настаје дезинвестирање, осиромашивање привреде, умањена друштвена продукција.

5. Акумулација односно издвајање што већег обима акумулације из дохотка јесте од пресудног значаја за повећање техничке опремљености рада и, следствено томе, продуктивности рада, проширене репродукције, стопе привредног раста.

С обзиром на то да су друштвена предузећа у нашој привреди користила и сада користе а не плаћају цену употребе друштвених средстава и с обзиром на уставну обавезу не само очувања већ и проширивања друштвеног власништва од стране друштвених предузећа на средства која су им дата на управљање, неопходна је економска политика у области акумулације. Њом је требало, па и сада треба - у друштвеном сектору - обезбедити економски оправдане релације између укупне (личне, опште и заједничке) потрошње и акумулације у смислу обезбеђивања неопходне (утврђене, односно минималне акумулације или на други начин (принципом деоничарства, са државом као деоничаром).

Самофинансирање проширене репродукције сопственом акумулацијом јесте најздравији вид њеног финансирања. Њиме би се смањило кредитни однос и учешће кредита у финансирању проширене репродукције, а ојачала развојна функција привредних организација. Стога је одговарајућим мерама економске политике и привредно-системским решењима требало - и сада треба - подстицати удруживање и концентрацију акумулације и мобилности акумулације, која је сувише атомизирана и територијализована.

6. За нашу привреду је била, а и сада је за друштвени део привреде,

неопходна зналачки конципирана, еластична и стимулативна политика (расподеле) личних доходака. Она би, поред осталог, допринела очувању и повећању акумулације. Она је, наравно, и пре свега потребна у ванпривредним областима. Она је нарочито неопходна у монополским и сличним доменима, где постоји рента, односно екстра добит. Ту би политика личних доходака морала да буде праћена политиком (релативних) цена, које би, ако се дају у (апсолутним) износима домаће валуте морале, због инфлације, бити предмет редовне и чешће, најбоље аутоматске индексације. Политика (расподеле) личних доходака би вршила улогу развојне политике, али би она - уколико би онемогућила раст личних доходака изнад остварене продуктивности рада - била саставни део шире анти-инфлационе политике. Њом би се, уз то, могло најпотпуније да обезбеди реализовање принципа расподеле према раду, односно према квантитету, квалитету и резултатима рада, принципа који је код нас недопустиво поремећен.

7. Самофинансирање проширене репродукције путем сопствене акумулације не може, па и не треба, да замени кредитне односе и кредит као облик финансирања проширене репродукције. Кредити који потичу од штедње становништва и од депозита привредних и осталих организација по основу издвојене а још неинвестиране амортизације и акумулације имају перспективу да расту. Банкарске "непокривене" кредите као извор финансирања проширене репродукције треба економском политиком и системским решењима радикално сужавати тим пре што они, поготово у ситуацији ниске или негативне стопе привредне активности, делују највећим својим делом, инфлаторно. Слично и још општрије треба поступити према врло раширеној појави тзв. међусобног "кредитирања", куповини без плаћања, тзв. "сивој" емисији, као најтипичнијем виду, за тржишну привреду неприхватљиве, финансијске недисциплине, која има шире и негативније последице, не само у погледу инфлације.

Страним кредитима као извору и облику финансирања проширене репродукције, који су били хипертрофирани и не увек наменски коришћени, треба претпоставити улагања страног капитала, по правилу, у заједничке привредне, пре свега производне подухвате. При том би требало отворити знатно шире могућности директног страног улагања. У том смислу би требало конципирати економску политику и донети одговарајућа привредно-системска решења.

8. Ради повећања укупне акумулације у нашој привреди требало је одавно (као што смо се лично залагали) смелије и брже прићи усмеравању дела личних доходака, односно индивидуалне штедње радника и становништва - у виду обезвница али и деоница - у проширену репродукцију својих или других привредних, пре свега производних, организација друштвеног сектора и институционалним решењима створити оквире да се и по том основу остварује додатни део личног дохотка не само у фиксном, утврђеном (по основу обезвница) већ и у варијабилном виду (дивиденде по основу деоница). Истицали смо да догматске предрасуде не би смеле да нас одврате од коришћења тако значајног извора додатне добровољне акумулације која би, за разлику од штедње у банкама, деловала

мотивационо поготово ако би накнада, тј. додатни део личног дохотка, био варијабилног карактера.

9. Вишеструко значајан а (због идеолошких предрасуда) крајње недовољно искоришћен извор додатне акумулације представља мала привреда у индивидуалној, породичној, групној, односно задружној, радно-деоничарској и деоничарској својини. Одавно смо се лично залагали за то да треба одбацити, у нашој економској политици и привредно-системским решењима а посебно у пракси, догматска гледања у погледу мале привреде у целини а посебно у погледу неких њених сектора (пре свега прозводних и осталих услуга), поготово ситне трговине, продавница прехранбених роба и сл).

То није могло да смета ни "социјализму" ни "самоуправљању", а поготово не задовољавању потреба становништва, мада је то сметало истородним друштвеним предузећима која нису желела да буду изложена друштвено веома корисној тржишној утакмици, која брзо показује по правилу нижи квалитет рада и пословности у друштвеном сектору привређивања. Сетимо се само отпора који су показивале политичке али и привредне структуре друштвеног сектора против индивидуалног сектора за прихватање и дистрибуцију (на ширим просторима) сезонских пољопривредних производа, уместо његове легализације уз преузимање нормалних законских и других обавеза према друштвеној заједници.

Либералном економском политиком у односу на малу привреду, превазилажењем предрасуда и ограничења, доградњом стимулативних привредно-системских и поједностављивањем административних решења (за добијање дозвола, локација и др..) требало је давно отворити много шире врата малој привреди у производној, услужној и трговинској сфери. Омасовљавањем мале привреде би се дошло и сада све више долази до нових извора укупне акумулације, до повећања укупне производње, самозапошљавања и додатног осталог запошљавања, са мултипликаторским ефектима, до повећања и заоштравања међусобне конкуренције и, следствено томе, до повећања асортимана и квалитета роба и услуга и релативног смањивања њихових цена а тиме и социјалних разлика.

Требало је давно отворити могућност слободног организовања разноврсних модела привредних организација у области мале привреде. Поред индивидуалних, породичних и партнерских (својинских) модела указивали смо и на модел у коме средства за рад не би била у својини једног појединца већ би била у групној, колективној, односно задружној, сувласничкој, *de facto* радно-деоничарској својини свих запослених радника. У том моделу би лични доходак свих запослених зависио од рада и резултата пословања али такође и од својине (која не би морала да буде поједнака). Такве привредне организације би могле да имају комплетну "самоуправну" унутрашњу организацију, своје самоуправне и пословодне органе, радне и друге законске обавезе као и све друге привредне организације (у друштвеном сектору). Разлика би се састојала у томе што би у овом моделу сви запослени радници, као задругари, сувласници, преузимали потпуни финансијски ризик за резултате свог пословања. Тај облик организовања привредних организација, у коме су непосредни

произвођачи - а не неко други - сувласници средстава за производњу, на којима они - а не неко други - раде, било би у најпунијем смислу речи "самоуправни". а то би било и најпотпуније остваривање идеје о превазилажењу отуђености радничког рада од средстава, тј. својине над средствима за производњу.

10. Макро-економска политика подстицања нивоа укупне привредне активности и следствено запослености морала би се - што је од изузетне важности - залагати за својински плурализам и правну равноправност свих својинских облика, за својинску трансформацију и приватизацију највећег дела друштвене својине у виду (по нашем мишљењу) радно- деоничарске (за запослене) и деоничарске својине (за остало становништво) путем продаје (са диференцираним попустима) или (што нам изгледа реалније) највећим делом путем трансфера (без накнаде). У ту изузетно значајну и за нас актуелну проблематику не бисмо овом приликом улазили (већ бисмо упутили на одговарајуће наше радове, посебно на научне реферате објављене у зборницама Савеза економиста Југославије 1989. и 1990.).

11. Штедња, тј. новчана акумулација (привредних и других организација и становништва) претходи реалној акумулацији, тј. инвестицијама. Штедња, тј. новчана акумулација привредних организација се директно или са одређеним временским помаком (након депозита у банци) претвара, по правилу, у реалну акумулацију, тј. инвестиције. Штедња становништва која је депонована у банкама (штедионицама) користи се у великој мери као новчана акумулација која се путем кредита привреди, претвара такође у реалну акумулацију, тј. инвестицију. Укупна штедња, односно новчана акумулација гледано у целини би се знатно повећала па, према томе, и реална акумулација, ниво привредне активности и привредни раст, ако би се водила економска политика реалних позитивних каматних стопа, које би биле изнад стопе инфлације.

Негативне каматне стопе, које су испод инфлационих стопа, еродирају реалну вредност депозита и уштеде, дестимулишу штедњу, подстичу олако узимање кредита од стране становништва и привреде (јер је финансирање проширене репродукције узетим кредитима по негативној каматној стопи повољније него сопственом акумулацијом), подстичу исхитрену, нерационалну и претерану потрошњу становништва и инвестоманију привредних организација, уносе неекономске критеријуме у понашање и доношење инвестиционих и других одлука. Оне, у ситуацији релативно ограничених робних фондова доводе до претеране укупне ефективне тржишне тражње и до додатне инфлације.

Све то говори у прилог доследном конципирању и спровођењу политике реалних каматних стопа. Она би - што се тиче пасивних камата - требало да се подједнако односи на све депозиторе и на све врсте штедњи, депозита привредних и осталих организација и становништва. Она би, по нашем мишљењу, требало да се односи и на неорочену штедњу и депозите, бар на нивоу тзв. позитивне нуле у односу на стопу инфлације.

Политика каматних стопа на кредите (узете код банака) морала би, такође, бити - кумулативно посматрано - реално позитивна. Ако је негативна, она значи преливањедохотка других у корист узимаоца кредита.

Међутим, она не мора па и не треба да буде линеарна. Она не треба да значи нити истоветну нити за све узимаоце кредита реалну - тј. изнад стопе инфлације - каматну стопу. Селективна и диференцирана политика каматних стопа јесте оно за шта се треба заложити. Селективност и диференцираност је иначе у бити скоро сваке добро конципиране економске политике. То значи да за селективне узимаоце кредита, на пример, за одређене секторе привреде, неразвијене регионе или за селективне намене, на пример, за стамбену изградњу (становништва), каматна стопа на узете кредите може да буде повлашћена, нижа па, изузетно, и негативна, тј. испод стопе инфлације.

Међутим, такве повлашћене па и негативне каматне стопе на кредите морале би да буду покривене реалним каматним стопама које би биле више од просечних, а које би банкама плаћале неке друге категорије узимаоца кредита или које би се плаћале на кредите за неке друге намене које не треба стимулисати. Ако је износ повлашћених кредита, са негативном каматном стопом, врло велики а у датој ситуацији нужан, онда се разлике у укупном износу камата (по кредитима) до реалног морају покривати из других извора пореза, доприноса, резерви и сл., не искључујући, у изузетним случајевима, ни додатну емисију новца, чија иначе стопа раста не би, по правилу, смела да премаши стопу раста друштвеног производа, због инфлационих ефеката. Једно је сигурно - да те разлике, тј. ниже и негативне каматне стопе, на кредите не би смеле да се покривају смањивањем реалних, односно преласком на негативне односно још негативније каматне стопе на штедњу и депозите.

Реалне каматне стопе на узете кредите - ако су стварно реалне, тј. изнад стопе инфлације - могу да представљају оптерећење за узимаоце кредита, за део привреде и становништва који узимају кредите. Ако, пак, те каматне стопе нису реалне оне доводе реално до преливања дохотка у корист узимаоца кредита, утолико више уколико су каматне стопе негативније у односу на стопу инфлације.

Одустајање од реалних (или приближно реалних каматних стопа на узете кредите и линеарно увођење негативних (односно још негативнијих) каматних стопа, методологијом тзв. програмирање инфлације или без ње, није прави пут за сузбијање инфлације. Тиме се само подстиче инфлација (због претеране) тражње. То није ни прави пут за растерећење привреде. Од таквог линеарног растерећења привреде највише користити имају оне привредне организације које су највише користиле кредите, а најмање користи, па и штете, имају оне које су најмање узимале кредите, које су успешно пословале, које су сопственом акумулацијом финансирале своју или и другу проширену репродукцију, што би иначе, морало бити опредељење наше економске политике, односно оне које су имале уштеде и депозите код банака (по основу још нереализоване амортизације и сопствене акумулације). Оно значи (велико) преливање дохотка у корист неуспешних и прерадуваних привредних организација.

Вођење каматне политике је деликатан посао а одлуке у том домену могу имати вишеструке последице. Њима се може допринети додатној инфлацији (због претеране тражње), губљењу поверења и сигурности

улагача, смањивању и одливу девизне штедње, успоравању повратка наших радника из иностранства. Има више примера из блиске прошлости и садашњости који то илуструју. Прво, нагла и недовољно простудирана промена којом су линеарно укинуте девизне камате за све грађане у земљи, па и за оне који су те девизе зарадили у иностранству, је поред осталог, покренула снажу лавину потрошње, тј. укупне ефективне тражње која је (у одсуству реалне позитивне каматне стопе) долила уље на разбукталу ватру инфлације (а док су се пре тога приписивале девизне камате депозитари су се суздржавали од потрошње, јер је девизна камата била реално позитивна и чувала је реалну вредност депозита). Друго, промена (која је имала још негативније ефекте, нарочито у погледу перспективе девизне штедње у нашим банкама) по којој се, упркос прокламованој политици стимулисања девизне штедње, каматне стопе на девизну штедњу прилагођавају (уз два додатна процентна поена) домицилним каматама у земљи порекла девиза, што је *de facto*, значило врло велико смањивање па и преполовљавање (динарске) каматне стопе на девизну штедњу. Треће, замрзавање тзв. старе девизне штедње и неспремност да се бар камата и бар један проценат главнице исплаћују макар у динарима али по реалном (тржишном) курсу.

Основно опредељење наше економске политике у овом домену би, међутим, морало да буде: стимулисање девизне штедње у нашим банкама, привлачење у наше банке и у директне привредне, посебно производне инвестиције, огромних девизних средстава наших грађана из иностранства, која по неким прорачунима, превазилазе износ нашег укупног задужења у иностранству; развијање и очување поверења девизних штедишца. Политика камата, према томе, мора да се заснива на претходној и свестраној научно-стручној анализи.

У ситуацијама инфлације, по нашем мишљењу, најједноставнија и најправилнија методологија била би у аутоматској ревалоризацији главнице (свих кредита и депозита), не мењајући уговорену, утврђену камату. Тако би се концепцијски и у пракси разграничила главница од камате. Каматом се не би више обухватало оно што у ствари није камата (већ је главница, односно кредит, депозит). Камата би се тако *de facto* свела на камату. То би у ситуацији нарочито високе инфлације, какву ми обично и дуго имамо, довело до далеко равномернијег оптерећења привреде у отплати кредита (са каматама). То због тога што се досадашњом методологијом отплата кредита у равномернијим (месечним) роковима врши у номинално истим а у ствари у врло различитим реалним износима, највећим реалним износима на почетку отплатног периода (што и најтеже пада узимаоцима кредита) а потом реално све нижим и најнижим при крају отплатног периода.

12. Акумулација, која је за привредни развој толико драгоцену могла би се - и требало би је - повећавати и на рачун смањивања, код нас релативно врло велике, укупне друштвене режије, пре свега тзв. опште потрошње. Смањивање друштвене режије може се постићи директним и подстицајним мерама економске политике и привредно-системским решењима. Полазећи од нивоа друштвене и привредне развијености, од општедруштвених

потреба и могућности привrede, треба, ако не "једном за свагда" онда за дуги временски период, утврдити у фиксном проценту од реализованог дохотка, односно личних доходака, односно добити, издвајања (пореза) за све појединачне видове буџетске (опште и заједничке) потрошње.

Ако би се ти процентуални односи издвајања једном добро одмерили и успоставили и ако би се добро одабрала основица издвајања, онда би се учинила сувишним раније честа посезања за "враћање" привреди дела "доприноса" (пореза) издвојених за поједине видове заједничке потрошње (чак, на пример, и из средстава за образовање, у ситуацији када су лични дохоци наставника испред сваке мере упоредивости у односу на дохотке радника истих квалификација, на пример, у државној управи а посебно у монополским и другим областима. При томе би, по нашем мишљењу, било потребно утврдити редослед свих издвајања, односно расподеле укупног прихода, прекидајући постојећу праксу да се издвајања за општу и заједничку потрошњу морају извршити независно од реализованог дохотка па и пре подмирења минималних личних доходака.

13. Након макро-економске политике која има за циљ подизање укупне привредне активности односно образовање привредног раста, чијим смо компонентама, због значаја и утицаја на остале макро-економске домene, овде посветили већу пажњу, у наредним излагањима ћемо се задржати само на неким аспектима макро-економске политике тих осталих домена: укупне запослености, инфлације и спољно-економских проблема.

И нашој као и осталим тржишним привредама, потребна је макро-економска политика у домену укупне запослености, односно економска политика противу незапослености. Мере економске политике и одговарајуће привредно-системска решења која подстичу и доводе до динамизирања укупне производње, о чему је било речи, делују истовремено и на раст укупне запослености.

Запошљавање мора постати једно од централних привредних и социјалних проблема. Мерама економске политике и привредно-системским решењима би требало, поред осталог, успорити одлив пољопривредног становништва (променом положаја пољопривреде и индивидуалних пољопривредних произвођача), подстицати развој приватне, пре свега тзв. мале привреде (због изванредних могућности додатне производње и запошљавања), усклађивати образовни систем потребама привреде и друштва, водити политику већег учешћа акумулације у расподели дохотка, усмеравати штедњу становништва и део личних доходака запослених у производне токове, посебно у виду деоница, водити политику личних доходака, стимулирати производне и радно интензивне инвестиције (где год је то оправдано), усмеравати средства фондова за развој и банкарских кредита у радно интензивне области производње, вршити диверсификацију и дисперзију производње, организовати рад у више смена, расписивати повремено народне зајмове и уводити самодопринос за производна запошљавања, смањити порезе из бруто личних доходака, које покушљују радну снагу и успоравати запошљавање, увести еластичнији радни однос, рад са скраћеним радним временом и могућност превременог пензионисања, релативизирати сигурност радног места,

институционализовати селекцију радника на бази способности и залагања, спроводити популациону политику, примењивати и пооштрити прописе о обавезном запошљавању приправника, пре свега са пола радног времена, и по нашем мишљењу, подстицати и развијати широку додатну инвестициону делатност у објектима тзв. друштвеног стандарда (грађевинарства, стамбено-комуналне изградње, саобраћајне и друге инфра структуре, пошумљавања, мелиорација и сл.).

Ако све ове набројене мере економске политике и привредног система не би дале задовољавајуће ефекте у области запошљавања, за одређено догледно време, онда ће социјални разлози све више говорити у прилог све радикалније примене обавезног додатног екстензивног - економски иначе, по правилу, непожељног - запошљавања за све незапослене (на пример, сразмерно броју запослених у свакој (друштвеној) привредној организацији, са одговарајућом диференцијацијом, водећи рачуна о одређеној поступности и приоритетима у запошљавању. Такво обавезно додатно запошљавање не би, по правилу, требало примењивати за ван-привредне организације, изузев у одређеној сразмери, у области научних, високошколских, здравствених и неких других организација. Та обавеза би требало пре свега да се односи на привредне, првенствено производне организације, с тим што би требало изузети (увелико или потпуно) и оне организације и секторе привреде који су упућени на извоз.

Пре него што би се морало приступити овој последњој мери (општег образовног додатног запошљавања свих), требало би, по нашем мишљењу, прићи друштвеном договору (уз сарадњу са синдикатима) који би поступно реализовао идеју о смењивости запослених и незапослених (у друштвеном сектору) где би један део (одређени проценат сваке године) запослених који најлошије испуњавају своје радне обавезе уступао своја радна места незапосленима који највише испуњавају потребне услове. Све то, наравно, уз одређене модалитете, и, на пример, уз обезбеђење минималних личних доходака онима који су тако морали да уступе своја радна места.

14. Нашој као и другим тржишним привредама потребна је макроекономска политика противу инфлације, тј. општег раста цена, анти-инфлациона економска политика. Овом приликом не бисмо улазили у анализу свих могућих мера анти-инфлационе економске политике (о њима смо писали у више радова, посебно у зборницима Савеза економиста за 1990. и 1992. годину). Овде бисмо се ограничили само на једно, по нашем мишљењу важно питање, где постоје озбиљне дилеме, а наиме, питање слободног формирања цена или друштвене контроле цена.

Привредни субјекти свих својинских облика (друштвени, мешовити, задружни, приватни, деоничарски исл.) требало би, по правилу, да буду слободни да донесе све основне економске одлуке, па, према томе, и одлуке у погледу цена својих роба и услуга. Слободно, тржишно (а не административно) формирање цена мора да полази од услова на тржишту, од односа понуде и тражње, односно од обима и структуре тражње. Тако би слободно, тржишно, требало да се формирају цене највећег дела добара и услуга, пре свега потрошачких (потрошних и трајних) добара. То, наравно, претпоставља активну, и одмерену, пре свега, емисионо-кредитну политику,

која би успостављала одговарајућу равнотежу између укупних новчаних (са емисијом и кредитима) и робних фондова, без чега би слободно формирање цена доводило до инфлације.

У монополским, пак, областима, односно тамо где постоји (природни, технолошки, вештачки) монопол, односно тамо где не делује или врло слабо делује - односно где не може и где није пожељно да делује - тржиште, тржишни механизам, тржишна конкуренција (базичне гране, велики економски системи, комуналне услуге и сл.), тамо је потребна политика цена, односно друштвени договори о ценама, односно друштвена контрола цена.

Политика цена односно друштвени договори о ценама у монополским областима односно јавним предузећима, морала би да, при утврђивању цена, полази од реалних економских критеријума, како би се договореним ценама могло обезбедити покривање реалних, односно друштвено-просечних материјалних трошкова, реалне амортизације, реалне (минималне, опште договорене, односно веће уколико се ради о "уским грлима", друштвеним приоритетима, компаративним предностима) акумулације, као и реалних (шире друштвено договорених) личних доходака, законских и осталих предвиђених пореза (за општу и заједничку потрошњу и других).

Тако утврђене цене морале би да буду предмет перманентне ревалоризације, тј. индексације у односу на кретање инфлације, да не би и то врло брзо у ситуацији високе инфлације, дошло до нових диспаритета цена, које значе преливање дохотка из тих у друге области или регионе.

Политика цена, односно друштвени договори о ценама у тим областима, морали би да буду праћени довољно стимулативном политиком (расподеле) личних доходака, коју би, као што смо напоменули, требало проширити на све области ванпривредних делатности. Политика личних доходака би, по нашем мишљењу, требало да полази од концепта тзв. условног (неквалификованог) радника и услова рада. Без ње би се (и даље) дешавало да се екстра доходак, односно рента, као резултат повољних услова привређивања, прелива у личне дохотке тих монополских привредних организација, уместо - што би требало да иде у њихове инвестиције односно у заједничке инвестиционе и друге фондове (за финансирање науке, енергетике, пољопривреде, инфраструктуре, екологије, за стимулисање извоза исл.).

Један део монополских области, би наравно, могао бити препуштен слободном, тржишном формирању цена под условом, прво, да се располаже и на тржишту интервенише потребним (конкурентним) робним резервама и, друго, да се у тим областима омогући слободан односно интервентни (конкурентни) увоз што претпоставља конвертибилност домаће валуте или довољно расположиве девизне резерве.

15. Изнети принципи у погледу цена односе се, односно требало би да се односе и на цене пољопривредних производа. А цене су један од најзначајнијих подстицајних и усмеравајућих механизма за повећање и преструктуирање пољопривредне производње, где несумњиво, имамо компаративне предности. Цене пољопривредних производа треба, такође,

да се формирају по економским критеријумима, по правилу, слободно, тржишно, што не искључује потребу поступности.

Административно утврђене, фиксне, неекономске и депресирани цене пољопривредних производа нису прави пут за заштиту животног стандарда становништва. Њега треба штитити на други начин (кориговањем загарантованог нивоа личних доходака односно, што је боље, доделом најсиромашнијим слојевима становништва наменских бонова за куповину само основних прехранбених производа). Административне цене ако су, као што је то био углавном случај код нас, неекономске и изразито депресирани, ако се оне касно (нпр. пред жетву) утврђују, ако се аутоматски не ревалоризују (индексирају) стопом инфлације, делују дестимулативно на пољопривредну производњу, а ако нису међусобно (за поједине врсте производа) добро одмерене, оне доводе до структурних диспропорција унутар пољопривреде.

Пољопривреда, као што је познато, поседује одређену специфичност, која намеће потребу за одређеним мерама економске политике. Ради се, наиме, о томе да је тржишна тражња за пољопривредним, нарочито основним егзистенцијалним производима доста нееластична, што би, због могућих изразито јаких флукуација у обиму понуде (углавном због непредвидивих климатских услова, у једној години врло повољних а у другој врло неповољних, врло плодна а потом врло сушна година), уколико не би било одговарајуће политике, доводило до изразито ниских (у врло плодној) и изразито високих (у сушној години) цена основних пољопривредних производа и дохотка пољопривредних произвођача. Стога је неопходно водити економску политику цена у области пољопривредне производње. Неопходно је утврђивати заштитне, гарантоване откупне цене и обавезан откуп свих вишкова (непродате) пољопривредне производње (у родним годинама), којима би, као својим резервама, држава интервенисала (износила их) на тржиште (у сушним годинама), ублажавајући тако оштре флукуације и у ценама пољопривредних производа и у дохоцима пољопривредних произвођача.

16. У нашој, као и у другим тржишним привредама, поготово ако није довољно развијена, ако има неадекватну производну структуру и велику спољну задуженост, као што је то случај код нас, потребна је активна економска политика у домену спољно-економских односа. Не улазећи у детаљније разматрање овог широког и за нас врло значајног домена, указали бисмо на неколико следећих момената.

Полазећи од постојећих и могућих компаративних предности, економском, односно развојном политиком и привредно-системским решењима треба изграђивати такву привредну структуру земље која ће проширивати њене извозне могућности, повећавати тако девизни прилив и смањујући задуженост према иностранству.

Одређеним мерама економске политике требало би подстицати заједничке извозне програме и обезбедити организованији наступ на страна тржишта.

Активна политика реалног девизног курса се не би смела доводити у питање, а дилеме око тога да ли је потцењена или прецењена домаћа валута

требало би регловати на основу фондиране и свестране анализе и преиспитивања методологије и компоненти за утврђивање реалног девизног курса.

Активна политика реалног девизног курса не би смела потпуно да искључи остале извозне подстицаје, које би требало користити рестриктивно, селективно и диференцирано.

Нашој, као и свим тржишно оријентисаним привредама је неопходно функционисање девизног тржишта, уз постојање не само реалног девизног курса већ и осталих реалних категорија, пре свега реалне (активне и пасивне) каматне стопе која би, поред осталог, чувала реалну вредност за девизе добијеног и у банци депонованог динарског износа.

Наша привреда не би никако смела да се одрекне коришћења стране акумулације с тим да се у том домену води политика која би давала предност страним заједничким улагањима и, под утврђеним стабилним условима, самосталним страним улагањима, у односу на стране кредите, где је неопходна јако наглашена рестриктивност и производна намена тих кредита.

Наша спољно-економска политика, гледано на дуги рок, морала би бити анти-аутаркична. Наша тржишно оријентисана привреда требало би да буде све отворенија према другим привредама и поступно све више изложена утицају страног тржишта, стране конкуренције. Да би наше привредне организације биле успешне у тој конкуренцији, оне би морале и на домаћем тржишту да буду изложене све оштријој међусобној тржишној утакмици. Заштитне баријере (царине и порез на промет) требало би да имају наглашен опадајући тренд, временски прецизно орочен. Оне не би смеле да штите лошу организацију, пословност, рад и квалитет производа.

Конвертибилност домаће валуте требало би да буде наш, не тако далеки циљ. Макро-економска политика каогод и привредни систем, не може се адекватно конципирати, усавршавати и дограђивати без најнепосреднијег ангажовања економске науке. Њена улога је незаменљива и пресудна. Она (би требало да) свестрано анализира привреду и привредне токове утврђује стање, дијагнозу и узроке, терапију и путеве изласка из економских тешкоћа и економске кризе. Да би то могла успешно да обавља, она - као и наука у целини - мора, као што смо то одавно истакли, бити слободна, независна и неспутана, слободна од притиска дневних, регионалних и партикуларистичких интереса, истинољубива, објективна и непристрасна, недогматска и без предрасуда и апологетике, отворена, смела и без табу тема, критична, али и друштвено ангажована.

Дужност би, по нашем мишљењу, свих - па и економских - научних радника морала бити да своја знања, свој интелект, своје аналитичке и радне способности, свој талент - али наравно не своју савест и интегритет - ставе на располагање друштву, да траже и предлажу решења за излазак из економске кризе, привредне депресије, незапослености, инфлације, презадужености, економске нефикасности.

Одговорни државни органи, а посебно Савезна влада би се морали на адекватан начин организовати како би долазило до што бржег и бољег протока и прихватања идеја на линији наука-макро-економска политика -

привредни систем. У том смислу би требало размотрити идеју о претварању неког од постојећих у Савезни институт за економску политику и привредни систем. Потребно је размотрити, улогу и овлашћења Савезног економског савета. Пожељно би било и формирање широке мреже научно-стручних савета у свим савезним и републичким ресорима, банкама, заводима и крупнијим привредним организацијама и асоцијацијама.

Да би се обезбедила научна заснованост економске политике и привредног система, било би корисно да савезни органи, пре свега Савезна влада прихвати као своју обавезу да са својим анализама, нацртима пакета мера и предлозима из привредне сфере и то у иницијалној фази, упознају нека најодговорнија тела највиших научних организација и удружења, као што су одбори за економске науке академија наука и уметности и Научно друштво Савеза економиста Југославије, како би ови, појединачно или скупа организовали, чешће и у ужем кругу, расправе округлих столова посвећене тим анализама, нацртима мера и предлозима.

ЕКОНОМСКЕ ФУНКЦИЈЕ ДРЖАВЕ У ТРЖИШНОЈ ПРИВРЕДИ*

Ако бацимо један општи поглед на развој светске тржишне привреде са становишта економске функције државе могли бисмо закључити да након меркантилизма, у ситуацији доминантно ситне робне производње и тржишта слободне конкуренције, економске функције државе једва да су постојале. Оне су се, углавном, ограничавале на правну заштиту приватне својине и прикупљање буџетских средстава. У економској теорији (све од Кенеја и Смита, преко Сеја, Рикарда и Мила, до маргиналиста и нео-класика, тј. пост-маршалијанаца) и у привредној пракси владао је принцип *laissez-faire*-а и *free-trade*-ерства. Сматрало се да је слободно тржиште у стању да све привредне застоје и структурне поремећаје - саобразно Сејовом закону тржишта -успешно решава.

Тек са Великом економском депресијом и масовном незапосленošћу 30-тих година овог века у развијеним тржишним привредама, са све снажнијом концентрацијом капитала и улогом монопола и са појавом Кејнзове макро-економске теорије долази до видних промена у погледу економске улоге државе. Отада па деценијама након тога постаје и у економској теорији и у привредној пракси доминантно схватање да је неопходна улога државе у области макро-економске - пре свега монетарно-кредитне и фискалне - политике да би се постигла и очувала привредна равнотежа на нивоу пуне запослености свих фактора производње, пре свега радне снаге, уз стабилизацију цена, другим речима, да би се постигла и очувала што већа стопа укупне привредне активности и (релативно) пуна запосленост, без инфлације и уз решавање спољно-економских проблема.

Монетаризам и нео-класични либерализам у новијем периоду довели су до знатне денационализације јавног сектора, али не и до неких озбиљнијих промена у напред изнетим економским функцијама државе у савременим развијеним тржишним привредама.

*) Уводни реферат на међуакадемијском научном скупу "Економске функције државе у условима наше тржишне привреде", новембар 1990. Београд, у истоименом зборнику, ЦАНУ, Подгорица 1992.

За разлику од централистичко-планских привреда где држава тј. државни органи на различитим нивоима (савезни, регионални, локални), има изузетне и преобладајуће економске функције (појављује се као организатор и управљач привредне активности, оснива предузећа, поставља директора, одређују шта, како и колико производити, утврђује цене и пласман производа и услуга, личне дохотке и томе слично), за разлику од тога, економске функције државе у тржишној привреди јесу и морају бити знатно ограниченије и увелико друкчије.

Наиме, основне карактеристике тржишне па и наше привреде јесу односно треба да буду: самосталност привредних субјеката у организовању привредне активности у зависности од (обима и структуре) тржишне (наше и иностране) тражње, слободна (индивидуална, породична, групна, предузетничка) привредна иницијатива и материјална мотивација, плурализам и равноправност свих својинских облика, што потпуније деловање тржишних законитости и тржишне конкуренције, економска (а не административна) принуда, лично и групно пружање имовинског ризика и одговорности, слободно формирање цена и личних доходака у ван-монополским областима, независност банака, слободно, заједничко односно јединствено тржиште на читавом државном простору и шире, слободну, без регионалних баријера и отворену привреду, неспутано тржиште роба и услуга али и тржиште свих фактора производње (рада, знања, капитала, природних ресурса), слободно девизно тржиште, реални девизни курс, (пожељно) конвертибилност домаће валуте и томе слично.

Према томе, основне - раније изнете - економске функције у савременим тржишним привредама обављају и треба да обављају самостални привредни субјекти. Економске функције државе у тржишној привреди нису - по правилу и углавном - у домену организовања и управљања привредним активностима (изузев на свој начин јавног сектора привреда и у ратним условима) већ су пре свега - па према томе и у нашој привреди - у следећем.

Прво. Основна економска функција државе (скупштине, владе, државних органа, тела) и то на највишем нивоу, јесте да уз помоћ најквалификованијих научних институција, асоцијација, тела и појединаца, конципира, институционализује (у уставу односно уставима и законодавству) привредни систем, да обезбеђује његово спровођење у живот, да, посебно код нас, конципира и спроводи реформу привредног система у правцу што потпуније тржишне привреде.

Друго. Дужност је државе да у свом привредно-правном домену, својим уставним и законодавним решењима, гарантује, штити и подржава тржишни систем привређивања, са стабилним и трајнијим институционалним оквирима, да обезбеђује стабилну и здраву пословну климу и сва раније наведена својства тржишне привреде у циљу њеног развоја, стабилности и ефикасности, да уједначује услове привређивања, да утврђује техничке, пословне и друге стандарде, услове за оснивање привредних субјеката и, следствено, да ступа на привредну сцену када и где тржиште не делује или доводи до непожељних ефеката.

Треће. Држава, посебно у нашим садашњим условима - уз помоћ,

наравно, економске и правне науке - треба да конципира односно спроведе реформу својинских односа и обезбеди плурализам и равноправност свих својинских облика, да друштвену својину као друштвени капитал (а) штити увођењем реалне амортизације и (б) увећава увођењем обавезне акумулације као цене употребе друштвеног капитала (на пример, на нивоу текуће банкарске камате на дугорочне депозите) односно да утврди механизме и поступке за најцелисходнију трансформацију одговарајућег (највећег) дела постојеће друштвене својине, односно својинско реструктурирање.

Четврто. Превасходна економска функција државе јесте да обезбеди што шире, јединствено тржиште, без административних и других баријера, ограничења и територијалних подела. Јединствено привредно подручје, јединствену - а не територијално подељену - привреду, другим речима, јединствено тржиште са слободним кретањем роба, људи, новца и капитала.

Пето. Дужност државе је да - уз помоћ најистакнутијих представника економске науке - конципира и то на свом највишем нивоу макро-економску и развојну политику, јер без такве политике, као и без одговарајућих привредно-системских решења не могу се успешно развијати нити привреда у целини, нити привреда ужих територијалних јединица, нити по правилу, привредни субјекти као такви.

А сада конкретније.

Шесто. Следствено претходном, држава треба да утиче на конципирање адекватног, научно и стручно заснованог и ефикасног монетарно-кредитног система и на утврђивање и увођење монетарно-кредитне политике која би, поред осталог и пре свега, имала за циљ постизање и очување монетарно-тржишне стабилизације, тј. стабилности цена, али и што више стопе и - посебно диференцираним каматама - што адекватније структуре привредне активности, тј. привредног раста и укупне запослености, и која би, такође, утицала на успешно решавање спољно-економских и осталих проблема, с тим што би држава, поред осталог, учествовала и у утврђивању основних услова за настанак и пословање банкарских институција и преузимала на себе одређене гаранције (нпр. штедних улога правних и физичких лица).

Седмо. Држава треба да обезбеди адекватни и подстицајни порески систем и диференцирану пореску политику, која се не би исцрпљивала у изједначавању државних прихода и расхода, већ би утицала на јединственост привреде и тржишта и на горе изнете циљеве у домену привредног раста, запослености, инфлације, спољно-економских и других проблема али и циљева у домену социјалне заштите која не би угрожавала економску мотивисаност, пореску политику која се не би водила само на највишем нивоу државе, с тим да би се са вишег нивоа на њу могло утицати уколико она угрожава једнаке услове привређивања и јединствено тржиште.

Осмо. Повезано са претходним, држава треба да обезбеди вођење политике буџетске (опште) и заједничке потрошње која би потпомагала решавање напред изнетих проблема, поред осталог и на тај начин што би

се, уз радикалну реорганизацију буџетских и друштвених делатности, научне организације рада и државне (сада прескупе и немодерне) управе, буџетска и заједничка потрошња сводила у уже и далеко рационалније оквири и, по правилу, у оквири реално остварених прихода (са утврђеним основама и стопама за сваки вид буџетске и заједничке потрошње) што је од посебног значаја за борбу против инфлације (с обзиром на то да је непокривена буџетска и заједничка потрошња један од основних генератора инфлације) и за повећање конкурентских способности наше привреде и, следствено томе, извоза.

Девето. Дужност је државе да конципира и води научно и стручно засновану развојну политику, која би, заједно са свим осталим видовима економске политике укључујући и политику расподеле дохотка и личних доходака (о чему ће бити речи) и новим привредно-системским решењима, нарочито у погледу емитовања вредносних папира, посебно деоница, у предузећима свих својинских облика (уз испуњење, наравно, одређених законских услова) уз равноправност свих својинских облика и уз отварање знатно ширих простора за улазак стране акумулације, пре свега у виду заједничких улагања, подстицала привредни раст и адекватну структуру привредне активности и која би одговарајућим, пре свега диференцираним мерама кредитне, пореске и спољно-економске политике обезбеђивала услове за реализацију друштвених привредних приоритета договорених на различитим нивоима организованости, посебно у областима великих економско-технолошких система и тзв. јавних, односно својински доминантно јавних предузећа, где економске функције државе бивају непосредније, с тим што би држава на свим својим нивоима доносила оријентационе, индикативне (не директивне) планове и пројекције развоја, укључујући и просторне планове развоја, а, такође, својим средствима односно фондовима (резервним солидарности, па можда и наменским инвестиционим) а посебно фондом за научни и технолошки развој (с обзиром на то да је повећање продуктивности превасходно резултат научно-технолошког прогреса) потпомагала привредни - и остали - развој.

Десето. Повезано с претходним, држава треба да организује и утиче на обим и структуру образовања, посебно усмереног, средњег, вишег и високог, као и науке, научног истраживања-фундаменталног, примењеног, па делом и развојног - као пресудних фактора привредног али и друштвеног и културног развоја.

Једанаесто. Дужност је државе - посебно у условима наше огромне незапослености - да конципира и потпомаже свестрану реализацију програма запослености и запошљавања (уопште, и за поједине регионе), спроводећи у живот привредно-системска рјешења и диференцирану и подстицајну економску политику (посебно кредитну, пореску и царинску) привредног раста и запослености, саобразно, на пример документу о запослености и запошљавања из Дугорочног програма економске стабилизације, обухватајући и одговарајућу политику јавних радова, као и политику радне снаге (која би у себи, поред осталог, укључила организацију свестраних информација о условима запошљавања, преквалификација, трансфера радне снаге и слично).

Дванаесто. Значајна економска функција државе - посебно код нас, због негативних искустава - састоји се у конципирању и доследном реализовању научно засноване свестране анти-инфлационе политике, која би отклањала генераторе инфлације односно сводила (а) општу и заједничку потрошњу у оквиру реалних прихода; (б) личне дохотке у оквиру остварене продуктивности односно дохотка; (ц) инвестиције у оквиру амортизације и остварене акумулације као и других реалних извора (покривених а не непокривених емисионих кредита, обвезница, деоница, страног улагања) и (д) емисију нове новчане масе (и тзв. сиву емисију) у оквиру раста реалног друштвеног производа, сузбијајући при том и остале генераторе инфлације (трошковне, структурне, увозне, монополске), водећи, при свему томе, рачуна да анти-инфлациона политика мора укључити елеменат поступности да не би у нашим условима то довело до драстичног привредног застоја, депресије, додатне масовне незапослености и банкрутства прешироких размера.

Тринаесто. Дужност је државе да конципира научно и стручно заснован и подстицајан спољно-економски систем (царине и друге увозне таксе, премије, олакшице, девизни режим, кредитирање извоза, увоза, режим увоза и извоза капитала и слично) и да, заједно са привредним асоцијацијама, води адекватну спољно-економску политику у правцу што отвореније привреде, што потпунијег укључивања у међународну поделу рада, уз адекватно реструктурирање привреде, подстицање извоза, позитивно али и одмерено деловање спољне конкуренције и увозних интервенција, решавање платно-биланских проблема и спољне задужености, вођење политике реалног девизног курса и конвертибилности домаће валуте, подстицање уласка страног капитала у нашу привреду не само и не толико у виду страних кредита (које, иначе, треба враћати уз камату и који су у великој мери попримали форму инвестиционих промашаја) већ сада, код нас, пре свега, у виду заједничких улагања и куповања деоница наших предузећа (што би довело до боље организације рада, бржих технолошких промена, адекватније привредне структуре и ширења страног тржишта за нашу привреду), а тим што би обавеза државе била да на одређени начин штити домаћу привреду (потреси на светском тржишту, дампинг, извозне баријере и дискриминације, царинске интеграције, скок цена инпута итд.), да обезбеди нашим привредним субјектима повољнији и организованији наступ на спољна тржишта, да утврђује услове задуживања у иностранству и формирања девизног курса, да конципира, склапа и помаже у склапању спољно-трговинских и спољно-финансијских уговора и других аранжмана, посебно са међународним организацијама уговора и других аранжмана, посебно са међународним организацијама и економским заједницама, нарочито онима у које је - односно у које би требало да буде - наша земља укључена.

Четрнаесто. Држава би, у заједници са синдикатима, требало да конципира и утиче на вођење политике расподеле дохотка и личних доходака не само у ванпривреди (буџетским установама и друштвеним делатностима) већ и у монополској сфери (инфраструктурним, комуналним и сличним делатностима) гдје се -у одсуству политике расподеле дохотка и личних

доходака и цена - знатан део оствареног дохотка прелива у личне дохотке (и следствено доприносима у буџетску и заједничку потрошњу), с тим што би, по нашем мишљењу, политика расподеле личних доходака требало да полази од броја и квалификационе структуре запослених (тзв. броја условних радника), да учествује у конципирању колективних уговора и да у подели дохотка у друштвеним и мешовитим предузећима обезбеди очување друштвене својине (у виду реалне амортизације) и њено увећање у виду обавезне акумулације на нивоу цене употребе друштвеног капитала (као што смо то, у другом контексту, поменули), како би добро конципирана политика личних доходака деловала (а) развојно (остављањем ширег финансијског простора за акумулацију, односно проширену репродукцију), (б) анти-инфлационо (ограничавањем раста личних доходака у оквиру остварене продуктивности и дохотка) и (ц) у правцу реализације принципа расподеле према квантитету и квалитету (квалификованости) и резултатима рада, с тим да та политика буде довољно еластична, да не делује дестимулативно, да не умањује мотивацију за рад и предузетништво.

Петнаесто. Држава би требало у предузећима јавног сектора као и у монополским областима (инфраструктура, велики економско-технолошки системи, комуналне и сличне делатности) и само у њима (пored ванпривреде), ослањајући се, наравно, на научне анализе и на потребан обим њихове проширене репродукције, да утиче на - односно утврђује - цене њихових производа и услуга, с тим да уколико се у другим областима у сасвим изузетним ситуацијама прибегне административним (замрзнутим односно плафонираним) ценама то буде праћено одговарајућим финансијским компензацијама.

Шеснаесто. Дужност би државе била да води научно засновану анти-монополску политику где је год то могуће и где је то економски целисходно, не ограничавајући се само на вођење политике личних доходака и цена у тим областима, користећи посебно диференцирану пореску политику па и непосредне прописе, имајући у виду да се спречавањем монопола и уклањањем несавршености тржишта, доприноси уједначавању услова привређивања како би привредни субјекти стицали доходак под приближно истим условима и како би разлике у дохотку биле, пре свега, резултат рада и предузетништва.

Седамнаесто. Држава треба да институционализује и ствара правне оквири али и да предузима потребне кораке у правцу што адекватнијег деловања тржишта фактора производње, тј. тржишта рада, које је специфично, тржишта капитала и тржишта привредних ресурса.

Осамнаесто. Дужност је државе - и наше, попут развијених западних земаља - да води активну аграрну економску политику са унапред гарантованим заштитним ценама и откупом вишкова пољопривредних производа, којима би штитила пољопривредне произвођаче у годинама изнад просечних приноса (без чега би се цене стрмогавиле) и са резервама пољопривредних производа којима би, износећи их на тржиште у годинама испотпросечних приноса, штитила потрошаче (без чега би цене вртоглаво порасле).

Деветнаесто. Држава би, посебно у условима великих разлика у раз-

воју појединих региона, требало - уз помоћ појединих научних и стручних налаза - да организује систем и политику развоја неразвијених подручја, заснованих, што је год више могуће, на економским критеријумима, дакле не у виду неповратних поклона (поготово средстава) већ у виду кредита и пре свега заједничких и директних улагања, са правом управљања и стицања дохотка по основу својине, тј. уложених средстава.

Двадесето. Најновија и неодложна дужност државе је да одговарајућим строгим прописима, утврђивањем стандарда и подстицајним и другим мерама обезбеђује потребну еколошку заштиту, квалитет живота и здравља, односно животну и радну средину као и сигурност грађана, другим речима, да сузбија еколошку кризу и предузима све потребне мере противу загађивања ваздуха, воде (извора, река, језера и мора), земљишта, животне и радне средине, посебно у пренасељеним и индустријским подручјима, и у области вештачки интензивиране пољопривредне производње и параде хране.

Двадесет прво. На крају - по редоследу а не по важности - држава би морала да разграничи своје економске функције између појединих својих нивоа, између савезних, републичких, покрајинских и локалних органа, тј. по вертикалној линији, а такође између појединих ресурса односно тела и органа истог нивоа, тј. по хоризонталној линији.

Све те наведене економске функције државе (класификација би, наравно, могла да буде и нешто другачија и са другачијим редоследом) неопходне су за тржишну - па према томе и нашу - привреду ако хоћемо да она буде ефикасна и просперитетна.

А привредна ефикасност, као год и политичка демократија, јесте императив садашње историјске етапе.

ПРОДУКТИВНО ЗАПОШЉАВАЊЕ*

Проблематика запослености и запошљавања спада у најважније домене савремене економске, посебно макро-економске теорије и економске политике и у основне проблеме југословенске привреде и друштва. Постизање и очување што пуније запослености морало би да постане један од трајних циљева нашег самоуправног друштва и наше економске политике. Мере за решавање проблема пуније запослености и запошљавања морају водити рачуна о ефектима у домену стабилности цена, односно инфлације. Другим речима, политика запошљавања и стабилизациона политика против инфлације, морају бити међусобно чврсто повезане.

Запосленост и запошљавање код нас поседује и неке нове, специфичне облике. За разлику од развијених индустријских земаља, у нашој земљи је постојала и постоји, прво, снажна миграција радне снаге са села у град и, друго, проблем огромног броја наше радне снаге на привременом раду у иностранству. И једној и другој категорији радника треба стварати услове за запошљавање код нас. То представља додатни домен наше политике запошљавања. Код нас, уз то, нарочито у ситуацији опадања привредне активности, баш због прогресивног привредног и друштвеног система, и сигурности добијеног радног места, долази до знатно јачег изражаја прикривена незапосленост, тј. вишкови нерационално запослене радне снаге. Свођење радне снаге на потребан ниво који одговара савременим технолошким захтевима јесте додатни проблем наше политике запошљавања. А то је истовремено и вид борбе за повећање продуктивности, за смањивање јединичних трошкова производње, за повећање и очување конкурентних способности наше привреде у циљу повећања девизног прилива и смањења задужености.

Уколико су привредне организације самосталније у доношењу одлука у погледу обима, наравно и структуре своје производње, утолико више обим и структура ефективне тржишне тражње утиче на обим и структуру привредне активности, тј. производње. Уколико у посматраном периоду

*) Уводник у зборнику Продуктивно запошљавање - стање и могућности, Београд, 1987.

не дође до знатнијих промена у органском саставу капитала и продуктивности рада, онда промене у обиму привредне активности тј. производње бивају праћене не само истосмерним, већ и по интензитету приближним променама у обиму запослености.

Специфичност наше ситуације се састоји, прво, у нераспонзивности, у нераговању постојеће запослености у односу на силазна кретања у привредној активности, а, наиме, затечена запосленост се не смањује у ситуацији опадања производње, односно привредне активности, тј. респесије, пре свега због солидарности запослених радника, и, друго, у временски помакнутој респонзивности, у закасном реаговању запошљавања, у односу на улазна кретања у привредној активности, а наиме, у ситуацији пораста производње постоји јако изражен "time-lag", тј. временски помак, заостајање код новог запошљавања, због постојања вишкова запослене радне снаге.

Основни и најздравији вид повећања укупне запослености и запошљавања јесте повећање обима укупне привредне активности, тј. производње. Оно се у оквиру наше самоуправне привреде, ако се не жели да ограничи самосталност организација удруженог рада у доношењу привредних, нарочито производних одлука, најцелисходније може постизати одговарајућим решењима у привредном систему, а пре свега мерама економске политике.

Незапосленост, као и инфлација, нису једини резултат грешака и недограђености у нашем привредном систему, мада неадекватна рушења погоршавају стање у домену незапослености и стабилизације цена. Адекватнијим и кохерентнијим решењима у привредном систему ти проблеми могу знатно да се ублаже. Међутим, они се ни најадекватнијим решењима у привредном систему не могу отклонити једном за свагда ако се не жели да угрози самоуправни карактер наше привреде, пре свега слободно доношење економских одлука у домену производње, односно инвестиција од стране организација удруженог рада. Инструменти привредног система су ограниченог дмета у решавању проблема запослености и стабилизације. Далеко су ефикасније мере економске политике, под условом да су адекватно усмерене, добро одмерене и комбиноване, правовремено и, по потреби селективно, тј. диференцирано предузимане. То су, пре свега, монетарно-кредитна и фискална политика у своја два вида: пореска и политика опште и заједничке потрошње.

Монетарно кредитна политика против незапослености у тржишним привредама, тамо где су привредни субјекти самостални, морала би, начелно говорећи, бити експанзивна. Она би могла бити неиздиференцирано експанзивна у ситуацији незапослености без инфлације. Кредитна политика би, међутим, морала бити селективно експанзивна ако је незапосленост праћена инфлацијом, као што је то случај последњих година код нас (а и не само код нас), односно све док је праћена инфлацијом. Њен експанзивни карактер - стварањем повољнијих услова за добијање кредита у циљу повећавања укупне ефективне тражње, па, преко ње, производње и запослености - треба да буде усмерен у оним доменима производње који су дефицитарног карактера, који представ-

љају уско грло привреде и који су или извор једног од видова трошковне инфлације или представљају потенцијалну могућност за отклањање или ублажавање те инфлације.

Пољопривреда је, на пример, један од веома значајних и у нашој ситуацији неоправдано занемарених домена, чију би производњу требало посебно стимулирати мерама кредитне и остале економске политике. Таква политика би довела до позитивних ефеката у домену запослености и запошљавања у пољопривреди, успоравања одлива радне снаге из пољопривреде и враћања наших радника из иностранства. Међутим, повећање пољопривредне производње (која је постала уско грло и у светским размерама) би, поред позитивних ефеката у домену извоза и платног биланса, значајно (дестимулативно) утицало на инфлациони раст личних доходака на који у највећој мери утиче раст цена прехрамбених производа (обзиром на структуру потрошње) и сличним дохоцима повезан вид трошковне инфлације.

Смањивањем трошковне инфлације би се створили услови за екстензивнију и не више (толико) диференцирану експанзиону монетарно-кредитну политику, која би својим мерама (посебно повољнијим потрошачким и инвестиционим кредитима и смањивањем каматне стопе на те кредите) повећавала потрошњу, тј. ефективну тражњу, па, следствено томе, производњу и запосленост у осталим доменима.

Селективна кредитна политика у осталим доменима привредне активности који доводе до структурног, увозног па и монополског вида трошковне инфлације доводила би до истог ланца позитивних ефеката у домену стабилизације, извоно-увозне ситуације и платног биланса, укупне производње и запослености у знатно ширим доменима. А повећање запослености има, по правилу, свој мултипликаторски ефекат, тј. доводи у крајњој линији до знатно веће запослености. Запослени радници, наиме, својим личним дохоцима повећавају ефективну тражњу, а ова производњу, која доводи до додатног запошљавања, која опет са своје стране, изазива исту (мада по интензитету слабију) ланчану реакцију, која опет изазива следећу (још слабију) и тако редом.

Монетарно-кредитна политика, наравно, може и у ситуацији незапослености без инфлације да буде селективна, односно диференцирана омогућавањем само наменских или повољнијих инвестиционих (за поједине гране) и потрошачких (за куповину производа тих грана) кредита. Она таква, тј. селективна и треба да буде ако постоје структурни проблеми у привреди односно структурна незапосленост. Експанзивна кредитна политика противу незапослености мора, међутим, бити селективна односно диференцирана ако је незапосленост праћена (као што је то сада случај код нас) инфлацијом, тј. разним видовима трошковне инфлације.

Селективна, односно диференцирана кредитна политика, давањем наменских односно повољнијих инвестиционих и потрошачких кредита за оне привредне гране и њихове производе, који генерирају поједине видове трошковне инфлације односно које би могле проширивањем производње да ублаже општи раст цена, довела би односно доводила би до позитивних

структуралних промена, до подизања дефицитарне производње, до отклањања "уских грла" и структурних диспропорција, до ублажавања увозне зависности, па и до претварања увоза у извоз (нарочито у домену пољопривредне производње), па, следствено томе, до проширивања домена за запошљавање. А додатна производња и додатна запосленост би изазвала мултипликаторски ефекат на нову додатну производњу и запошљавање у осталим привредним областима.

У истом смислу би требало да буду усмерени и остали видови економске политике.

У ситуацији у којој упоредо са незапослености постоји и инфлација, и све док постоји, блага пореска политика подразумевајући под њом и политику доприноса, смањивањем па и ослобађањем доприноса и пореза, морала би бити селективна у том смислу што би се претежно ограничила на смањивање доприноса организација удруженог рада (а не становништва) и то, пре свега, у доменима оних привредних грана и области које представљају "уска грла" наше привреде, које генерирају различите видове трошковне инфлације, односно чијом повећаном производњом би се умањио трошковни инфлациони притисак, смањила увозна зависност, нарочито у домену сировина и прехранбене индустрије.

Повећање производње и запослености у тим гранама би довело брзо до својих мултипликаторских ефеката, тј. до повећања привредне активности и запослености у осталим привредним областима. Селективан карактер благе пореске политике, као и осталих видова експанзивне економске политике би, наравно, требало задржати и након ублажавања односно отклањања инфлације за оне области и гране производње, где имамо компаративне предности односно сигурне перспективе за извоз, као што је пољопривреда.

Експанзивна политика - условно названо - опште и заједничке потрошње у свом инвестиционом домену, односно политика друштвеног финансирања, инвестиционе потрошње, има директније и јаче ефекте у погледу повећања производње и запослености него што их имају анти-рециесиона монетарно-кредитна, па и пореска политика. Ова политика у свом експанзивном виду требало би да се концентрише пре свега на заједничку инвестициону потрошњу, односно на финансирање објеката друштвеног стандарда. То додатно друштвено финансирање би у ситуацији недовољне производње и незапослености могло да обухвати: изградњу и одржавање стамбених и комуналних објеката (градска и приградска насеља, паркови, спортски и рекреативни центри, дечји вртићи, домови културе, библиотеке, школске, предшколске и здравствене установе итд., односно електрификација, водоводи и сл.); изградњу и одржавање путне мреже (магистралног, регионалног и локалног карактера) и пропратних објеката, што је неопходан предуслов развоја сваке модерне привреде, пре свега туризма, коме се у нашој земљи с правом придаје све већа важност; изградњу и одржавање туристичких и с туризмом повезаних објеката, изградњу постројења неопходних за развијање пољопривредне производње, пласмана и прераде; мелиорационе радове - регулисање река и изградње брана (без којих се наносе велике

штете привреди), изградња канала за наводњавање локалног и регионалног карактера, акције пушумљавања и слично; изградњу одређених енергетских објеката итд.

У конципирању експанзионе политике друштвеног финансирања инвестиционе потрошње треба обезбедити селективност. То је нарочито потребно у ситуацији незапослености која је праћена инфлацијом. Ова политика би морала да се усмери првенствено ка оним доменима који су у нашој привреди дефицитарни који представљају "уско грло" производње, чији се производи појављују као инпут односно трошкови у свим или у знатном броју осталих привредних делатности, доменима који доводе директно до одређених видова трошковне инфлације (инфлације због раста личних доходака, и осталих трошкова производње, пре свега структурне инфлације) или због дефицитарне производње доводе до претераног увоза па, следствено томе, до увозне компонентне трошковне инфлације.

Стога би и овај вид економске политике морао дати посебан приоритет финансирању и изградњи објеката везаних за пољопривредну производњу, пласман и продају (мелиорације, силоси, хладњаче, локалне саобраћајнице, и тд.) обзиром да је производња хране постала "уско грло" а храна се појављује као веома значајна компонента свих личних доходака, односно трошкова производње у свим областима делатности, генерирајући, са своје стране, у великој мери трошковну инфлацију, тј. њену структурну компоненту. Храна је, уз то, на жалост, веома значајна ставка нашег увоза а постоје реалне могућности да се она нађе као ставка нашег извоза, што је, иначе, веома значајно у садашњој ситуацији када је храна постала (а то ће бити још више) једно од "уских грла" светске производње.

Висок приоритет би такође требало дати финансирању и изградњи објеката у домену производње енергије и оних сировина које представљају "уско грло" наше (а и светске) привреде, чији производи улазе као инпути у велики број привредних и других делатности, генерирајући, са своје стране, значајни део трошковне инфлације, нарочито структурног карактера. Дефицитарност производње енергије и сировина значи велику увозну зависност, повећава увоз и на тај начин ствара, платно-билансне тешкоће, с једне, и отвара широки простор увозној компоненти трошковне инфлације, с друге стране. Финансирањем и изградњом додатних објеката и капацитета у областима енергетике и сировина решавали би се горњи проблеми и смањивала инфлација а то би истовремено довело до примарне и изведене производње и запослености.

Посебне могућности за решавање проблема незапослености пружа експанзивна политика инвестиционе потрошње у домену стамбено-комуналне изградње и изградње саобраћајница. Фондови за стамбено-комуналну изградњу и инфраструктуру могли би се знатно повећати друштвено-политичком партиципацијом становништва на различитим нивоима друштвено-политичке заједнице, у виду самодоприноса, за изградњу школских, културно-забавних, спортских и других објеката, и зајмова за изградњу саобраћајница и слично. Ти фондови би се могли даље повећавати партиципацијом непосредних корисника. Када је у питању

стамбена изградња ту би се могло и требало одговарајућим мерама на нивоу организација и банкарског механизма што више и што потпуније стимулирати индивидуално откупљивање станова из друштвене својине односно својине радних организација и индивидуалну куповину и градњу станова. Тако би се укупни (приватни и друштвени) фондови за стамбену изградњу знатно проширили, што би довело до проширења запослености.

Предложене мере економске политике се, наравно, не смеју предуго задржавати, а никако не након што се постигне њима предвиђени циљ, односно пуна запосленост. Њихово предуго задржавање би довело до негативних ефеката у домену стабилизације. Уосталом, основна разлика између економске политике и привредног система је у томе што мере економске политике нису неодређеног временског трајања. Оне се предвиђају за одређени рок. Оне су, при том, (у зависности од интензитета проблема запослености и инфлације, које треба да решавају) у различитим периодима различите по интензитету и међусобном комбиновању, па су (у зависности од привредног циклуса) различите и у погледу смера (екстензивном насупрот рестриктивном).

Југославија је у свом послератном развоју постигла значајне резултате у домену запошљавања. Сада је преко пет пута више запослених него што је било у 1947. години. Просечна стопа раста запослености у послератном периоду у Југославији износи 5%, док је у периоду између 1952. и 1960. било 7%. С друге стране, стопа регистроване незапослености у 1952. била је свега 2,5%, а последњих неколико година је порасла и одржава се на око 13%, са сталним растом броја незапослених који сада износи преко милион и сто хиљада.

Постоје веома велике регионалне разлике у нивоу запослености: врло мало незапослености у СР Словенији, где се скоро може говорити о стању релативне пуне запослености, осетно више у СР Хрватској, а нарочито високо у САП Војводини, још више у СР Босни и Херцеговини, СР Црној Гори, СР Србији (без покрајина), а највише у СР Македонији и посебно САП Косову. Незапосленост нарочито погађа жене и омладину и што је за друштво најтеже, квалификоване и образоване кадрове. Поред незапослености у земљи, постоји велики број наших грађана који су привремено запослени у иностранству, њих преко шест стотина хиљада, по неким изворима и више.

Незапослени у земљи и привремено запослени у иностранству чине скоро једну четвртину за рад способног становништва (без приватног сектора и пољопривреде), која је искључена из производње и стварања дохотка у земљи.

Најважнији задатак у наредном периоду био би да се, најпре, заустави раст незапослености и да се створе услови за коренит преокрет у тенденцији запошљавања.

У сепарату Дугорочног програма економске стабилизације који се односи на запосленост и запошљавање ми смо пошли од чињенице да је запосленост, односно њен негативни вид незапосленост изванредно значајан економски, друштвени и политички проблем. У тражењу системских решења и мера економске политике пошли смо од основних

поставки Полазних основа Дугорочног програма економске стабилизације и од специфичности проблема запослености код нас.

Шире радно ангажовање сада незапослених довело би до активирања неискоришћених капацитета, средстава за рад и предмета рада, до повећања друштвене производње, убрзања привредног раста, повећања робних фондова у односу на новчане, а тиме до уравнотеженијих робно-новчаних односа и ублажавања инфлације.

Решавање проблема незапослености мора бити шири, општ-ејугословенски задатак, а не само задатак оне средине, покрајине и републике у којој се он посебно испољава.

Проблематику незапослености треба свакако и пре свега да решавају организације удруженог рада у оквиру свих видова самоуправног ораганизовања, од основне организације до Већа удруженог рада. Међутим, без активног ангажовања свих друштвено-политичких заједница не може се замислити озбиљан заокрет у области запошљавања.

Политика запошљавања и одговарајућа решења систематског карактера су неопходни. Они, по правилу, сем у случају обавезе пријема приправника, не би требало да ограничавају самоуправна права организација удруженог рада и њихову слободу економског одлучивања, већ да својим диференцираним решењима, делују пре свега стимулативно у правцу повећања производње и запослености. Динамичан привредни развој је без сумње основни услов интензивнијег запошљавања. Концепција развоја мора у већој мери да уважава ситуацију у области запошљавања, што није био случај. Проблеми запошљавања, поред платно-билансних, требало би да постану полазна основа сваког програма стабилизације. Системска решења и мере економске политике које би водиле рачуна о високом приоритету овога проблема тешко да би биле економски и друштвено прихватљива.

Планирање економског развоја и економску политику у целини требало би у највећој могућој мери довести у склад са циљевима и задацима политике запошљавања. Планирањем друштвено-економског развоја треба тежити постепеном превазилажењу веома знатних територијалних разлика у нивоу запослености и незапослености.

Вишеструки би интерес нашег друштва био да улаже у пољопривреду, да побољшава њен положај, као једне од најважнијих привредних грана, јер ће се тако смањивати дефицитарност пољопривредне производње и успоравати одлив пољопривредног становништва са села. Требало би мењати друштвени однос према индивидуалном пољопривредном произвођачу и према селу у целини. Посебну пажњу би требало посветити побољшању услова живота и рада на селу, ради веће економске и социјалне сигурности индивидуалних пољопривредника. Да би се млади људи опредељивали за рад у пољопривреди и живот на селу, неопходно је остварити атрактивне услове живота и рада у селу и приближити их онима у градским срединама. Разрадом дугорочних програма развоја у месним заједницама, општинама и другим заједницама, изградњом локалних путева, здравствених, културних, просветних и других институција требало би подстицати жељу за напретком села и отворати перспективу за рад у

пољопривреди и живот на селу, што би свакако смањивало демографски притисак села на градове.

Нужно је у знатно већој мери стимулисати економски оправдане производне инвестиције, а особито оне које доводе до повећања броја запослених. Требало би подстицати развој индустрије уопште, а посебно развој радно интензивних и производних капацитета, нарочито оних који су у исто време модерни и технолошки оправдани, а доприносе решавању платно-билансних проблема земље.

Треба подстицати експанзију стамбене изградње и њено финансирање из личних средстава грађана, ослобађајући на тај начин средства организације удруженог рада за акумулацију.

Обиље радника у земљи, не бисмо смели супротставити технолошком прогресу, али се нова технологија не би смела уводити само ради супституције живог рада. Потребно је бирати такве варијанте развоја у коме би производња оријентисана на извоз по правилу била опремљена најсавременијом техником, док би за остале секторе привреде требало проналазити рационалну равнотежу између капитално и радно интензивних технолошких варијанти.

Системом и активном политиком распоређивања дохотка треба обезбедити повећање акумулације организација удруженог рада, јачање њихове материјалне основе, на шта уосталом и сам Устав обавезује. Тиме би била обезбеђена шира и стабилнија основа за брже запошљавање, што је такође уставна обавеза оних који су запослени. Требало би стимулисати удруживање таквих средстава у циљу повећања укупне производње и запослености.

Мерама економске, а посебно фискалне политике требало би енергично подстицати развој свих видова мале привреде у друштвеном и приватном сектору и шире запошљавање у терцијарном сектору. Оне који личним радом и средствима за рад у личној својини желе да се баве производњом или пружањем услуга не би требало излагати административним препрекама и спорости, дестимулативним пореским оптерећењима и неповољним политичким оценама.

У оквиру мале привреде, занатства и пољопривреде требало би подстицати различите модалитете сарадње и интегрисања личног рада средствима у својини грађана са организацијама удруженог рада.

Требало би приступити већој диверзификацији производње у области индустрије. Дисперзија мањих погона по руралним центрима дало би посебне економске и социјалне ефекте и допринело задржавању становништва на селу.

Одговарајућим мерама би требало јачати интерес и економски стимулисати организације удруженог рада, развојем радно-интензивних производних организација у недовољно развијеним подручјима.

Диференцираним мерама у привредном систему и економској политици треба стимулисати организације удруженог рада развијених подручја за све облике удруживања рада и средстава, развојем радно-интензивних производних организација у недовољно развијеним подручјима.

Диференцираним мерама у привредном систему и економској полит-

ици треба стимулирати рад у више смена, особито тамо где би се повећала произвођа за извоз и користиле домаће сировине. То би омогућило знатно повећање запослености и то без неких посебних материјалних улагања. Тако би се, бољим коришћењем производних капацитета, са иначе све краћим веком опреме, знатно снизила цена коштања по јединици производа, смањењем јединичних фиксних трошкова, а тиме проширило тржиште и повећала конкурентна способност наше привреде на светском тржишту.

Требало би обезбеђивати наменско издвајање одређеног дела средстава банака за кредитирање инвестиционих пројеката, који би давали веће ефекте у области запошљавања.

Једно од решења се налази и у расписивању народних зајмова, односно увођењу самодоприноса у циљу потпунијег остваривања, уставних права на рад, уз заштиту грађана са мањим приходима, с тим што би се средства користила наменски, посредством банака, за кредитирање радно интензивних пројеката.

Неопходна је и друштвено договорена политика личних доходака, која би стимулирала креативни и производни рад, особито у дефицитарним делатностима и занимањима, обезбеђивала примену социјалистичког принципа расподеле према квантитету и квалитету рада, посебно у ванпривредним делатностима, кочила један од значајних генератора инфлације, јачала акумулативну способност удруженог рада и убрзавала запосленост.

Треба мењати оне односе у расподели и друштвеном вредновању послова који онемогућавају организацијама неких грана и групација да дођу до потребног броја радника одговарајућих профила.

Стимулативним системским решењима требало би усмеравати штедњу становништва и дознаке запослених у иностранству у производне токове друштвеног сектора. Запослени радници и остало становништво требало би на добровољној основи да улажу у проширену репродукцију део својих доходака у виду штедње. Тај део личног дохотка требало би ослободити од опорезивања. Улагачи би за та средства требало да добијају реалну накнаду, више од банкарске каматне стопе на штедне улоге, с тим што би она могла да буде фиксна или варијабилна. При томе би наравно требало избегавати све оно што је туђе нашем друштвено-економском систему.

Проблеме високе незапослености у недовољно развијеним подручјима је могуће ублажити и миграцијом радника у крајеве где за њима постоји потреба, уз обезбеђивање одговарајућих услова живота и рада. Требало би при том јачати међусобну информисаност и организовану сарадњу свих заједница запошљавања и водити тзв. политику радне снаге.

Потребно је сагледати све аспекте демографског развоја и формулисати популациону политику земље и планирање породице, јер је оно чврсто повезано са запошљавањем, тим пре што би предузете мере сада имале ефекте у погледу запошљавања тек након двадесетак година.

Системским решењима, посебно у домену доприноса и пореза, треба економски стимулирати организације удруженог рада за свако додатно запошљавање, посебно за запошљавање приправника.

Стимулативно системско решење које би допринело већем запошљавању било би поједстињавање људског фактора у односу на капитал, смањивањем фискалног и парафискалног терећења, бруто личних доходака, порезима и доприносима и његово пребацивање на друге основице колико је год то могуће.

Ефикасније запошљавање младих захтевало би надлежно усклађивање укупног школског, образовног система са потребама привреде и друштва. Претерана специјализација, неусклађеност политике уписа са реалним потребама удруженог рада и друштвених делатности, узроци су, поред неких других, појаве да имамо десетине хиљада отворених радних места која се годинама не попуњавају и стотине хиљада незапослених са средњом, вишом или високом школском спремом. Треба радикално смањивати број занимања и специјалности на свим степенима усмереног образовања, а нужну специјализацију поверавати тзв. слободној размени рада, између организација удруженог рада и школа, ради дошколовања радника који већ раде. Структуру васпитно-образовног система треба неодложно мењати у том смислу да се број места на вишим и високим школама осетно смањи и учини доступним само за најспособније и да се режим студирања знатно поопштри.

Научним институцијама треба створити услове за теоријски коректне, а практично примењиве методе планирања потреба за кадровима од којих би полазиле заједнице за образовање при утврђивању своје политике уписа у погледу обима и профила потребних кадрова.

Друштвено је неприхватљиво, посебно за развој социјалистичких самоуправних односа, даље толерисање нестручности, немарног односа према раду, док је истовремено више од 800 хиљада људи без посла и без могућности да се на раду искажу. То се мора решавати пре свега изменама радног законодавства, омогућујући нормалну селекцију и циркулацију радника на бази њихове способности и њиховог залагања.

Еластичност радног односа и радног времена запослених пружила би шансу много већем броју лица да нађе запослење, а организацијама удруженог рада да смелије улазе у пословне подухвате и нове пројекте. Повремени рад и рад са скраћеним радним временом смањили би број незапослености, ставили у далеко повољнији друштвени и материјални положај многе незапослене раднике и приправнике у очекивању сталног запослења.

Требало би ићи на скраћивање радног времена, пре свега на тежим пословима, који се обављају у неповољним условима, као и оних који буду радили у другој и трећој смени.

Смањивању незапослености допринео би еластичнији систем пензионисања у коме би износ пензија морао да буде усклађен са минулим радом.

И најзад, изузетно значајно питање тиче се обавезног запошљавања приправника. Мада та обавеза, уже посматрајући, сужава самоуправни права радних организација, проблем незапослености школованих кадрова је толико озбиљна квалификациона структура запослених толико важна да је неопходно инсистирати на потпунијој примени прописа за обавезно

запошљавање приправника, уз преиспитивање и повећање обавеза у том погледу и запошљавање дупло већег броја приправника са пола радног времена. Организације удруженог рада које су обавезне да примају приправнике а то не чине због специфичности технолошког процеса треба обавезати да уплаћују адекватна средства у фондове за отварање нових радних места.

Ако из било којих разлога раније (прије ове последње) набројане мјере економске политике и привредног система не би дале задовољавајуће ефекте у области запошљавања, за догледно вријеме, онда ће социјални разлози све више говорити у прилог све радикалније и екстензивније примјене ове последње мјере: обавезног додатног запошљавања. У том случају би ту мјеру обавезног пријема незапослених (сразмјерно, на примјер броју запослених у свакој радној организацији), са одговарајућом диференцијацијом, морала проширити на све незапослене. Па и тада би требало водити рачуна о одређеној поступности и приоритетима у запошљавању. Такво обавезно додатно запошљавање не би, по правилу, због превелике тзв. друштвене режије требало примјењивати за радне организације у области опште па углавном ни у областима заједничке потрошње, здравствених и неких других организација. Та обавеза би требало прије свега да се односи на привреду, првенствено производне организације, изузимајући (увелико или потпуно) оне организације и секторе привреде који су упућени на извоз.

ТРИ НЕОПХОДНЕ КОМПОНЕНТЕ АНТИ-ИНФЛАЦИОНОГ ПРОГРАМА*

Економски систем развијене тржишне привреде, коме би требало да тежи наша привреда, сам по себи, без интервенције државе без активне економске политике, решава многе економске проблеме у потпуности а неке у великој мери. У томе је пресудна, вишеструка улога - сада не више савршеног, али незаменљивог - (интегралног) тржишта (роба и услуга али и рада, капитала, природних ресурса и знања) и конкуренције, са слободном иницијативом и материјалном мотивацијом (уз преузимање ризика) слободних привредних субјеката са доминантном приватном својином над средствима за производњу, деоничарством и предузетништвом, све то, наравно, у оквиру правне државе, финансијског реда и сигурности.

Такав мотивациони систем тржишне привреде, гледано на дужи рок, ствара увелико материјалне претпоставке и доприноси бржем и потпунијем решавању основних макро-економских проблема -инфлације, а посебно привредног раста, запослености и спољно-економских проблема. Отуда и неопходност радикалних измена нашег економског система у правцу интегралне тржишне привреде, својинске трансформације, приватизације, деоничарства, предузетништва.

Па, ипак, макроекономски проблеми, посебно инфлација, као општи раст цена, не могу се ни у систему савремених развијених тржишних привреда до краја и успешно решавати без одговарајуће научно и стручно засноване макро-економске политике. Анти-инфлациона економска политика али такође и развојна (и структурна) политика, политика запошљавања и спољно-економска политика, са додатком анти-монополске и политике дохотка су нарочито потребни нашој привреди, нашем економском систему посебно због ситуације у којој се налазимо.

*) У зборнику *Могућности стабилизације и развоја СР Југославије*, Савез економиста Југославије, Београд, 1992.

I

У условима галопирајуће инфлације односно хипер-инфлације, каква је сада код нас, приоритет би морала да има анти-инфациона политика. Стога би одмах требало конципирати пре свега основ анти-инфлационог програма и отпочети са његовим спровођењем, сужавањем и гашењем основних генератора инфлације.

Након тога требало би да следи детаљнија разрада, комплетирање и усавршавање појединих видова анти-инфлационог програма.

Паралелно са тим требало би ићи на конципирање осталих видова макро-економске политике пре свега развојне политике, уз радикалну измену економског система, у правцу далеко потпуније тржишне привреде, својинске и управљачке трансформације. То је неопходно и стога што се наша привреда већ дуги низ година налази на силазној кривој привредне активности, са врло дубоком рецесијом односно депресијом, кризом, другим речима, што имамо привредно стање за које је сувише благ израз "стаг-флација" (инфлација уз стагнацију).

У конципирању и спровођењу анти-инфлационог програма требало би имати у виду, поред осталог, следећих неколико момената.

1. Сваки анти-инфлациони програм има своју "цену". Он у већој или мањој мери погађа велики број актера. Он захтева жртве и одрицања. Он у себи обично носи политичке и социјалне опасности (могућност протеста, штрајкова, демонстрација, напуштање једних и гласања за друге политичке партије и слично). Све то утолико више уколико се жели што бржа и ефикаснија реализација датог анти-инфлационог програма. Стога је за сваки па и за наш анти-инфлациони програм неопходна опште друштвена сагласност, консенсус главних политичких партија, државе, синдиката и привредних комора.

2. Наш анти-инфлациони програм треба да полази како од анализа и решења која нуди савремена макро-економска теорија тако и од праксе и искуства наше и осталих земља које су имале високу стопу инфлације. При том се не би требало опредељивати за чврсто фиксиране теоријске и практичне моделе, већ користити све оне компоненте тих модела које би могле да буду релевантне за нашу привредну и осталу ситуацију, карактер и структуру наше привреде, ниво привредне активности и запослености, спољно-економске односе и посебно за карактер и обим наше инфлације.

3. Административно ограничавање односно замрзавање личних доходака односно плата и цена - осим (плата) у ван-привреди и (плата и цена) у монополским областима привреде - може бити само краткорочна мера. Циљ анти-инфлационог програма би морао да буде да се заустави општи раст цена, тј. инфлација, уз слободно тржишно формирање цена и личних доходака у ван-монополским областима привреде.

Привременом замрзавању личних доходака у ван-привреди и у монополским областима привреде требало би да претходи увођење тзв. политике личних доходака, која би за основицу имала платне разреде према степену квалификационе структуре сваке ван-привредне установе и монополске привредне организације.

4. Парцијално замрзавање цена, поготово у односу на неке основне егзистенцијалне намирнице, не може се у неким тешким ситуацијама, избећи. Међутим, оно из разлога које ћемо касније изнети, тешко да успорава инфлацију, као општи раст цена. Оно углавном доводи до њеног неравномерног простирања, на области где цене нису замрзнуте.

5. Генератори (потстрекачи, жаришта, узрочници) - поготово наше - инфлације су вишеструки. Неки су иницијалног (примарног, изворног) а неки изведеног (секундарног, финалног, посланичког) карактера. Иницијални генератори инфлације потстичу, врше притисак и обично, поготово код нас, доводе до изведеног (финалног) генератора инфлације.

У нашој ситуацији, пре свега због карактера постојећег економског система, иницијалних генератора има више и врше јачи и успјешнији притисак него у другим тржишно зрелим привредама. Стога тежиште анти-инфлационог програма треба бацити на сужавање и елиминисање свих иницијалних генератора инфлације пре свега оних - по интензитету и последицама - пресудних.

6. Скоро сви основни иницијални генератори инфлације углавном и пре свега, поготово сада код нас доводе до - и своде се на - следећи основни изведени (финални) генератор инфлације: претерани раст укупне тражње по основу претеране примарне (и тзв. сиве емисије односно емисионих кредита).

7. Сваки па и наш анти-инфлациони програм би требало да полази од основне чињенице да инфлација, т.ј. општи раст цена - у крајњој инстанци - настаје, пре свега, као резултат неравнотеже између (бржег) раста укупне платежно способне тражње т.ј. укупних новчаних фондова (новчане масе, кредита, емисије, сиве емисије) и (споријег или негативног) раста укупних робних фондова (укупног друштвеног производа). Ово, наравно, под претпоставком дате брзине новчаног оптицаја, који, иначе, има тенденцију раста у ситуацији инфлације, поготово хипер-инфлације (јер свако жели - како наш народ каже - да се што пре -ратосиља- домаћег новца који се брзо обезвређује.).

Инфлација, као општи раст цена, настаје слично расту цена појединачних роба (и услуга) у слободној тржишној привреди: бржим растом (платежно способне) тражње у односу на дати (спорији или негативни) раст понуде дате робе (и услуге). Ако би примарна и сива емисија новца расла у истом проценту са растом укупне производње односно друштвеног производа (уз дату брзину новчаног оптицаја) онда инфлације, као општег раста цена, углавном не би могло да буде.

8. Успостављање равнотеже између претераних новчаних и недовољних робних фондова начелно се може решавати (а) смањивањем раста новчаних или (б) повећавањем робних фондова или (ц) и једним и другим (смањивањем раста новчаних и повећањем робних фондова). Најбрже се може постићи решење под (а) - смањивање раста новчаних фондова. Решење под (б) - повећање робних фондова - међутим, захтева време. Осим тога највећи годишњи раст робних фондова односно раст друштвеног производа односно раст реалног националног дохотка ретко прелази једноцифрени проценат, што је у огромној несразмери са могућим растом

новчане масе. На дужи рок је најприхватљивије решење под (ц) - истовремено смањивање раста новчаних и повећање робних фондова - с тим што би смањивање раста новчаних фондова морало да буде неупоредиво брже од повећања робних фондова.

9. Општи закључак би био да треба зауставити раст неконтролисане (примарне и сиве) емисије новца и емисионих кредита и ускладити га са кретањем укупног друштвеног производа, односно смањивати раст емисије и саму емисију све дотле док се на тржишту не заустави општи раст цена, т.ј. инфлација. То само по себи, у начелу, не би требало да буде тешко. Довољно би било о институционалним (системским, законским) решењима осамосталити Народну банку као, емисиону установу и одузети држави право да утиче на обим примарне емисије новца, т.ј. на новчани емисиони завод (штампарију новца), на неконтролисано штампање новца.

10. Оно што претпоставља практичан и врло тежак проблем јесте како сузбити иницијалне генераторе инфлације који потстичу и врше притисак и доводе до примарне емисије, како сузбити и елиминисати те притиске, како се - и како брзо и успешно држава и Народна банка могу одупрети на - и отклонити - притиске основних иницијалних потстрекача (генератора, узрочника) инфлације.

Без претензије на исцрпност овде ћемо се задржати на три кључна иницијална генератора наше хипер-инфлације, који би морали да буду три неопходне компоненте нашег анти-инфлационог програма.

II

Основни иницијални генератор односно потстрекач наше инфлације налази се у дефицитном финансирању јавне (опште и заједничке) потрошње која се финансира из примарне новчане емисије (штампањем новца).

Сувише је велики раскорак код нас између релативно веома високих јавних расхода и (веома ограничених) прихода из здравих извора финансирања, пре свега пореза, доприноса и царина. Томе су допринеле: дуго присутна предимензионирана пре свега општа потрошња, неадекватне мере претходне макро-економске политике али и безумни радни сукоби, са огромним додатним трошковима (ратовања, мобилизација, збрињавања избеглица и остало), праћени разарањима, падом производње и извоза, прекидом многих привредних токова и пресушивањем основних савезних извора прихода (царина и пореза на промет).

Све док се јавна потрошња не доведе у равнотежу са здравим приходима (по основу пореза, доприноса, царина), све док се она буде (поред тих извора) напајала из додатне емисије (штампања) новца односно кредитима (од Народне банке) из примарне емисије, имаћемо инфлацију. Интензитет инфлације по овом главном основу зависиће пре свега од интензитета таквог, нездравог (емисионог) напајања.

Оно што би требало одмах урадити јесте: (а) утврдити обим и структуру укупних јавних односно буџетских расхода и прихода и (б) одмах почети са

преструктурирањем, рационализацијом и што потпунијом редукцијом пре свега опште потрошње.

То је тежак, социјално осетљив али неизбежан предуслов за стишавање инфлације.

Основни циљ би морао да буде да се јавна потрошња односно материјални трошкови и плате у области тзв. опште потрошње (државне установе, Армија, службе унутрашњих и спољних послова и слично) и тзв. заједничке потрошње (школе, факултети, институти, болнице, пензиона и социјална заштита и остало) почну да финансирају - по правилу и пре свега - из здравих извора прихода, првенствено из пореза, доприноса и царина а не из емисије, т.ј. емисионих кредита.

Начелно говорећи, додатни неемисиони извор финансирања јавне потрошње могле би да буду дивиденде по основу деоница које би држава могла да има у јавним али и у осталим предузећима. Па ипак би притом требало имати у виду да би извлачење државних дивиденди из процеса репродукције и њихово пребацавање у сферу јавне потрошње доводило до умањивања проширене репродукције, до успоравања привредног раста. Стога се на дивиденде државе као вид додатног неемисионог финансирања јавне потрошње не би требало (много) рачунати.

Такође, начелно говорећи као делимични - додуше једнократни или краткорочни - додатни извор неемисионог финансирања јавне потрошње могла би бити продаја дела државне имовине (станова, јавних предузећа и других државних објеката). Међутим, на тако прикупљена средства прече право би требало да имају други субјекти или друге намене. Пре свега старе девизне штедише. Тим пре што је држава у обавези да обештети велику а већ давно потрошену стару девизну штедњу грађана. То би морало да има приоритет ако се хоће да поврати (изгубљено) поверење становништва (и привреде) у банкарске институције и државу, што је неопходно за нове циклусе штедне ради будуће проширене репродукције и бржег привредног развоја. Без тога се сада нова штедна становништва и привреде, економском логиком власника, усмерава на црно девизно тржиште, на страни тражње, подижући прекомерно девизне курсеве, са свим пратећим додатним негативним последицама, посебно у погледу трошковне инфлације. Према томе, на продају дела државне имовине као могућег извора неемисионог финансирања јавне потрошње не би требало озбиљно рачунати.

Делимична допуна неемисионим изворима финансирања јавне потрошње (порезима, доприносима, царинама), којој би се, пре свега, у прелазном периоду, могло приступити јесте задуживање путем: (а) здравих банкарских кредита који потичу из депозита, тј. штедне становништва и привредних и других организација, из домаћих и страних банака и (б) емитовањем државних обвезница тј. прикупљањем средстава становништва и привреде у виду јавног зајма, јавног дуга.

При томе не треба сметнути с ума да је дејство тих извора временски ограничено. Свака па и наша држава, ако хоће да буде правна и да ужива кредибилитет у земљи и иностранству, мора доста брзо почети, по тим

основама, да обезбеђује средства за отплату камата и главница односно анuitета (на узете кредите и емитоване државне обвезнице).

Та средства за отплату камата и главница се не би смеле обезбеђивати из емисионих извора, јер бисмо имали нови раст инфлације. Она би се могла, начелно обезбедити - одлажући тако "судњи дан" - новим задуживањем (новим кредитима, новом емисијом обвезница државног зајма). Па ипак пре или касније, у крајњој линији, држава ће морати та средства (са каматама) обезбедити из здравих извора финансирања јавне потрошње, пре свега из пореза, доприноса и царина.

Све у свему, наша анти-инфлациона политика, наш анти-инфлациони програм мора се усмерити на ригорозну рестрикцију јавне потрошње пре свега тзв. опште потрошње, као кључни иницијални генератор наше инфлације, предузимајући наведене мере како би се њено финансирање усмерило и свело на здраве изворе прихода (порезе, доприносе и царине). То треба да буде наше опште, друштвено договорено опредељење, уз консенсус у коме би учествовале водеће партије, државни органи, синдикати и привредне коморе. Ту се налази део озбиљних тешкоћа.

Додатне, па и веће тешкоће налазе се и налазиће се у процесу оживотворења анти-инфлационог програма. Питање које се неминовно поставља јесте колико радикално и колико брзо се може ићи у реализацији овог дела анти-инфлационог програма. Да ли се може ићи одмах на једнократно и брзо отклањање тог најјачег иницијалног генератора наше инфлације који се, као што смо рекли, налази у предимензионираној и - због ратних услова најалост - растућој јавној потрошњи, која се великим својим делом (савезни буџет чак са 95 отсто) покрива из додатне, нове емисије новчане масе. Питање је колико се и у ком року може у оквиру здравих (порези, доприноси, царине) и осталих неемисионих извора прихода свести јавна потрошња односно (а) плате и пензије стотина хиљада сада и раније запослених у установама опште и заједничке потрошње и (б) елементарни трошкови функционисања више хиљада установа у областима јавне потрошње. Поготово у условима дубоке привредне депресије и растућих војних (ратних) расхода.

То није нимало лако остварити. Па ипак то се мора учинити али уз одређену поступност и селективност, пре свега на рачун тзв. опште (а не толико заједничке) потрошње.

Захтев за врло радикално свођење јавне потрошње у оквиру здравих односно неемисионих извора прихода могао би се ублажити повећањем (стопа и основица) здравих извора прихода. При том треба имати у виду да би - поготово радикално - повећање здравих извора прихода (пореза, доприноса и царина) било веома непопуларно, изазвало би отпор, довело до додатних социјалних напетости, а истовремено би с једне стране, потстицало трошковну инфлацију у ужем смислу речи и, с друге стране, сужавало штетњу анановништва и привреде и, следствено нове инвестиције, раст и запосленост.

Повећање, пак, осталих неемисионих извора прихода (а) из покривених - домаћих (који су врло ограничени) и страних банкарских кредита и (б) из

додатне емисије државних обвезница је социјално лакше изводљиво. Међутим, оно претставља само привремени субститут здравих извора прихода. Њима се, као што смо истакли, одлажу али и кумулирају накнадне обавезе државе, које ће се у крајњој линији морати покрити новим здравим изворима прихода (углавном порезом, доприносима и царинама). А страни узети кредити односно ануитети мораће се покрити девизама које треба зарадити.

Па, ипак, то одлагање обавеза државе има своју логику једино ако би се у међувремену радикалним реструктурирањем економског система, адекватном развојном политиком и у мирнодопским условима обезбедио високи ниво привредне активности, раст укупног (националног) дохотка и запослености, што би могло да доведе до већих јавних прихода и без подизања стопа и проширивањем основица пореза, доприноса и царина.

Све то - да поновимо - не би смело да наведе на закључак да треба одустати од наведених мера анти-инфлационог програма у домену јавне потрошње, већ пре свега на потребу димензионарања, поступности и селективности у сужавању и сузбијању овог основног иницијалног генератора наше инфлације.

III

Други (по значају) иницијални генератор наше инфлације односно други снажни изворни инфлациони притисак налази се у сфери личне потрошње, када лични дохоци расту брже него што је раст продуктивности рада односно производње, поготовто ако се тај раст личних доходака - као што је то углавном случај код нас - постиже притисцима (запослених и синдиката) и покрива не из новоствореног дохотка (кога сада једва да има) већ из примарне новчане емисије, емисионих кредита.

Код нас је дошло до веома ниских личних доходака запослених као резултат дубоког пада производње, незапамћене привредне релације, заправо дубоке депресије, и све мањег новоствореног дохотка у привреди, у предузећима. Притисак за повећање (углавном номиналних) личних доходака а које врше запослени у привреди, а сада све више и у ван-привреди, уз помоћ и у организацији синдиката, у виду захтева, штрајкова и демонстрација (на улицама и у скупштинама) је обично толико јак да се пред њим, због социјалног мира, а посебно у вишестраначком систему, попусти и обезбеђује додатно финансирање личних доходака углавном из емисије односно емисионих кредита.

Стога наш анти-инфлациони програм треба да снажно подржи радикалне системске промене у правцу што потпуније тржишне привреде, власничке и управљачке трансформације, деоничарства, ширег отварања наше привреде домаћим и, посебно, страним улагањима, интегралног тржишта, свеопште конкуренције, (индивидуалне, породичне и групне) привредне иницијативе, приватизације и приватног сектора привреде. То, наравно, захтева времена. То је "time-consuming process", али процес који брзо почиње да даје постепене резултате.

Уз то се треба одлучити на чврста друштвена одређења, на такву политику личних доходака, која би све запослене у привреди не само у приватном већ и у јавном, друштвеном и мешовитом сектору упућивале на то да повећање личних доходака траже у оквиру својих предузећа, у оквиру а пожељно би било и испод (повећане) продуктивности односно производње, тј. у оквиру повећања дохотка предузећа у којима раде.

То би била и основна мера против брзног кретања (повећања) личних доходака (плата, зарада) него што је кретање (повећање) продуктивности рада, односно новостворени доходак привреде и предузећа. Без тога би и даље у друштвеним и јавним предузећима ниски лични доходи, чије повећање нема реалну основу у новоформираном дохотку, вршили снажан притисак на емисију и емисионе кредите као извор повећања личних доходака и били значајан иницијални генератор инфлације.

И ту је, наравно, потребан општи политички (и вишестраначки) консензус, који би, поред главних политичких странака, и државних органа, укључивао пре свега синдикате а такође и привредне коморе.

Таква политика личних доходака у привреди имала би не само своју анти-инфлациону већ и развојну компоненту, јер би се кретањем (повећањем) личних доходака у оквиру и испод кретања (повећања) продуктивности односно реалног новоствореног дохотка стварао финансијски простор за нову акумулацију, проширену репродукцију, бржи привредни раст и запосленост.

Што се тиче плата односно личних доходака у ван-привреди и у монополским предузећима, они би увелико ако не и сасвим престали да буду иницијални генератор инфлације ако би се већ једном увела тзв. политика личних доходака, за коју се дуго залажемо, узимајући за основу квалификациону (стручну, образовну) структуру, тј. тзв. условно неквалификованог радника (и коефицијената по нивоима квалификација), другим речима увођењем платних разреда.

Свака буџетска установа (у области јавно-опште и заједничке - потрошње) и монополско јавно предузеће требало би да располаже фондом личних доходака по основу броја тзв. условно (неквалификованих) радника. Појединачна расподјела би се могла вршити тако што би један проценат (на пример 10-15 одсто) био остављен тим установама и тим монополским предузећима да (на основу својих статута, правилника и налаза одговарајућих комисија и органа) утврђују додатни, варијабилни лични доходак у зависности од обима и квалитета односно резултата рада.

То би позитивно утицало и на формирање личних доходака запослених у осталим предузећима која формирају цене и стичу доходак у условима релативно слободног тржишта, у зависности од понуде и тражње.

Додатна мера против овог али и наредног (део IV) иницијалног генератора наше инфлације односила би се на постојећа друштвена и јавна предузећа. За њих би, не чекајући радикалну власничку трансформацију, требало што пре, већ једном институционализовати не само обавезно издавање (из укупног прихода) за реалну амортизацију већ и за акумулацију, као цену употребе друштвеног капитала, која би, по нама

требало да буде једнака реалној банкарској односно тржишној камати на дугорочне депозите.

У расподели укупног прихода тих предузећа приоритет би имала реална амортизација (уз аутоматску ревалоризацију по основу инфлације). Редослед расподеле дохотка би требало потом да буде следећи: прво, зајамчени лични дохотци (лични дохотци и) запослених (на пример 50 или 60 посто од личних доходака утврђених платним разредима у ван-привреди и монополским предузећима, по основу квалификационе структуре), потом, издвајање за акумулацију на нивоу цене употребе друштвеног капитала и, најзад, преостали део личних доходака (лични доходи 2) у зависности од оствареног дохотка.

Стимулативним - пореским пре свега - решењима би требало потстицати ова и остала предузећа (па и установе) да један договорени процент из личних доходака свих запослених буде исплаћиван у виду деоница датог предузећа (за установе по индивидуалном избору). Требало би, такође, стимулирати индивидуалну куповину деоница, државних и других обвезница али и штедњу становништва ослобађајући тај тако уложени део личног дохотка, као и камате, од опорезивања.

Ефекти наведених мера били би анти-инфлациони али такође и развојни (што се односи и на наредни део).

IV

Трећи иницијални (изворни) генератор-посебно наше - инфлације јесу непокривене инвестиције. Оне, попут претходна два иницијална генератора врше (инфлациони) притисак нарочито у ситуацији привредне рецесије поготово дубоке депресије, каква је сада код нас.

Про друштвених предузећа, са неидентификованим својинским односима, није у стању да својим средствима обезбеђују ни просту репродукцију. Не улазећи у све узроке који су до тога довели треба истаћи да су, поред дугорочних неповољних услова (ограниченог деловања тржишта и конкуренције, дестимулативног карактера друштвене својине а сада и ратних услова и блокада), негативну улогу одиграле и неке недавне макро-економске мере, посебно нагао и неодмерени увоз страних роба, који је много наша предузећа оставио скоро без тржишта, што је довело до пада производње и запослености, до повећања појединачних трошкова производње и смањивања конкурентности.

У таквој ситуацији друштвена, још увек код нас доминантна - посебно крупна - предузећа врше снажан притисак на државне органе и банке за доделу домаћих и/или страних кредита, јер су они скоро једини извор финансирања нових инвестиција, просте и проширене репродукције.

У ситуацији нашег општег осиромашења и дестимулисања штедње (неповерењем у банке, и нералним каматним стопама) депозити и штедње (становништва и привреде) само једним делом иде у банкарске канале (највећи део одлази у куповину девиза на црном девизном тржишту). Врло ограничени обим домаћих здравих банкарских кредита (по основу

депозита, штење) и отежани услови за добијање страних кредита, с једне, а претерана жеђ предузећа за кредите, без којих она не би могла да настане са производњом и, следствено томе, орала би да отпуштају иначе велики број својих запослених радника, с друге стране, доводи до јаког, неиздрживог или незадржаног притиска за кредитима који се (због друштвеног карактера предузећа, броја запослених којима прети губитак радног места, социјалног мира, посебно и вишестранаčким условима) завршава отварањем инвестиционих кредитних славина по основу емисије нове новчане масе.

Неликвидност и жеђ за инвестиционим кредитима у нашим условима се покрива не само примарном емисијом новца већ и веома раширеном тзв. сивом емисијом (свеопштим међусобним задуживањем, куповинама без плаћања, непокривеним меницама и слично). А инфлаторни ефекти како примарне тако и сиве емисије су де факто исти.

Крајњи циљ анти-инфлационог програма у овом домену требало би да буде да се инвестиције, по правилу престану финансирати из примарне и сиве емисије већ да се инвестиције за просту репродукцију финансирају из сопственог укупног прихода предузећа и да се инвестиције за проширену репродукцију финансирају из дохотка предузећа и - за додатни, свежи капитал - првенствено емитовањем хартија од вредности, које би биле предмет куповине и продаје на секундарном тржишту хартија од вредности, нарочито деоница (акција), али такође и обвезница које би куповали њихови запослени (што би деловало потстицајно на рад, радну дисциплину и резултате рада) али и наши и страни грађани, друга наша и страна предузећа, банке и остали.

При том, пре свега фискалним мерама, треба више потстицати емитовање и куповину деоница него обвезница. То стога што предузеће емитовањем деоница није у обавези да враћа тако добијени нови, додатни капитал, већ је у обавези само да исплаћује дивиденде власницима деоница и то само у зависности од својих пословних резултата. За разлику од тога, емитовањем обвезница ствара се кредитни однос између предузећа (дужника) и купца обвезница (повериоца) коме је предузеће обавезно да враћа и коначно врати укупан износ обвезница и камата, независно од пословног резултата.

У анти-инфлационе мере против непокривених инвестиција (које врше снажан притисак на примарну и сиву емисију и доводе до инфлације) спадају и све оне мере наведене у претходним излагањима намењене сузбијању првог (непокривена јавна потрошња) и другог (непокривени лични доходи) генератора, односно потстрекача инфлације. То се пре свега односи на радикалну измену постојећег немотивационог економског система у правцу интегралне тржишне привреде, конкуренције, на управљачко и власничко реструктурирање, укључујући приватизацију (највећег дела) друштвених предузећа, уз неопходне санације, измене структуре производње, пословања и пословодних органа, фузије све до стечаја безперспективних предузећа и банака. То се такође односи на развојне компоненте и ефекте који би се постигли наведеним мерама ригорозне рестрикције јавне потрошње, политике личних доходака и

политике расподеле дохотка постојећих друштвених предузећа у односу на (реалну) амортизацију и (обавезну) акумулацију (као цену употребе друштвеног капитала).

Овде би у склопу анти-инфлационих мера противу овог трећег иницијалног потстрекача инфлације (непокривених инвестиција) требало укључити као неопходну политику реалних и потстицајних позитивних каматних стопа (изнад стопа инфлације) за све штедне депозите, као извор здравих банкарских кредита и као важан извор здравих, покривених, неемисионих инвестиција. Каматне стопе изнад реалних требало би препустити конкуренцији између банака. А камате, као што смо напоменули, не би никако требало опорезивати.

Што се тиче девизне штедне њу посебно треба стимулисати. Требало би реафирмисати и законски (боље би било уставно) зајемчити сигурност свих, посебно девизних штедних улога и слободно располагање девизном штедњом, макар уз привремену поступност, па и уз привремену исплату у динарској противвредности али по текућем тржишном курсу. При том је неопходно водити политику реалног по правилну тржишног девизног курса.

Потребно је тежити конвертибилности али се никако не би смела поновити грешка напрасног увођења унутрашње конвертибилности поготово не уз нереални девизни курс (са прецењеном домаћом валутом), што је својевремено довело до неоправданог одлива девиза, тешко стечених девизних резерви, чак великим делом у друге суседне земље.

Ако би се и што пре предузеле све горе наведене мере у погледу - пре свега девизне - штедне и на тај начин вратило поверење девизних штедиша, онда би увелико ослабио па у крајњој линији скоро и престао притисак девизних штедиша за подизање своје девизне штедне и њено чување, тезаурисање или пребацивање у иностране банке и инвестирање у иностранству. Тако би се динарска и девизна предња, поред директног инвестирања у привредне токове, поред деоница и обвезница, у највећој мери усмеравала у наше банкарске канале и служила као важан извор инвестиција.

Тако би се смањивао и постепено елиминисао код нас јак притисак који наше непокривене инвестиције врше на примарну и сиву емисију, што је један од три основна извора наше инфлације.

Овом приликом нећемо улазити у анализу осталих иницијалних потстрекача инфлације. Тим прије што су сви они или по интезитету слабији (остали видови трошковне инфлације), (структурни, увозни и монополистички) или по трајању ограниченији (психолошки односно антиципативни). А такође због тога што би раније изложене анти-инфлационе мере противу три основна иницијална генератора наше инфлације деловале и у највећој мери сужавале и отклањале те остале иницијалне потстрекаче инфлације. То се посебно односи на радикалну реформу економског система у правцу интегралне тржишне привреде, конкуренције, управљачке и власничке трансформације, на селективну развојну односно структурну политику за уклањање структурних

диспропорција и претеране увозне зависности - као иницијалног генератора структурне и увозне инфлације - и на анти-монополску политику - противу монополске инфлације. Природно је очекивати да би са правим анти-инфлационим ефектима нестала психолошка односно антиципативна компонента инфлације.

ТРАНСФОРМАЦИЈА СВОЈИНСКИХ ОДНОСА: ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ И МОДЕЛИ *

1. Трансформација својинских односа у привредама које су се називале социјалистичким или/и самоуправним (као наша), са скоро искључивом или предоминантном државном, односно (опште) друштвеном својном јесте основни предуслов привредне ефикасности. Ради се, пре свега, о томе да мотивациони импулси, доношење ризика, материјална одговорност и радна дисциплина нису исти код свих својинских облика. Они су најнепосреднији и најачи у индивидуалној и породичној приватној својини, у приватном привређивању, поготово ако нису раздвојене функције рада, управљања и својине, односно својине и управљања. Они су доста јаки и у предузећима сувласничког, односно деоничарског карактера. Они би, уз одговарајуће услове, могли да буду јаки, чак и јачи узадружној, односно колективној, другим речима радно-колективној, односно радно-деоничарској својини тј. сусвојиним односно задружном, сусвојинском виду привређивања, тј. у задружним предузећима, где би радници били истовремено и сувласници средстава (а они то, нажалост нису били ни у нашој тзв. самоуправној привреди; отуда и толико ниски ниво њене ефикасности).

Мотивациони и остали поменути ефекти па, према томе, и ефикасност привређивања показали су се - не само код нас, него и у другим земљама - као најслабији у домену државне, односно (опште) друштвене својине, односно у(опште) друштвеним предузећима. Стога се поставља питање шта треба чинити са друштвеном својном.

2. Пре него што покушамо да одговоримо на то питање потребно би било отклонити неке неспоразуме и мистификације у погледу друштвене својине.

Друштвена својина, као што то и сам њен назив каже, јесте својина друштва, односно заједничка својина свих (пунолетних) становника дате друштвене заједнице (читаве земље, односно републике, покрајине а у неким случајевима и општине и слично). Фигуративно говорећи, сваки

* У зборнику *Трансформација својинских односа - теоријски и емпиријски аспекти*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1992.

становник је идеални сувласник, идеални "деоничар" друштвене својине односно друштвене имовине, другим речима, идеални (врло ситни) "деоничар" са (приближно) истим износом идеалних "деоница" у свим друштвеним предузећима (да се ограничимо само на привреду).

Заједничка својина свих становника дате друштвене заједнице се, иначе, у другим земљама и у иностраној литератури, ређе зове друштвена а чешће "јавна" (public) својина, односно "државна" или "владина" (government ownership) или "опште-народна" својина. Термин "држава" се обично употребљава као синоним дате друштвене заједнице. Према томе, власник заједничке својине није држава у смислу државних органа (скупштине, владе) већ дата друштвена заједница, другим речима, становници дате друштвене заједнице.

Држава, односно одговарајући државни органи, као представници свих становника дате друштвене заједнице и у њихово име врше функцију власника те заједничке, друштвене својине, односно имовине. Природно је, дакле, да држава тј. одговарајући државни органи буду заступници, односно титулари заједничке, друштвене својине. У том погледу тј. у погледу самог власништва и титулара не би требало да буде разлике између друштвене својине код нас и такве, заједничке (друштвене, јавне, државне, опште-народне) својине у другим земљама.

Посебно је питање управљана том заједничком друштвеном својином. У земљама тзв. реалног социјализма па и у многим земљама тржишне привреде, држава, односно одговарајући државни (не увек централни) органи, као што је познато, непосредно управљају том заједничком својином у тзв. државним предузећима. Код нас је та заједничка, друштвена својина предата на управљање радним колективима. То је био (политички) разлог да се дотадашњи назив државне својине промени у иначе етимолошки адекватнији назив друштвене својине.

Тим чином, међутим, та својина није престала да буде друштвена, тј. својина друштва у целини, својина свих становника дате друштвене заједнице. Једно је својина (заједничка, друштвена) а друго је управљање (код нас од стране радних колектива).

Да друштвена својина и код нас није својина радних колектива (мада су се многи, у одсуству адекватне законодавне регулативе, тако понашали) показује, поред осталог, уставна обавеза вредносног очувања и увећања друштвене својине и законске обавезе које је друштвеним предузећима утврђивала држава у погледу минималне амортизације (за очување) па и најпре директно а касније индиректно (путем тзв. друштвених договора), додуше недоследно и неадекватно - обавезе предузећа у погледу расподеле дохотка, односно акумулације (за увећање друштвене својине).

3. Трансформација својинских односа може се извршити у оквиру неколико могућих (сукцесивних и алтернативних) модела и варијанти. Неки од њих су мање више радикални. Неки се могу извршити у релативно кратком времену а неки не. Они доводе делимично до истих - мада не и по интензитету истих - али и до неких различитих ефеката.

Основни циљ свих модела реформе својинских односа јесте - по

правилу и пре свега - да се постигне што већа ефикасност привређивања. Додатни циљ својинске реформе, у нашим условима, који води истом циљу, требало би, по нашем мишљењу, да буде у очувању одговарајућег статуса запослених (радника) у погледу учествовања у управљању, односно доношењу одлука у предузећима гдје раде (саодлучивање, партиципација) - по основу, пре свега, својине (сувласништва, деоничарства) што би директно утицало на већу мотивисаност радника и, следствено, већу привредну ефикасност.

Размотримо три могућа основна модела трансформације својинских односа. Први модел би био својинска реформа без приватизације постојеће друштвене својине са своје три варијанте (односно сукцесивне фазе). Други модел, као виша фаза реформе, својинских односа била би трансформација, односно приватизација постојеће друштвене својине путем продаје (накнаде, компензације). Трећи - алтернативни модел - била би трансформација, односно приватизација постојеће друштвене својине првенствено путем трансфера (преноса, без накнаде).

1. Први модел: својинска трансформација без приватизације постојеће друштвене својине и уз плурализам својинских облика

Друштвену својину, као недиференцирану заједничку својину, радници и остало становништво доживљавају као неки удаљени и отуђени однос, као неку замагљену и неопипљиву везу. Стога, друштвена својина, због саме своје природе а и због одсуства њене реформске трансформације и одговарајућих законодавних и других решења, нема у себи довољно аутоматских мотивационих импулса у домену привређивања, у правцу преузимања материјалног ризика и одговорности, прилежности и дисциплине у раду и, следствено, ефикасности рада и пословања.

Природно је да у привреди са доминантном друштвеном својином, као што је то било код нас, та реформа почне баш са реформом у оквиру саме друштвене својине и одговарајућих институционалних и других решења, како би се повећала, колико је год то могуће више, ефикасност друштвене својине. Први могући модел својинске реформе без реприватизације постојеће друштвене својине (коме је посвећен овај први део рада) има своте три основне варијанте, односно сукцесивне фазе (спровођења): (1) реформу која се односи само на друштвену својину, (2) реформу уз делимични плурализам својинских облика и (3) реформу уз потпуни плурализам и равноправност свих облика својине.

1. Прва варијанта, односно фаза овог првог модела својинске реформе полазила би од потребе очувања и увећања постојеће друштвене својине и реформе која би је учинила што ефикаснијом. То би, по нашем мишљењу, требало учинити на следећи начин:

- дефинитивним (уставним, законодавним и другим) напуштањем несвојинске концепције друштвене својине и њеним третирањем као друштвеног капитала који је власништво друштва у целини (на датој територији републике, односно покрајине па и за нека, на пример комунална предузећа - општине), који, као и сваки други капитал, има

своју цену употребе, која би могла да буде на нивоу банкарске камате на дугорочне депозите или кредите (као што би тај друштвени капитал, ако би продајом био претворен у новчани облик и депонован у банци доносио камату), коју треба да плаћа свако предузеће на друштвена средства која користи (друштву, односно одговарајућем друштвеном или државном органу - агенцији или заводу за развој) или - што је погодније - наменски издваја за акумулацију, поред реалне амортизације с тим што то издвајање за акумулацију може да буде сукцесивно, након подмирења зајамчених, односно минималних личних доходака (на пример по тзв. условном неквалификованом раднику);

- препуштањем акумулације изнад цене употребе ангажованог друштвеног капитала радном колективу тј. свим радницима појединачно у виду интерних деонција (на име, непреносивих, неотуђивих) саобразно величини њихових појединачних личних доходака, деоница које би радницима, у ситуацији позитивних пословних резултата доносиле дивиденде;

- формирањем у сваком друштвеном предузећу законски обавезног фонда за пословни ризик као процента из личног дохотка сваког радника у виду интерних деоница (на име, непреносивих, неотуђивих) које би, такође, радницима, у ситуацији позитивних пословних резултата, доносиле деонице;

- утврђивањем научно и стручно заснованог и подстицајног система расподеле личних доходака у свакој радној организацији, који би полазио од квантитета и квалитета, односно сложености (од зтв. условног радника) рада и резултата рада, односно колективних уговора.

- демонополизацијом радног односа, односно релативизирањем сигурности радног места и увођењем смењивости оних који слабије и недовољно стручно раде са бољим, незапосленим радницима;

- аутономијом и подстицајем предузетништва, односно менаџерства са знатно ширим надлежностима у погледу вођења, пре свега, пословне политике, запошљавања и отпуштања радника, као и личних доходака.

2. Друга варијанта, односно фаза првог модела својинске реформе (без приватизације постојеће друштвене својине) би у себе укључивала сва решења претходне варијанте (који би подизали ефикасност друштвене својине), с тим што би институционализовала, односно делимично проширила плурализам својинских односа, што би, путем конкуренције предузећа других својинских облика, деловало у правцу још веће ефикасности друштвене својине.

Овај модел би предвиђао:

- стечај неуспешних друштвених предузећа и њихову продају, односно ограничену трансформацију (тог дела) друштвене својине (можда најпре) у задружну, односно радно-деоничарску својину запосленим радницима и (потом) у приватну или деоничарску својину осталима;

- продају дела друштвених, пре свега малих предузећа и радњи у занатским, трговинским, услужним и другим делатностима којима друштвена својина најмање одговара;

- емитовање хартија од вредности - обвезница (са фиксном каматом) а, пре свега, деоница (са варијабилном накнадом, дивидендама) - од стране друштвених предузећа својим запосленим радницима и осталим нашим и страним физичким и правним лицима, претварајући тако својински искључиво друштвена предузећа у (својински) мешовита;

- стицање дохотка и личних доходака не само по основу уложеног текућег рада већ и по основу својине;

- стицање права управљања не само по основу рада већ и по основу својине (сусвојине, деоница), што би у (својински) мешовитим предузећима довело до претварања (интегралност) самоуправљања у сауправљање, партиципацију, а радници би задржавали право (само) - управљања по основу ангажованих друштвених средстава (својине), средстава по основу (наших и страних) кредита, обвезница, и својих деоница.

3. Трећа варијанта, односно фаза овог првог модела својинске реформе, обухватала би све одговарајуће елементе претходне две варијанте, с тим што уводи потпуни плурализам али и равноправност свих облика својине (јавне, односно државне, тј. друштвене, задружне, и приватне).

Ова, варијанта првог модела својинске реформе деловала би појачаном конкуренцијом предузећа свих својинских облика на још већу ефикасност друштвене својине. Природно је очекивати да би нека друштвена предузећа (поготово она која би емитовањем деоница својим радницима и осталим нашим и страним физичким и правним лицима постала својински мешовита) показала високи ниво ефикасности. Па ипак то не значи да би тако реформисана друштвена својина гледано у целини и на дуги рок могла успешно да издржи конкуренцију осталих својинских облика и видова привређивања. Уз то, због мањих мотивационих импулса у друштвеној својини, укупна привредна ефикасност, односно ефикасност укупне привреде била би испод оптималног нивоа. Отуда и потреба за додатним захватима у трансформацији својинских односа.

II. Други модел својинске трансформације: приватизација (дела) друштвене својине путем продаје

Да би се, поред изнетог (првог) модела и његове три сукцесивне варијанте, односно фазе, постизала још већа укупна привредна ефикасност треба ићи на даљи врло радикалан корак у мењању својинских односа у виду трансформације, односно приватизације (дела) постојеће друштвене својине. Ту су, грубо говорећи, могућа два алтернативна модела: модел (по редоследу други, који ћемо размотрити у овом II одељку) који предвиђа да се та трансформација обави путем продаје (уз накнаду) и модел (по редоследу трећи, који ћемо размотрити у наредном III одељку) који предвиђа да се та трансформација обави трансфером, преносом (без накнаде).

Овај (други) модел се залаже за купопродајни однос, тј. за приватизацију (дела) постојеће друштвене својине, односно друштвених предузећа путем продаје, односно откупа (уз новчану накнаду, компензацију) у виду деоница које би куповали запослени радници и остало становништво а деонице би

биле предмет накнадних продаја и куповина (на секундарном финансијском тржишту).

1. Аргументи који се истичу у прилог приватизације путем продаје (насупротив приватизацији путем трансфера) јесу: прво, да се приватизацијом са накнадом "чува интегритет иметка (тј. друштвене имовине - БШ.) који сви заједно поседујемо као грађани Југославије" и, друго, да "у тржишној привреди ништа не би требало да буде бесплатно, а поготово не трансфер власништва... Давања без накнаде нису у духу тржишних привреда", односно "давања без накнаде су супротна тржишним принципима".

Прво питање које се поставља јесте да ли овај модел обезбеђује (оно прво, тј.) очување у новчаном облику друштвене имовине, другим речима очување реалног новчаног износа продате друштвене својине.

Превасходни услов за то јесте постојање довољне куповне снаге и спремности за откуп постојеће друштвене својине, тј. друштвених предузећа. Тај услов углавном не постоји. Прво, велика је несразмера између (огромне) реалне вредности друштвене имовине и (веома малих) материјалних могућности наших грађана, посебно радника. Друго, велико је неповерење и резервисаност наших грађана (у земљи и иностранству) и странаца према пословним способностима постојећих друштвених предузећа.

Ту долази до противуречности циљева, до тзв. конфликта циљева: прво, да се трансформација, тј. приватизација друштвене својине, као услов за далеко већу привредну ефикасност, спроведе што пре и, друго, да се тиме не угрози реална новчана вредност друштвене имовине. Први циљ се не може (у пожељној мери) постићи а да се не угрози други и обратно.

Први циљ, сам за себе, могао би се, наравно, постићи и у постојећим нашим (наведеним) условима, препуштањем да тржиште - такво какво је - путем (врло високе) понуде и (врло ниске) платежно способне тражње обезбеди жељени откуп друштвене својине, али то би морало бити по багателно ниским ценама и значило би неразумну распродају друштвене имовине и то, пре свега, страном капиталу и економски неоправдано продубљивање социјалних (имовинских) разлика. Стога то и изазива јаке не само идеолошке (због укорењеног схватања да је друштвена својина одредница социјализма и социјалистичке привреде) већ и друге отпоре (што је дошло до изражаја чак и у програмима неких несоцијалистичких политичких партија), који у таквој продаји друштвене својине виде распродају заједничке својине, тј. имовину свих становника.

Други циљ, сам за себе, би се, такође могао постићи и у нашим (наведеним) условима али би та трансформација, тј. приватизација друштвене својине уз реалну накнаду, тј. уз очување реалне новчане вредности продате друштвене имовине, захтевала дуги, врло дуги временски период. А то је тешко прихватљиво за једну реформу својинских односа која трансформацијом тј. приватизацијом друштвене својине жели да постигне далеко већу ефикасност привреде.

Све ово што смо изнели односи се *de facto* на прву варијанту овог

(другог) модела, тј. на варијанту која би инсистирала да та продаја друштвене својине буде са реалним ценама, тј. да не дође до ерозије, односно до (делимичног) поклањања друштвене својине.

2. У настојању да се некако помире ова два противуречна циља, обично се прибегава половичном решењу, *de facto* другој алтернативној варијанти овог модела а, наиме, приватизацији друштвене својине путем откупа (куповањем деоница): (а) уз попуст (за све заинтересоване), (б) уз додатни бенефицирани попуст за запослене у друштвеним предузећима и (в) на кредит ратама без камата.

Ова варијанта приватизације друштвене својине (у виду откупа) уз попусте и на кредит свакако би убрзала процес приватизације. Она би уз додатне повлашћене попусте за запослене у предузећима довела до већег броја деоничара сувласника међу запосленима и, следствено, до веће имовинске и радне мотивисаности. И једно и друго је важно за повећање ефикасности привређивања.

Па ипак таква приватизација са попустима би значила: прво, умањивање реалне вредности постојеће друштвене својине, тј. реалне новчане вредности која ће се добити за продају друштвене својине и, друго, поклон без накнаде једном делу становништва у мањем и другом делу (запосленима у предузећима) у већем износу и то само онима који хоће и који су у материјалној могућности да учествују у откупу. То, другим речима, значи делимичну ерозију и бесплатно распарчавање дела друштвене својине и додатно социјално раслојавање.

Веће привилегије запосленима у друштвеним предузећима у виду повољнијих попушта у откупу не би се могле правдати тврдњом да су запослени (радници) створили постојећу друштвену својину, имовину. Наиме, (а) постојећу друштвену имовину су стварале генерације - раније и сада - запослених радника у друштвеним предузећима али индиректно и оних запослених у тзв. ван- привреди а не само они сада запослени. (б) У одсуству цене употребе друштвеног капитала, што је деценијама било код нас, доходак па према томе и лични доходи радника нису на тржишту стицани само по основу текућег рада већ и по основу ангажованих друштвених средстава, што значи да су радници могли да преливају и преливали су доходак по основу друштвених средстава (а не само свог рада) рј. акумулацију, а често (из укупног прихода) и амортизацију у своје личне дохотке (и следствено, у општу и заједничку потрошњу) с тим што су у предузећима вишег органског састава капитала остваривали изразито незаслужени лични доходак а, с друге стране, велики део укупног прихода и дохотка стеченог по основу друштвених средстава уместо да иде у амортизацију и акумулацију одлазио је у личне дохотке. (в) Многи радни колективи су нерационално управљали друштвеним средствима (капиталом, својином) и промашеним инвестицијама и лошим пословањем довели до губитка једног дела друштвене својине. (г) Друштвена заједница је у раном послератном периоду предузећима додељивала (на коришћење) друштвена средства, тј. друштвену својину, бескаматно и бесповратно, а касније у дугим временским периодима каматна стопа на кредите, које су

предузећа узимала од банака, била је негативна, нарочито у инфлационим периодима, тако да су предузећа узимањем кредита (кога су враћала у релативно умањеним износима) у ствари добијала на мали поклон од стране друштвене заједнице, односно других радних организација и становништва, посебно штедиша и депозитара, којима је путем негативне каматне стопе на депозите реално умањивана главница. Извести све те рачуне на чистину по свим изнетим основама било би врло тежак и компликован, скоро неизводљив, сизифов посао. (ђ) Све се то посложњава чињеницом да су запослени, који су радили, односно раде са друштвеним (а не својим) средствима, односно својном, били заправо јесу у повлашћеном положају у односу на незапослене.

Стога нема оправдања за диференцијацију (у погледу бенефиција) у откупу између запослених у друштвеним предузећима, с једне, и осталог становништва, с друге стране. Једина диференцијација тј. бенефиција у откупу која би се могла прихватити јесте по основу радног стажа и уложених квалификација (на пример по тзв. условном раднику) и то свих како запослених тако и оних радника који су били запослени (а сада су у мировини) независно од места и времена запослења.

Све ово говори, поред осталог, и против целисходности покушаја разграничавања постојеће друштвене својине на део који би припао радном колективу, као ужа радно-колективна својина, и на део који би припао држави, као државна својина.

3. Додатна мањкавост обе претходне изнете (под 1 и 2) алтернативне варијанте овог модела јесте што оне занемарују онај други (на почетку овог рада истакнути) циљ реформе својинских односа, а наиме, потребу да обезбеди свим запосленим у предузећима да буду сувласници, деоничари и да (и) по том основу (по основу својине) учествују у управљању (сауправљање, партиципација) у предузећима (мешовитим, деоничарским) у којима они раде, пре свега што би то најнепосредније утицало на њихову (радника, стручњака, менаџера и других) имовинску и радну мотивацију и, следствено, привредну ефикасност.

Ове две алтернативне варијанте полазе имплиците од тога да се запослени у предузећима и остало становништво слободно одлучује да ли ће (и да ли могу) да приступе откупу деоница. Природно је очекивати да због ниског нивоа личних доходака или из других разлога многи запослени у постојећим друштвеним предузећима неће бити у стању или неће хтети да откупе деонице упркос бенефицираном попусту, или ће их (ако их откупе) морати продати.

С друге стране, то значи да запослени у предузећима могу да купе деонице не у предузећу у коме раде већ у сасвим другом предузећу. То, практично, значи да они запослени у предузећима (а) који нису уопште купили деонице, (б) који нису куповали деонице у предузећу у коме раде и (в) који су купљене деонице продали губе, односно неће имати (не само статус самоуправљача већ и) статус сауправљача, тј. право партиципације, другим речима, претвориће се у чисто најамне раднике, који ће бити у лошјем друштвеном статусу од радника у западним тржишним привредама.

Напред изнете мањкавости обе варијанте би решила трећа алтернативна варијанта овог модела по којој би сви запослени у предузећима били обавезни да откупе одређени износ интерних деоница у предузећима у којима раде, с тим да те интерне деонице буду на име непреносиве, неотуђиве. Тај би откуп могао да буде у виду отплатних рата и (ако се хоће реална вредност откупа) обрачунатих (и у износ рата укључених) камата.

Откуп дела постојеће друштвене својине би се по овој трећој алтернативној варијанти могао извести и на тај начин што би се сва предузећа обавезала да свим својим запосленим одређени проценат њиховог личног дохотка исплаћују у виду деоница (стално или у току првих неколико година радног стажа) или за отплату откупних рата.

Такве интерне деонице, обавезне за све запослене у предузећима, обезбеђивале би право управљања, одлучивања, односно партиципације по основу својине (деоница). Интерне деонице би попут осталих (екстерних) деоница, доносиле дивиденду, као варијабилни део личних доходака, у зависносит од пословних резултата њихових предузећа. Ту леже јаки мотивациони импулси за запослене. У томе је и велика предност ове (треће) у односу на претходне две алтернативне варијанте. Слабост - ако је то слабост - ове варијанте је што (уместо слободног опредељења) предвиђа обавезу: (а) да сви запослени у предузећима приступе откупу дела друштвене својине и (б) најпре у свом предузећу.

Ова (трећа) варијанта тако делимично отклања и ону другу мањкавост претходне две алтернативне варијанте. Наиме, обе претходне варијанте, као што смо видели, остављају на слободну вољу запосленима и осталима да ли ће приступити (или не) откупу дела друштвене својине. То у условима крајње ограничених материјалних могућности нашег становништва, израженог неповерења и разумљивог оклевања због неискства (у том домену активности) значи да такав откуп (по слободној вољи) неће ићи брзо, да ће он захтевати дуг временски период. И по речима најистакнутијих заступника овог модела "приватизација се не може извршити преко ноћи" па ћемо "са друштвеном својином морати да живимо још доста времена..." додали бисмо, утолико дуже уколико се више жели очувати пуна, реална новчана вредност продате друштвене имовине, уколико се не жели њена распродаја по богателим ценама. Ова, трећа варијанта, увођењем обавезе откупа за све запослене у предузећима уз отплатне рате, поготово ако би те рате биле (врло) дугорочне, скратиле би тај рок и приватизацију бар једног дела постојеће друштвене својине обавила такорећи "преко ноћи".

Након разматрања све три алтернативне варијанте овог (другог) модела требало би рећи да реформа својинских односа у виду трансформације, односно приватизације друштвене својине уз откуп има свог (делимично) оправдања ако би се средства добијена откупом друштвене својине усмерила за (делимичну) отплату спољнег паи унутрашњег и јавног дуга, за фондове за научно-технолошки развој, за капиталне, пре свега инфраструктурне инвестиције и за еколошку заштиту. С друге стране, приватизација (дела) друштвене имовине путем откупа није (прави) вид стицања додатног капитала, додатне акумулације. Предузећа треба да

стичу додатни капитал емитовањем својих (екстерних) папира од вредности, тј. обвезница а посебно деоница (које су за предузеће далеко повољније од обвезница).

III. *Трећи модел: трансформација (дела) постојеће друштвене својине путем трансфера (без накнаде)*

Док претходни (други) модел предвиђа приватизацију постојеће друштвене својине путем продаје (откупа, уз накнаду, компензацију), овај (трећи) модел предвиђа приватизацију постојеће друштвене својине путем трансфера (без накнаде, без компензације).

У оквиру овог модела могуће су три основне варијанте. По првој варијанти друштвена предузећа су била пренета (без накнаде) у власништво запосленим радницима. По другој варијанти трансфер друштвене својине (без накнаде) обухватио би читаво становништво. И по првој и по другој варијанти трансфер би се извршио у виду деоница које би биле предмет продаја и куповина (на секундарном финансијском тржишту). Ниједна од ове две варијанте, у овом виду, нису по нашем мишљењу, прихватљиве. Разлоге смо делимично изнели анализирајући претходни (други) модел. Додатне разлоге даћемо анализирајући наредну, трећу варијанту (овог модела) за коју се залажемо.

Трећа варијанта (овог, трећег модела) предвиђа трансформацију (дела) постојеће друштвене (од запослених и осталих становника врло удаљене и неопипљиве) својине у радно-деоничарску (за све запослене у предузећима) и деоничарску (за све остале становнике), другим речима, претварање друштвених предузећа у заједничка, тј. задружна предузећа радника (који су у датом предузећу запослени) и осталих грађана (који имају деонице у том предузећу). Ова варијанта овог модела, по нашем мишљењу, отклања све мањкавости и неприхватљива решења претходног (другог) модела и претходне (поменуто) две варијанте овог (трећег) модела. Она полази од следећих принципа.

Трансформација друштвене својине у радно-деоничарску и деоничарску својину (трансфером) обухватила би све пунолетне грађане: запослене, оне који су били незапослени а сада су у мировини и незапослене.

Свим пунолетним грађанима припадао би исти износ досадашње друштвене својине, уз корекцију по основу радног стажа и квалификационе структуре, тј. сложености уложеног рада (полазећи на пример, од тзв. условног неквалификовног радника), чиме би се, оријентационо, узимао у обзир радни допринос у стварању друштвене својине свих сада запослених и оних који су били запослени (а сада су у мировини) и по тој основи обезбеђивала релативна правичност.

Ова два - за ову (трећу) варијанту битна - принципа су сасвим супротна раније поменутој алтернативној (првој) варијанти (овог модела) која предвиђа уступање (без накнаде) друштвених предузећа у својину само оних који су у тим предузећима запослени, што не обезбеђује економску правичност због тога: (а) што постоје врло велике разлике између наших

друштвених предузећа у погледу органског састава средстава, тј. обима друштвених средстава по раднику, (б) што у стварању друштвене својине нису учествовали само они који су сада запослени у датом предузећу, (в) што су у дугом временском периоду постојале негативне камате на узете кредите, (г) што се доходак и лични доходи стичу и по основу ангажованих друштвених средстава (д) што је било пуно преливања акумулације па некада и амортизације у личне дохотке и (ђ) због осталих разлога које смо изнели анализирајући претходни (други) модел (посебно бенефицирани попуст запосленима у откупу друштвене својине).

Сви пунолетни грађани би по овој (трећој) варијанти, добили (у зависности од радног стажа и сложености рада) одговарајући износ новчаних бонова којима би потом купили интерне деонице предузећа, који их издају у сврху своје (делимичне) приватизације. На тај начин сви пунолетни грађани постају непосредни титулари сваки свог опипљивог дела досадашње друштвене (од њих удаљене) својине.

Везујући се својим деоницама за дато предузеће, сви постају деоничари, сувласници, који по основу својине (деоница) стичу (а) додатни варијабилни доходак у виду деоница у зависности од пословних резултата њихових предузећа и (б) право суодлучивања у датим предузећима, право да утичу на развојну и пословну политику својих предузећа, што ће довести до неупоредиво веће привредне ефикасности. Тако се, за разлику од претходног модела, овим моделом трансформација, односно приватизација одговарајућег дела друштвене својине врши такођећи "преко ноћи" са свим пунолетним грађанима као деоничарима, што ће и то врло брзо утицати на укупну привредну ефикасност. То је велика предност овог у односу на претходни модел.

Сви они који су запослени ван предузећа, сви који су били запослени (сада пензионери) и сви незапослени (са добијеним новчаним боновима) слободно би куповали расположиве деонице предузећа по свом избору. За разлику од њих, запослени у предузећима би добијали (односно куповали) интерне деонице једино (односно пре свега) у предузећима у којима раде, тј. интерне деонице својих предузећа.

Сви запослени у предузећима би тако постали и деоничари у својим предузећима. То радно-деоничарство би најнепосредније утицало на знатно већу имовинску, радну и доходну мотивацију, радну дисциплину, преузимање имовинског, радног и доходног ризика и одговорности, и, следствено, доводило до рационалнијег бољег и ефикаснијег пословања. С друге стране, радно-деоничарство би-за разлику од претходног (другог) модела - гарантовало свим запосленима право суодлучивања (сауправљања, партиципације) по основу својине (деоница, деоничарства). Радно деоничарство, где су сви запослени истовремено и сувласници својих предузећа (заједно са осталим деоничарима) значи да се они не могу претворити (као у претходном моделу) у најамне раднике, да буду у лошијем статусу од радника у западним тржишним привредама.

Интерне деонице које добијају сви пунолетни грађани (по основу трансформације, односно приватизације друштвене својине путем

трансфера без накнаде) - и то треба посебно нагласити - гласиле би на име, биле би непреносиве, тј. неутуђиве, с тим што би деонице оних који нису или нису више запослени у предузећима биле предмет замене за друге по вредности исте деонице, а деонице запослених који прелазе у друго предузеће биле замењене деоницама тог другог предузећа. И то је сасвим у духу тржишне привреде, јер су интерне деонице добијене трансфером без накнаде, без куповине.

Они који нису запослени у предузећима могли би бригу о претварању новчаних бонова у интерне неутуђиве деонице (избор предузећа које емитује деонице, замену деоница, наплату дивиденди и остало) да повере, односно препусте одговарајућем инвестиционом фонду (агенцији, заводу, фирми, предузећу, компанији) како се то иначе чини у савременим тржишним привредама.

Непреносивост, односно неутуђивост интерних деоница - а то је од изузетне важности - (а) обезбеђују очување и задржавање укупног фонда приватизованих друштвених средстава у сфери акумулације, односно проширене репродукције и онемогућава њено претварање у додатну потрошњу, односно додатне личне дохотке (осим дивиденди), што има јаке развојне и анти-инфлационе ефекте и (б) гарантује трајност сусвојинског радно- деоничарског статуса свима запосленим у предузећима, који по основу деоница, тј. својине стичу право суодлучивања (сауправљања, партиципације) и додатни лични доходак (у виду дивиденди).

Претходна два елемента јесу и два основна разлога који говоре против раније поменутих алтернативних варијанти (прве и друге овог модела) које се залажу да деонице (без накнаде) буду предмет накнаде продаје и куповине (на секундарном финансијском тржишту, на коме се, иначе, врше трансакције осталих, екстерних деоница и осталих хартија од вредности.

С обзиром да и интерне деонице гласе на име, да су непреносиве и неутуђиве, следило би да оне не би требало да буду ни предмет наслеђивања (попут пензија), него би се, у том случају, враћале одговарајућем друштвеном (државном) органу (на пример фонду, заводу, дирекцији за развој) и биле додељиване новим младим грађанима који постају пунолетни (као незапослени, односно запослени). Уколико је њихов број већи, друштвена заједница би додатне интерне деонице за њих обезбеђивала (а) проширењем дела друштвене својине који би се приватизовао трансфером и (б) откупом (са новчаним боновима) додатних деоница које емитују поједина предузећа, с тим што би се то покривало из буџетских средстава или из наменских (за ту сврху) фондова.

Као што се види, овај (трећи) модел, за разлику од претходног (другог) обезбеђује за трансформацију својинских односа два суштествена циља: (а) веома брзу приватизацију друштвене својине и, следствено, ефикасност, а варијанта овог модела (за који се залажемо) са непреносивим, неутуђивим интерним деоницама (б) очување вредности приватизоване (раније друштвене) својине, њено задржавање у сфери акумулације, односно проширене репродукције, онемогућавање да се та

вредност (продајом деоница) претоври у додатну личну потрошњу, што има веома позитивне ефекте у погледу (бржег) привредног раста и сузбијања инфлације.

Ова, трећа варијанта овог (трећег) модела својинске реформе (трансформације друштвене својине у виду трансфера без накнаде) за који се ми залажемо, не искључује могућност па и потребу да се један део друштвене својине приватизује у облику продаје.

Пре приступања било којој приватизацији друштвене својине било би пожељно, да не кажемо неопходно, утврдити ревалоризовану (или бар књиговодствену) вредност укупне друштвене својине, односно друштвених предузећа.

Један део тако ревалоризоване вредности укупне друштвене својине требало би издвојити јер он заправо и није друштвена својина, већ представља спољни и унутрашњи дуг по основу, пре свега, узетих кредита (и камата) од наших и страних банака, који треба враћати. Тај део друштвене својине могао би бити предмет приватизације у виду продаје, ради враћања дуга.

Један, пак, део друштвене својине, начелно говорећи могао би такође бити изложен продаји за покривање или финансирање других опште-друштвених потреба, на пример за отплату јавног дуга, за покривање промашених инвестиција, за фондове за научни и технолошки развој, за еколошку заштиту, за неке крупне инфраструктурне инвестиције, јавне радове и слично.

Осим начелних принципа ове (треће) варијанте овог (трећег) модела требало би истаћи и још неколико момената.

Један део постојеће друштвене својине, као и у другим тржишним привредама, не треба да буде предмет приватизације, већ треба да остане као друштвена, односно јавна својина посебно у области инфраструктуре, али и за потребу накнадне приватизације (за наредне генерације). Ту својину би требало учинити што ефикаснијом примењујући мере које смо на почетку овог рада изнели у оквиру првог модела трансформације својинских односа.

Јавна предузећа би, попут осталих предузећа (друштвена, мешовита, деоничарска, задружна) требало да издају интерне деонице како би у свим, па и овим предузећима сви запослени постали власници деоница у предузећима у којима раде.

Што се тиче прибављања додатног капитала, односно додатне акумулације, сва предузећа у свим својинским облицима, па и предузећа настала приватизацијом (са и без накнаде) као радно-деоничарска и деоничарска, али и тзв. јавна предузећа требало би да емитују додатне, екстерне деонице које ће - за разлику од интерних деоница - слободно продавати и куповати запослени и остало становништво (на секундарном финансијском тржишту). Емитовање додатних, екстерних деоница јесте, за предузеће, један од најважнијих извора додатне акумулације, додатног капитала. Приватизација путем продаје постојеће друштвене својине није начин за прибављање додатне акумулације, додатног капитала, јер тако

добијена средства - продајом друштвене својине - требало би да припадају друштвеној заједници у целини. Она би требало да се сливају у одговарајући друштвени фонд за развој.

Јасно је да све деонице-како екстерне, односно преносиве, тако и интерне, неутуђиве-дају иста права њиховим власницима у погледу одлучивања и накнаде (варијабилне, у виду дивиденде и зависности од пословног резултата датог предузећа).

Држава, тј. друштвена заједница, односно одговарајући органи на различитим нивоима (општина, покрајина, република) би могли, уколико оцене да је то од ширег друштвеног интереса, да у неким предузећима која се приватизују, односно трансформишу (једним делом у радно-деоничарска а преосталим делом у деоничарска) задрже један део нетрансформисане друштвене својине, односно да буду власник одређеног дела деоница. На тај начин они би могли да, са своје стране, штитећи шири друштвени интерес, утичу на одлуке у погледу цена, личних доходака, структуре инвестиција, еколошку заштиту и слично, поготово у предузећима која су у монополском и сличном положају. Осим тога, они би, као и свако друго правно и физичко лице, требало да имају право да купују додатне, екстерне деонице као и остале хартије од вредности предузећа свих својинских облика.

НАУКА И АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЈЕТНОСТИ У НАШЕМ ДРУШТВУ*

Година 1983. јесте јубиларна за Црногорску академију наука и умјетности. Прије десет година почело је да живи и ради Друштво за науку и умјетност Црне Горе, које је убрзо прерасло у Црногорску академију наука и умјетности.

Оснивање ове, у домену науке и умјетности највише институције, представља догађај од прворазредног значаја за научни и културни живот и друштвени развој Црне Горе. Оно је резултат достигнутог ступња и потреба даљег, интензивнијег, како научног и умјетничког, тако и друштвено-економског развојка у Црној Гори. Оно је, уз то и прије свега, израз спознаје да је наука најзначајнија производна снага сваког друштва; да су научне, научно-истраживачке и научно-образовне организације, високо-образовни а поготово научни кадрови, њихов рад, резултати рада и њихова примјена, пресудни чиниоци бржег друштвено-економског развоја; да се без добро организованог, друштвено подржаног и његованог мјеста и улоге научног и умјетничког стваралаштва, не може лако превазићи историјски условљена заосталост односно постићи брз и адекватан преображај и развој привредног, општедруштвеног и културног живота наше Републике, да се, приликом формулисања општих одређења, избора стратешких праваца материјалног, културног и укупног друштвеног развоја, утврђивања друштвене политике, тражења системских и других рјешења и доношења одлука, мора што више и што досљедније полазати од сазнања и резултата које даје наука, удружени научни и умјетнички ствараоци.

Обиљежавање десетогодишњице живота и рада Црногорске академије наука и умјетности, тим прије што је у њој сада и сједиште Савјета академија наука и умјетности СФРЈ, прилика је да се размотри стање, мјесто и улога науке и проблеми њеног развоја у нашем друштву и, с тим повезано, мјесто, улога и задаци наших академија и, у том склопу, Црн-

* Уводник у споменици ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ (поводом десетогодишњице ЦАНУ), Титоград, 1983. страна 9-32.

огорске академије наука и умјетности.

Једно од главних обиљежја епохе у којој живимо јесте изванредно буран развој науке и њена све бржа примјена у све ширим областима друштвеног живота. Научно стваралаштво све више обухвата до јуче далеке и непознате домене и до неслућених размјера проширује границе људских сазнања. Развијају се старе и настају нове науке и научне области. Наука и њена примјена постају основни покретачи развоја. Научно-технолошка револуција врши дубоки и перманентни преображај привредног и културног живота савременог човјечанства. То је науци и научним ствараоцима обезбједило изузетно високо мјесто у савременом свијету, а њихову улогу учинило незамјенљивом.

Земље које су схватиле пресудан значај науке за свој развитак дају науци изузетно висок друштвени статус и за њу издвајају велики и све већи дио националног дохотка. Оне стварају повољне и све повољније услове за научни рад огромне и све веће армије научних радника. То је довело и доводи до невиђеног обима и квалитета научног опуса, до све значајнијих резултата не само у фундаменталним већ и у примјењеним и развојним истраживањима.

Савремене економске анализе показују да је улагање у науку и образовање - посебно високо-школско, које је, иначе, предуслов за развој науке - постало најуноснија и најрентабилнија инвестиција. Ако је структурно добро одабрано, оно даје вишеструке плодове у области привредног, друштвеног и културног развоја. Те анализе такође показују да је знање постало не само нови фактор производње, већ и фактор који је чак пресуднији од расположивих природних ресурса.

Поучан је примјер земаља које су на вријеме схватиле значај инвестирања у науку и образовање, значај високо-квалификованих кадрова, интелектуалних, високо-стручних и научних потенцијала свога друштва. Оне су, уз зналачки одабране приоритете у развоју науке и високо-школског образовања, постигле знатне предности у односу на друге земље, и чак и без неких већих природних ресурса, веома динамичан, динамичнији од других, привредни, па, повезано с тим, и шири друштвени развој.

Мање и недовољно развијене земље, ако хоће да смање заостајање у научном и друштвено-економском развоју, морају се у домену науке и научно-истраживачког рада изванредно добро организовати и на научно организован начин пратити развој и достигнућа свјетске науке и њене примјене. Оне, појединачно узете, не могу претендовати подједнако на све видове сопствених научних истраживања (фундаментална, примјењена и развојна) у свим областима науке. Оне, посебно у домену фундаменталних истраживања, морају ићи на одговарајућу селекцију, на одбир за њих приоритетних области.

То се све односи и на нашу земљу. Тим прије на нашу Републику. Ми не можемо дозволити да бурни токови свјетске науке и научно-технолошке револуције иду мимо нас. Ми се у њих морамо што активније и што организованије укључивати, иначе ћемо заостајати и све више губити корак са развјеним свијетом, са озбиљним и опасним посљедицама,

на унутрашњем и спољњем плану. Отуда је ослањање на науку императив нашег времена и привредног и друштвеног развоја.

У нашем друштву наука је доживјела динамичан развитак о чему говори велики број факултета и универзитета, и научно-истраживачких организација (преко 800) и научних радника (преко 20.000). У свим републикама и покрајинама су - поред старијих (ЈАЗУ, САНУ и САЗУ) - формиране академије наука и умјетности (АНУБиХ, МАНУ, ЦАНУ, АНУК, ВАНУ), као највише научне и умјетничке институције које удружују најистакнутије научне и умјетничке ствараоце. Остварени су видни резултати у научном раду, што показују импозантне библиографије чланова академија, универзитетских и осталих научних радника, међу њима и библиографије чланова Црногорске академије наука и умјетности (објављене у Споменици поводом 10. годишњице ЦАНУ). Један број научних радника постигао је својим радовима и свјетску афирмацију.¹

Ипак, положајем и стањем науке, и њеним доприносом у нашем друштву, не можемо бити задовољни. И не само то. Судећи по нагомиланим привредним и друштвеним проблемима, темпу привредног развоја и нараслим друштвеним потребама, могло би се, без претјеривања, рећи да се наука у нашој земљи налази у стању озбиљног заостајања и својеврсне кризе. Симптоматичан показатељ кризе огледа се и у рапидном опадању броја проналазака у нашој земљи.

Наука, научне организације (академије наука и умјетности, универзитети, научно-истраживачки институти) и научни радници нијесу добили одговарајуће мјесто у нашем друштву. Њихов друштвени статус и материјални положај је неповољан и недовољно стимулативан.

Наука се код нас, упркос усвојеним друштвеним опредјелењима, де факто, још третира као друштвена потрошња, а не као прворазредна и одлучујућа производна снага друштва. Није ствар само у вербалном третману, већ у системским рјешењима која подсијецају крила науци и нормалном обављању научних активности. Неиздиференцираним третирањем, наука је потпадала, па још и сада потпада, под удар најразличитијих рестрикција предвиђених за области опште и заједничке потрошње, прије свега у погледу споријег раста у односу на раст друштвеног производа. Нека административна рјешења, која имају своје оправдање за остале ванпривредне области, угрожавају елементарне услове за научни рад.²

1 Велики је број радова наших научних радника објављен на страним језицима и реферата презентираних на међународним научним скуповима. Неки од наших најистакнутијих научних радника били су професори по позиву на страним универзитетима.

2 Она доводе до опасног успоравања па и до потпуне обуставе набавке неопходне опреме за научни рад, набавке стране литературе, прије свега научних часописа, без којих се не може бити у току са кретањем науке у свијету, онемогућавају нормално одржавање научних скупова и присуствовања на њима, доводе до обуставе неопходних студијских путовања за остваривање научно-истраживачких програма и слично. Неке од тих последица су ненадокнадиве.

Брза и недовољно рационална експанзија, уситњеност и разједињеност научно-наставних (факултети, одјељења) и научно-истраживачких организација оставили су озбиљног трага не само на квалитет високо-школског образовања, кадрова и пројеката, већ и на материјални положај науке, научних организација и научних радника. Томе је допринијело и одсуство шире договорене друштвене политике о личним доходима у ванпривредној сфери, што је довело до девалвираних доходака научног кадра у односу на остале запослене у ванпривреди.³

Неповољан друштвени статус науке, њених представника и посланика, познат је и видно присутан код нас. Он, поред осталог, долази до изражаја и у формално-протоколарном третману и бирократском рангирању (на јавним скуповима, у средствима информисања и слично).⁴

Науци се у средствима информисања даје веома мало мјеста. То је случај са достигнућима науке уопште и код нас, са приказом научних радова, активности и ставова научних организација, научних скупова и истакнутих научних радника, па чак и када су у питању најактуелнији проблеми друштва. Мјесто и простор у средствима информисања често се, прилично издашно, пружају мање компетентним лицима ван области науке за проблеме за које постоје врхунски научни радници који су датој проблематици посветили године па и десетине година свог плодног и стваралачког рада.

Неадекватан друштвени и материјални положај ствара код научних радника осјећај друштвене деградираности и њих и науке, умањује њихову приврженост научном раду, упућује их на прихватање допунских радних ангажмана ван науке, ван научно-истраживачког рада. То оставља вишеструке негативне посљедице. То дјелује дестимулативно на опредјељивање за науку као свој позив, како најталентованијих младих дипломираних студената, тако и постојећих научних радника да се трајно посвете науци и да у науци (а не ван ње) траже и своју пуну афирмацију.

У нашем друштву је неопходна корјенита измјена друштвеног статуса и материјалног положаја науке и умјетности, као врхунских достигнућа људског ума, маште и талента. Потребно је од декларација и општите, у основи правилних, опредјељења прећи на њихову реализацију. То је

³ Договорена цјеловита политика личних доходака за ванпривреду се намеће као неминовност. Она би морала у основи да полази од укупне квалификационе структуре запослених у појединим ванпривредним организацијама удруженог рада.

⁴ Тешко је објаснити зашто на значајнијим свечаним и репрезентативним скуповима, па и онима превасходно научног, односно умјетничког карактера, (као што је додјела научних и умјетничких награда и признања) бивају по административној логици позивани само ријетки појединци који су на челу научних односно умјетничких институција, а заобиђени чак и претходни добитници тих награда и признања у оквиру иначе великог броја званица. Или зашто се присуство представника науке и умјетности региструје иза многих других или се чак и не региструје. Помињемо ову својеврсну протоколарну хијерархију, која, за разлику од праксе у многим другим земљама, истура у први план друге структуре а науку и умјетност, научнеи умјетничке ствараоце гура на споредан колосјек, због тога што је она показатељ општедруштвене климе у односу на науку, научно и умјетничко стваралаштво, што њу слиједи и подржавају углавном средства информисања.

потребно не толико ради науке и научних радника већ, прије свега, ради остваривања значајних друштвених и привредних функција и улоге науке, ради постизања динамичког и стабилног привредног и друштвеног развоја. А тај се развој не може остваривати без науке, научног приступа и научних рјешења. Алтернатива томе су импровизације, промашаји и заостајање, чија је цијена, посебно у условима недовољне развијености, обично превисока.

Један од основних проблема наше науке јесте њена организација. Она је далеко од тога да је оптимална. Њено битно обиљежје јесте уситњена и неповезана мрежа научно-наставних (универзитети, факултети) и научно-истраживачких (института и других) организација, паралелизам, недовољна подјела рада, специјализација, сарадња и координација, диспропорција у заступљености организација (претјерани број у једном и недовољан број у другим областима науке), атоматизација истраживања и средстава, затварање у републичке и покрајинске оквире и одсуство договорене стратегије развоја наука, научне политике и координације научног рада.

У оквиру овог комплекса питања треба посебно истаћи институционална рјешења, карактер и мјесто наших академија наука и умјетности, универзитета односно факултета и научно-истраживачких института.

Својевременим институционалним рјешењима научно-истраживачки институти су издвојени из састава факултета односно универзитета и академија наука и умјетности и постали самосталне радне организације. Универзитети, који су раније били радне организације са факултетима као својим саставним дјеловима, постали су асоцијација самосталних факултета.

Универзитети односно факултети су постајали све више високо-школске наставне а све мање научно-истраживачке организације. Томе је допринијела и експанзија мреже универзитета, факултета и одјељења и све већи број студената. Томе су допринијела и друга институционална рјешења, као што је програмско и финансијско везивање универзитета и факултета углавном за републичке заједнице за образовање а самосталних научно-истраживачких института за републичке заједнице за научни рад.

Није неопходна нека детаљнија анализа универзитета, с једне, а самосталних научно-истраживачких института, с друге стране, да би се констатовало да нашу науку карактерише велика подвојеност кадровског потенцијала, с једне, и материјално-техничке базе, с друге стране. Највећи дио научног кадра у нашој земљи налази се на универзитетима. Средства и опрема за научно-истраживачки рад, међутим, налазе се углавном у самосталним научно-истраживачким институтима и у већим истраживачко-развојним јединицама у привреди. Оснивање научних институција и набавка често скупе опреме, вршени су без ширег и планског сагледавања потреба, без довољне координације, подјеле рада и специјализације. Тако је долазило до нерационалног дуплирања програма и опреме и непотребног трошења иначе ограничених средстава за науку.

Затвореност самосталних научно-истраживачких института и других организација за научно-истраживачки рад универзитетског научног кадра, а универзитета и факултета за наставни рад институтског научно-истраживачког кадра, чему је допринијела и одређена законодавна регулатива, повећала је нерационалност у области науке и утицала негативно како на ниво научно-истраживачког рада, тако и на ниво универзитетске наставе, која би морала да изниче из научно-истраживачког рада и да се њиме оплемењује.

Неопходна је знатно рационалнија и ефикаснија научно заснована организација науке и научног рада. Потребни су подјела рада, усклађивање, повезивање и интеграција науке, научно-истраживачког и научно-наставно (универзитетског) рада. Неопходно је мрежу научних организација преиспитати, ускладити и свести у рационалне оквире.

Треба стварати повољније материјално-техничке, кадровске и институционалне услове да се активирају универзитети, као заједнице научно-наставних и научно-истраживачких организација, са својим бројним научним кадром, који би требало потпуније укључивати у остваривање научно-истраживачких програма и пројеката, прије свега оних који се финансирају у оквиру и преко заједнице за научни рад.⁵

Број и структуру високо-школских и научно-истраживачких организација требало би прилагођавати потребама привредног, културног и друштвеног развоја наше заједнице. При том би требало договорно, на ширем плану, утврдити и примјењивати услове и критеријуме за оснивање научно-наставних и научно-истраживачких организација, а постојеће организације у области науке такође подвргнути тим условима и критеријумима. У таквој реорганизацији и консолидацији мреже многе би организације изгубиле статус научне установе и наставиле да се баве давањем интелектуалних услуга, а многе би биле мотивисане да иду на интеграцију са другим научним организацијама.

Што се тиче природе и карактера југословенских академија наука и умјетности, они су у великој мјери специфични. Академије наука и умјетности код нас, као и у свијету, јесу научне и умјетничке институције највишег ранга. Оне у свој састав удружују, односно треба да удружују, најреномиранији кадар научних и умјетничких стваралаца. Ипак, оне се, по свом карактеру, организацији рада и задацима, разликују од свих осталих научних организација. У неким земљама оне су само репрезентативне институције. Избором у чланство Академије одаје се највеће научно и

⁵ Универзитет односно универзитетски научно наставни кадар би требало да остварује знатан дио свог дохотка односно личног дохотка по основу научно-истраживачког рада. У постојећим институционалним рјешењима тај кадар то чини, дјелимично, у оквиру самосталних научно-истраживачких организација, најчешће као тзв. "спољни сарадници", са ограниченим или никаквим могућностима да одлучују о свом раду и резултатима рада. Такво стање би требало мијењати. Свим научним радницима би требало обострано омогућити да уживају сва самоуправни права, било да су укључени у научно-истраживачки било у научно-наставни рад, независно од форме радног ангажмана. Томе, као и другим изнијетим ставовима, требало би прилагодити сада нееластична рјешења у радном законодавству.

умјетничко признање појединцима за изванредна научна и умјетничка достигнућа и остварења.

У неким другим земљама академије наука су одвојене од академија умјетности и нису само репрезентативне институције највишег престижа, ка чијем чланству теже истакнути научни и умјетнички прегаоци, већ су оне (посебно у социјалистичким земљама) и врхунски организатори и координатори научно-истраживачког рада у земљи и креатори научне политике. Оне у свом саставу имају често веома разгранату мрежу научно-истраживачких института, са знатним бројем (стално запослених) научних радника који нису чланови академије, као и друге, углавном, научно-наставне раднике са универзитета (у допунском радном ангажману). Истакнути чланови академије, по правилу, руководе тим институтима и пројектима.

Наше академије наука и умјетности су негде на средини између ова два типа академија. Оне јесу репрезентативне институције. Као такве, самим својим постојањем, оне стимулишу рад десетина и стотина научних и умјетничких радника, стваралаца, да покажу што веће научне и умјетничке резултате у области наука и умјетности (прије - и ради - избора у звање дописног односно ванредног члана, а и касније, ради промовисања у звање редовног члана - академика). То је изванредна мотивација за научна и умјетничка остварења. Чак и да нема ничег другог, у томе би се састојала посебна, за науку и умјетност и друштвени развој изванредно корисна улога и значај академија наука и умјетности као репрезентативних институција.

Наше академије наука и умјетности су углавном лишене, а наша Црногорска академија потпуно, своје институционалне базе, својих научно-истраживачких института. Ипак све југословенске академије, па и наша, желе да буду не само репрезентативне већ штовише и радне институције. При томе треба имати у виду да чланови (као и руководства) наших академија, који улазе у тзв. "радни састав" својих академија, нијесу у сталном радном односу у својој академији, већ раде, по правилу, на универзитетима и научно-истраживачким институтима. Они ван академија остварују највећи дио своје научно-истраживачке односно умјетничке (књижевне, ликовне, музичке и друге) активности.

Ради остварења планова свог научног и умјетничког рада и других својих функција, наше академије наука и умјетности, у оквиру својих одјељења, имају широку лепезу сталних односно координационих одбора за поједине гране или групе блиских наука и умјетности. У њима је, поред чланова академија, окупљен велики број сарадника из редова најистакнутијих научних и умјетничких стваралаца. Кад би ови стални односно координациони одбори покрили све области наука и умјетности, онда би академије наука и умјетности још више постале праве и незамјенљиве институције за креирање, односно учествовање у креирању научне и културне политике у оквиру и на нивоу својих република и покрајина, а удружене - преко Савјета академија наука и умјетности СФРЈ и међуакадемијских координационих одбора за поједине гране науке и

умјетности - на нивоу читаве земље.

Академије би могле много активније да се ангажују на селекцији пројеката, утврђивању приоритета и начина концентрисања кадровских и материјалних потенцијала на тзв. комплексне или стратешке пројекте. Оне би најнепосредније могле да буду укључене у конципирању дугорочних програма истраживања, утврђивању и прихватању нацрта (идејних концепција) крупних научних пројеката, њиховог фазног преиспитивања и верификације, као и етапног и финалног валоризовања резултата рада на тим пројектима. Академије наука и умјетности би, као мултидисциплинарне институције, могле посебно да подстичу и остварују интердисциплинарна односно мултидисциплинарна истраживања.

С обзиром на ниво и широко окупљање научног кадра у оквиру својих одбора, наше академије наука и умјетности би могле - а то је оријентација наше Академије - да преузму улогу у области координирања крупних научних пројеката, који би се, иначе, остваривали не само у одјељењима и одборима академија, већ и на факултетима и у самосталним научно-истраживачким и истраживачко-развојним организацијама. Координација би се обављала преко одговарајућих сталних односно пројектних одбора академија, који иначе окупљају најистакнутији научни кадар са универзитета и других научних организација. Одбори за дате области науке могли би се појављивати као савјети одговарајућих крупних научних пројеката.

Одбори би израђивали, односно прихватили идејну концепцију и структуру пројеката, утврђивали извршиоце пројеката, аналитички и критички разматрали (сами или у оквиру ширих "округлих столова") завршене парцијалне резултате односно дјелове тих пројеката, и, на крају, претресали, критички валоризовали, захтијевали дораду и условно усвајали завршене крупне пројекте у цјелини, и, након тога, по правилу, организовали шире научне скупове који би валоризовали резултате пројеката, који би послужили за додатну дораду или разраду финалних рукописа пројеката прије дефинитивног усвајања у одборима, као савјетима пројеката.

Што се тиче развојних јединица привредних организација, требало би (стимулативним системским рјешењима и осталим мјерама економске политике) подстицати њихово оснивање и снажење, у оквиру радних, посебно сложених организација и виших облика организовања, и њихово међусобно повезивање и интеграцију, као и повезивање са одговарајућим научним институцијама, прије свега онима које се баве фундаменталним и примјеним истраживањима.⁶ Тиме и на други начин требало би дестимулисати претјерано ослањање на увозно знање, лиценце и патенте

⁶ Томе би могле да допринесу на нивоу грана односно области обавезне и договорене минималне стопе намјенског издавања за потребе развојног и истраживачког рада у оквиру и за потребе привреде, за оснивање и развој сопствених или удружених развојних и истраживачких јединица и центара. Те стопе би требало да буду диференциране у зависности од, свјетски гледане, брзине темпа техничко-технолошког развоја у појединим привредним областима.

у погледу развоја технологије, производних поступака и обезбјеђења опреме за нову производњу.

Оснивању и јачању развојних и истраживачких центара у привреди допринијела би флексибилнија политика веће мобилности истраживачких и високостручних кадрова између факултета, научноистраживачких института и развојних центара а прије свега ангажовање истраживача са факултета и научно-истраживачких института на одговорна мјеста у развојним и истраживачким центрима привреде.⁷

Неадекватна организација и недовољна координација научног рада у нашој земљи дошле су нарочито до изражаја у области организације система научних информација, гдје би се евидентирале и прикупљале информације о научним и техничким достигнућима у свијету, које би, као неопходан предуслов научног рада, биле доступне свим научним организацијама и научним радницима. Неопходна је радикална промјена мјеста и улоге научних библиотека и документационо-информативних центара и система, као видова повезивања наше са свјетском науком. Тим прије ако се има у виду чињеница да у свијету данас излази преко сто хиљада научних периодичних публикација годишње.

Оскудност наших библиотечких фондова је далеко испод дозвољене границе. Стање у овом погледу чине вишеструко тежим расцјепканост и неповезаност наших библиотека и одсуство неопходне координације у погледу набавке стране литературе, као и неразвијеност, распарчаност и необједињеност документационо-информативних центара и система. Све то, а посебно застој у набавци основних иностраних научних публикација (за девизе) угрожава на најелементарнији начин науку, њен контакт са свјет-

7 Томе би допринијела и шира друштвено-одговорна политика личних доходака која би најприје и у повезаном виду обухватила читаву ванпривреду. Она би требало да стимулише знање, стицање квалификација, квалификован рад, а посебно високостручан, креативан, иноваторски и стваралачки рад. Та политика би својим утврђеним критеријумима требало да стимулише стваралаштво а да онемогући, с једне стране, јако присутне тенденције уравниловке у оквиру датих организација удруженог рада, а, с друге стране, неоправдане разлике у погледу личних доходака радника истих квалификација који раде у различитим организацијама на истој територији, разлика које нису резултат боље организације пословања, квантитета и квалитета рада, већ су резултат природног и вјештачког (тржишног прије свега) монопола и свакојаког администраирања у области цијена, које се не ослања на науку и научну методологију. Разрађивању критеријума о расподели личних доходака би требало свакако да се посвете организације ван сфере науке, посебно синдикалне организације у оквиру и на нивоу појединих грана, групација и области и територија, узимајући при том у обзир различиту структуру и ниво развијености и дохотка (по становнику) појединих република и покрајина. Међутим, адекватан избор, утврђивање и разрада критеријума у оквиру шире политике (расподјеле) личних доходака, не могу се вршити без науке, без научног приступа и методологије, без активног учешћа одговарајућих научних организација. Политика (расподјеле) личних доходака, би се, иначе, морала да протегне и на све ванпривредне сфере, с обзиром да су разлике у личним доходима - људи истих квалификација и приближно истог квантитета и одговорности - често толико неоправдано велике и недопустиве и то прије свега на штету области које су основа и предуслов дугорочног друштвено-економског и културног развоја земље, као што су наука и образовање.

ском науком и технологијом развијених земаља, па према томе и сам развој науке.

Полазећи од одговорности република и покрајина за свој сопствени развој али и за развој социјалистичке заједнице као цјелине, неопходно је утврдити договорену јединствену стратегију дугорочног развоја науке, као саставног дијела дугорочног друштвено-економском развоју Југославије. Неопходна је, такође, са њом усклађена научна политика у оквиру сваке републике и покрајине. Потребно је планирање и усмјеравање развоја науке, као све значајнијег дијела укупног система друштвеног планирања.

Неопходна је одговарајућа подјела рада, прије свега у стратегијски - за науку и друштвено-економски развој - значајним областима. Потребно је самоуправно удруживање и обједињавање истраживачких капацитета (средстава, опреме и кадрова) у приоритетним научним областима како би се постигла неопходна "критичка маса" и повезали сви видови истраживања, од фундаменталних, преко примијењених до развојних истраживања.⁸ То би, прије свега, требало да буду крупни истраживачки програми и пројекти од интереса за читаву земљу, као што су енергија, сировине и храна, као и оне гране индустрије гдје имамо, или бисмо могли да имамо, одређене упоредне предности у међународној размјени.

План научно-истраживачког рада Републике, односно република и покрајина, не смије бити само збир планова појединих научних организација, односно њихових јединица, често заснованих на жељама појединаца који у њима раде.

У одабирању приоритета у планирању па, сљедствено томе, и у финансирању, морала би се избјегавати једностраност која друштвено-економски развој види условно као материјални развитак друштва, па, према томе, природне, техничке и економске науке као превасходне носиоце развоја. Остале друштвене и културно-историјске науке, имају, такође, своју значајну улогу у друштвеном и културном развоју и њима треба дати одговарајуће мјесто у планирању научноистраживачког рада.

При томе треба имати у виду и неколико сљедећих момената. Истраживања у природним и техничким наукама утичу на привредни развој, али не увијек на директан начин. Основне науке немају увијек своје непосредне кориснике и непосредан утицај на унапређење производње. Примијењена истраживања у области техничких наука, међутим, могу да имају своје непосредне кориснике и да утичу директно на рјешавање проблема привреде и друштва. Између основних и техничких наука и производње постоји повезаност. Технички прогрес се остварује у оквиру своје три фазе: фундаменталних (основних) истраживања; примјењених истраживања и освајања нових технологија; и коришћења резултата

⁸ Рационализација у коришћењу кадрова и опреме би се могла постизати на више начина: радним повезивањем на изради комплексних пројеката, подјелом рада и специјализацијом, документационим повезивањем и потпуном интеграцијом. Тако би се смањили непродуктивни издаци у корист самог истраживачког рада.

примијењених истраживања у производњи. Нашем друштву је неопходна стратегија и политика у области трансфера технологије и знања и рјешења која би стимулисала примјену резултата наше науке у праксу.

Научни пројекти се у највећем броју случајева планирају и остварују у оквиру појединих наука, односно научних области. Требало би, међутим, тежити и планирању и остварењу мултидисциплинарних пројеката, првенствено у оквиру академија наука и умјетности. При том би дјелови одређених пројеката могли да буду предмет истраживања у оквиру магистарских и докторских дисертација.

Планови, па према томе и финансирање научног рада на свим нивоима би - поред научних пројеката који се остварују у оквиру научних организација, радних тимова или и на индивидуалан начин - морали у далеко већој мјери него што је то сада, да обухвате и научне скупове и издавање завршених студија (научних пројеката) и зборника (са научних скупова).

Научни скупови представљају значајан вид научноистраживачког рада. Они на релативно лак, брз и рационалан начин могу да мобилишу широк круг научних радника и да их усмјере на обраду уже научне, уз то и актуелне проблематике, и то, по правилу, проблематике која је предмет њихове шире и трајније професионалне и научне оријентације. Научни скупови, поготово ако су они ширег југословенског или међународног карактера, морали би да добију одговарајући приоритет.

Посебно, далеко значајније мјесто требало би да припадне планирању и финансирању издавачке дјелатности у области науке. Публиковање научних радова представља финализацију научног истраживања. Без тога нема развоја науке. Научно-истраживачки рад, у оквиру научних пројеката и научних скупова, у великој мјери губи свој смисао ако његов резултат не постане доступан научној и стручној јавности. И то доступан што прије, и што широј јавности. С обзиром да научна књига није роба комерцијалног карактера, потребно је издвајати далеко већа средства за објављивање научних радова. Неопходно је и далеко веће учешће средстава за издавачку дјелатност у укупним средствима за науку.

Непосредно с тим повезан је и проблем презентирања резултата наше науке, наше научне мисли свјетској научној и стручној јавности. Без планирања и финансирања наших научних публикација, књига и часописа на великим свјетским језицима (прије свега на енглеском као доминантном у области науке) и других видова представљања наших научних резултата свјетској јавности, наша наука и њена достигнућа све више добијају провинцијални карактер и доживљавају опасну изолацију па чак и у области економских, друштвених и културно-историјских наука, гдје би због историјске специфичности друштвеног, привредног и политичког система и због нашег друштвено-економског и културног развоја, наша научна мисао имала шта да каже иностранству. Овако трпи не само наука већ и наше друштво у цјелини, прије свега, наш друштвено-економски и политички систем, о којима свјетска научна и друга јавност, због наше недовољне организације и несхватања приоритета, бива недовољно и често неадекватно, из пера страних мислилаца, обавјештавана. У овом погледу

су неопходне радикалне промјене.

План научно-истраживачког рада Републике, односно република и покрајина, у конципирању и реализацији, треба да се ослања не само или претежно на самосталне научно-истраживачке институте, већ на академије наука и умјетности, прије свега као координаторе, а такође на универзитете и факултете са бројним научно-наставним кадром⁹ па и неке друге организације.¹⁰

Планирање би, поред претежне оријентације на тимски рад, колективно истраживање, требало да оставља довољно простора индивидуалном истраживању, личном раду изузетно способних, даровитих и креативних појединаца, тим прије, што је индивидуални рад незаменљив у стварању научних синтеза, што, уосталом, показују највећа признања у области науке у свијету и код нас.

Све ово што је напријед речено говорило би у прилог предузимања одређених институционалних рјешења на нивоу земље у цјелини: формирање, на примјер, ресора у савезној управи (Секретаријата односно Комитета за науку и информатику), али поред тога - попут неких других важних сфера друштвеног и привредног живота које имају савезне савјете (за друштвено уређење, економску политику и привредни развој, за међународну сарадњу и слично) - и одговарајуће тијело за науку - на примјер Савезни савјет за науку који би био састављен претежно од најкомпетентнијих људи из науке, из редова чланова академија наука и умјетности и других. Савезни савјет за науку би предлагао односно утврђивао стратегију развоја науке односно научну политику, пратио развој науке и предлагао рјешења која би подржавала и убрзавала развој науке и, што је од посебне важности, њену адекватну примјену. На нивоу сваке републике и покрајине требало би ићи на слична рјешења (Републички секретаријат, односно Комитет за науку и информатику) и на друштвено тијело - Републички односно Покрајински савјет за науку. То, наравно не би умањило значај и одговорност постојећих територијалних

⁹ И то како оним који је укључен у рад универзитетских и факултетских јединица (института, центара, завода, лабораторија), тако и оним који (сем у катедрама) није укључен у такве јединице било зато што универзитети и факултети немају уопште таквих организација, било што их немају за поједине научне области, било зато што не би ни било рационално да их имају и што је индивидуални научно-истраживачки рад у многим областима и нивоима истраживања, као и у погледу магистарских и докторских дисертација, незаменљив, али у погледу планирања и усмјеравања (избора тема) и материјалног стимулисања могућ и потребан. То се односи и на оне чланове академија наука и умјетности који су, по сили закона, прекинули своју редовну активност или се ограничили само на извођење пост-дипломске наставе на универзитетима, али који (неки од њих веома интензивно и успјешно) настављају свој научно-истраживачки рад, индивидуално.

¹⁰ Међу њима и оне које, по својој претежној дјелатности или по номенклатури, не спадају углавном у научне организације у ужем смислу ријечи, и које су због тога ван дјелокруга заједница за научни рад, али које по природи своје дјелатности и са својим кадром могу и обављају одређене видове научно-истраживачког рада. То је, на примјер, случај и са неким организацијама у области техничких наука (заводима, бироима) музејима (за културно-историјске науке) и слично.

и будућих, гранских односно функционалних, тј. струковних заједница за научни рад.

Један од основних разлога што наша наука не испуњава на задовољавајући начин своју друштвену функцију да допринесе даљем привредном и друштвеном развоју, да помаже привреди и друштву да савлађује дугорочне и текуће проблеме, налази се, прије свега, у стању и положају научног кадра. То се нарочито односи на оне науке гдје непосредније долази до изражаја спрега науке и привреде, почев од фундаменталног научног стваралаштва, преко развојног и примјененог истраживања, па до креативног стручног рада, проналазаштва и новаторства.

Број кадрова који се посветио научно-истраживачком раду је изразито недовољан. Он је у неким, за развој привреде пресудним наукама, знатно испод просјека, а негдје је при самом дну европске љествице, тј. знатно испод критичке границе без које се не може очекивати да се привредни развој потпуније ослони на сопствену науку, па и да је користи.

Развој нашег научно-истраживачког кадровског потенцијала заостаје, па, сљедствено томе, и развој наше науке, прије свега и због неадекватног образовања и одбира кадрова за научни рад, због недовољног подстицаја за научноистраживачки рад и усавршавања и због неадекватне организације и бриге о научним кадровима.

За право научно истраживање, за стваралаштво, потребни су одговарајући - и све већи - ниво образовања, знање, искуство и веома интензиван рад. Али, за њега су као и у књижевности, умјетности и музици, потребни, прије свега, смисао, наклоност, таленат. То је риједак, ограничавајући фактор развоја. Радом се не може или може само дјелимично надомјестити тај смисао, таленат. Без рада се, пак, тај смисао и таленат не могу развити, изнијансирано усавршавати и оплемењивати. Отуда и неопходност систематског праћења и одабирања оних који имају смисла за научно-истраживачки рад, неопходност његовања, друштвеног и материјалног подстицања и усавршавања тих наклоности и талента уз сталну проверу и валоризацију њихових достигнућа.

Ту би улогу прије свега требало да одиграју универзитети као извори младих стваралачких снага, гдје треба да се стичу и преносе методи научно-истраживачког рада и да се развија смисао за тај рад. Међутим, претјерана и брза експанзија универзитета и факултета и, с тим повезано, снижавање критеријума за избор и формализовање реизбора научно-наставних радника могу витално да угрозе ту изванредно значајну функцију универзитета.

Обим, структура и ниво научног кадра јесте од пресудног значаја за развој научно-наставног и научно-истраживачког рада. Стога би образовање, одбир и усавршавање кадрова за научно-истраживачки рад требало да заузму истакнуто мјесто. Васпитно-образовни систем би морао бити еластичнији како би давао довољно могућности да ученици и студенти са напросјечним способностима дођу до пуног изражаја, да се млади таленти подстичу у свом развоју, да им се пружи услови за развијање својих наклоности за научни рад.

Избор младог научно-наставног и научно-истраживачког кадра требало би да буде финални корак у оквиру систематске и дугорочне кадровске политике, која би пратила, кроз редовне и постдипломске студије, студенте и пост-дипломце са врхунским (испитним и другим аналитичко-истраживачким) резултатима. Изабраним сарадницима - асистентима на факултетима и научно-истраживачким институтима би требало поклањати неопходну бригу у погледу њиховог увођења у методологију научног рада, развијању радних и истраживачких наклоности и њиховог научног усавршавања у оквиру наших и страних универзитета.

Развитак младих научних радника још више отежава недовољна материјално-техничка опремљеност научних организација и неповољан друштвени и материјални положај.¹¹ Ти услови нису много бољи ни за старији научни кадар. Отуда и појава тзв. "одлива мозга" из науке и друге области рада, из мање развијених и развијеније средине и из земље у иностранство. Вишеструке мјере биле би неопходне да се створе услови за враћање оних који су напустили своју средину или своју земљу и афирмисали се својим научним радом у другим развијенијим срединама или иностранству.

Проблем научног кадра поприма забрињавајуће размјере. Долази до ерозије квалитета и нивоа. У редове науке почиње да се увлачи просјечност, са опасном тенденцијом репродуковања у проширеним размјерама. Умјесто селекције талената, знања и научног прегалаштва бива све више присутна опасност негативне селекције. Томе доприносе и нека институционализована рјешења која, под плаштом самоуправљања, отупљују, па и онемогућавају, примјену ригорозних научних критеријума за избор и реизбор научно-истраживачког и научно-наставног кадра.

Избори, а посебно реизбори, у великој мјери, претварају се у формалност. Они не обезбјеђују праву валоризацију рада и резултата рада, непрекидну селекцију квалитета и елиминисање за науку неподобног кадра. Ми смо далеко од праксе коју гаје развијене свјетске научне институције "публикуј или нестани". Ми нисмо створили ни климу ни институционална рјешења која би обезбјеђивала сталан проток кадра на релацији научно-истраживачки рад - универзитетска настава - пракса и обратно.

Све то говори о потреби предузимања озбиљних, прије свега институционалних, корака у сфери кадровске политике, избора и реизбора научног кадра, као пресудног фактора развоја науке. Тим прије што је просјечна старост наших научних кадрова висока и што се не одржава равномјерна динамика подмлађивања научног кадра, коју неиздиференциране економске рестрикције веома озбиљно успоравају.

¹¹ Њихов материјални положај (доходи, стамбена питања и друго) је неповољнији него што је положај њихових колега почетника у привредним и другим организацијама. И то упркос чињеници да се овдје ради о науци и младом научном кадру, који је због својих изузетних резултата (у току редовних и пост-дипломских студија), путем конкурса, изабран за та најнижа научна звања - асистента.

Финансирање науке у нашем друштву представља посебан проблем. Прије свега због тога што је код нас дошло до опасне тенденције заостајања развоја науке, до погоршавања њеног материјалног положаја, до заостајања у материјално-техничкој опремљености истраживачког рада и до знатно смањених инвестиција за научну дјелатност. Због начина финансирања многе наше научно-истраживачке институције су увелико почеле да губе а неке су и изгубиле свој научни карактер (и де факто се претвориле у стручне организације).

Наде које су се полагале у чвршћу интеграцију науке и привреде, знатније издвајање средстава привредних организација за науку и организовање својих истраживачко-развојних сектора, нису се углавном оствариле. Основни разлог томе је у територијалној и гранској дезинтеграцији привреде, њеној уситњености, распарчаности, затворености и неповезаности, што је, иначе, једно од кључних питања нашег даљег привредног развоја.

Наше друштво би се, стога, морало определијелити за веће укупно учешће средстава за науку у друштвеном производу земље. Издавајања за науку би требало, не само ослободити ограничења предвиђених за заједничку потрошњу, већ би она требало да расту брже од стопе раста друштвеног производа, што је, иначе, случај у савременим индустријски развијеним земљама. Друштвено и материјално подржавање и јединственија организациона рјешења су нарочито неопходна у домену фундаменталних истраживања, прије свега ради ублажавања технолошке зависности од иностранства.

Рационализација организација у области науке омогућила би сврсисходније коришћење средстава за научни рад.¹² С друге стране, стимулативна научно заснована расподела средстава за личне дохотке (према квантитету, квалитету и резултатима рада) у научно-истраживачким и научно-наставним организацијама допринијела би бољем коришћењу материјалних, техничких и стваралачких потенцијала, подизању квалитета рада и остваривању већих и цјелисходнијих научних резултата. Требало би ићи на дораду и измјену и неких других системских рјешења која би стимулисала научни и креативни рад.¹³

Финансирање науке би требало да има релативно стабилан карактер како би се обезбидио континуиран научни рад а научне организације

12 Бољом координацијом и интеграцијом науке, удруживањем постојећих у веће и сложене научне организације, што представља изванредно важан проблем, дошло би до знатне унутрашње прерасподјеле средстава, др. смањивања административних и других трошкова и до повећања средстава за прави научно-истраживачки рад. Томе би допринијела и рационализација пословања у оквиру стручних служби заједница за науку и разграничавање компетенција са органима друштвено-политичких заједница, избјегавањем, прије свега, дуплирања послова и задатака.

13 Тако би, на примјер, сва примања универзитетских научно-наставних и осталих научних радника, на основу стваралачког рада (ауторски хонорари, награде за научна достигнућа, академијске и сличне додатке као израз признања и подстрека за даљи стваралачки рад и слично) требало у погледу пензијске основице подједнако третирати као и лични доходак.

ослободиле неизвјесности и орјентисања на друге видове активности ван сфере науке. То се може постићи финансирањем - не краткорочних тема, већ - првенствено дугорочних научних програма. При томе, у уговоре би требало уградити заштитну, ескалациону скалу у односу на јака инфлациона кретања.

Финансирање науке у нашим условима не може и не треба да буде једнообразно.

Прво, одређеним наукама, научним областима, односно видовима и програмима научног рада који - да тако кажемо - задовољавају заједничке потребе друштва требало би да друштво као цјелина даје подршку, примјеном принципа солидарности и узајамности, финансирањем у оквиру и преко заједнице за научни рад. То финансирање би обезбијеђивало сигурност научног рада у оквиру договорног дугорочног програма научног истраживања.¹⁴

Други, веома значајан вид финансирања науке требало би да буде додатно намјенско издвајање средстава свих привредних и других организација, за финансирања научног рада за задовољавање заједничких потреба у оквиру појединих грана, групација односно области, прије свега у домену развојних и примјјењених истраживања. Стопа минималног издвајања би могла да буде договорена али и обавезна и стриктно намјенска. Ниво обједињавања тих средстава могао би бити диференциран у зависности од природе и карактера гране, групације, области. Обједињавање средстава за организације које чини тзв. велике системе требало би у основи да буде на нивоу читаве земље.¹⁵

Трећи вид финансирања науке одвијао би се у оквиру тзв. појединачне, најнепосредније слободне размјене рада, гдје би се задовољавале појединачне потребе за одређеним облицима научног рада, тј. потребе

14 Овај основни вид финансирања науке одвијао би се у оквиру постојећег шире схваћеног принципа слободне размјене рада у оквиру и преко заједница за научни рад, односно њихових савеза, које се једним својим дијелом (постојећим вијећем корисника услуга) појављују као репрезентант друштва, на различитим нивоима општдруштвених потреба и захтјева за научним радом.

15 То обједињавање би могло да се врши у оквиру гранских односно функционалних, тј. струковних заједница за науку које би на трајнијој основи укључивале одговарајуће научне организације за реализовање ширих научних програма у оквиру дугорочних уговора. Тако би се стварали услови за непосреднију доходовну и другу интеграцију науке и осталих области удруженог рада, с једне, и за повезивање, подјелу рада, удруживања и интеграцију унутар самих научних организација, с друге стране, и стварање стабилнијих материјалних услова неопходних за сваки прави научни рад. Гранске односно функционалне, тј. струковне заједнице за научни рад, биле би веома погодна форма за остваривање заједничких програма истраживања на нивоу земље као цјелине. Овај (други) вид финансирања науке којим се задовољавају заједничке потребе у оквиру појединих грана, групација и области одвијао би се, дакле, у оквиру постојећег нешто уже схваћеног принципа слободне размјене рада с тим што се на страни - да употријебимо тај израз - "корисника научних услуга" не налази једна већ удружене привредне и остале радне организације у оквиру својих грана, групација, области, односно одговарајућих гранских или (и) функционалних, тј. струковних заједница за науку.

одређене привредне или друге организације, по правилу на нивоу радне, али и основне и сложене организације, најчешће путем једнократних уговора са одговарајућом научном организацијом.¹⁶

Издавање средстава за научни рад, које врше и које би вршиле привредне и остале организације, обим, а посебно обједињавање тих средстава, требало би да буде подстицано диференцираним, бенефицираним системским рјешењима, прије свега у погледу доприноса и пореза (њиховим смањивањем и ослобађањем).

Из свега што је речено јасно произилази да је неопходно направити озбиљне и дубоке захвате да би наука и код нас постала значајна производна снага и покретач нашег друштвено-економског и културног развоја. Све су то питања којима се морају окренути све организоване и одговорне снаге нашег друштва.

Наше академије наука и умјетности ће се залагати за цјелисходнија рјешења у погледу статуса, мјеста и улоге науке у нашем друштву, организације, усмјеравања, координације и планирања научног рада, креирања научне политике и утврђивања научних приоритета, мјеста фундаменталних истраживања и примјене науке у нашој земљи, као и рјешавању кадровских проблема, полазећи од ступња, структуре и потреба нашег друштвеног, привредног и културног развоја и наших друштвено-економских односа.

Црногорска академија наука и умјетности, основана на тлу које је од вајкада цијенило и високо уздизало мисаоне квалитете и духовно стваралаштво, настоји да ствара и његује климу неопходну за научна и умјетничка остварења и да гаји и развија научну и умјетничку мисао.

Наша Академија, која удружује истакнуте научне раднике и умјетнике, вршила је и врши улогу коју јој је наше друштво додијелило. Она настоји да допринесе унапређивању науке и умјетности, да подстиче, унапређује и развија све видове научног и умјетничког стваралаштва и да се залаже за примјену достигнућа науке у друштвено-економском и културном развоју како Црне Горе тако и Југославије. Она проучава и координира проучавање значајних научних и умјетничких проблема, прије свега оних који су релевантни за Црну Гору и њен развој, организује научне скупове и резултате научног и умјетничког стваралаштва чини доступним научној и културној јавности.

Она улаже напоре да се још потпуније укључи у савремене токове развоја Црне Горе и наше социјалистичке заједнице. У оквиру свог плана рада и своје дугорочне оријентације, она је себи ставила у задатак и изразила спремност да учествује у утврђивању политике развоја науке и умјетности, у давању предлога и мишљења о значајним проблемима привредног, друштвеног, образовног и културног живота Републике, у конципирању пројеката који су од нарочитог значаја за нашу Републику,

¹⁶ Средства за научни рад за такве сврхе била би по правилу издајана самоуправним одлукама тих организација, али би ту могао, евентуално, да се слива и један дио (стопа) шире договорених и обавезно издвојених а неударених средстава за научни рад.

пројеката од фундаменталног научног, образовног и општекултурног значаја, као што су енциклопедијска и друга капитална издања, истраживања културног наслеђа и слично.

У утврђивању стратегије развоја и остваривања тих функција учествују а могли би још потпуније да учествују, како чланови Академије тако и знатан број сарадника, који су, иначе, окупљени у сталним и пројектним одборима Академије. Преко Савјета академија наука и умјетности СФРЈ у неке од тих активности могле би да се укључе и остале наше па и неке стране академије наука и умјетности са којима сарађујемо. Остваривању тих функција би допринијело и професионално ангажовање млађег научног и стручног кадра, нарочито за области за које немамо институције.

У настојању да у свом даљем раду гаји и развија све основне области науке и умјетности и да буде што више оријентисана ка рјешавању крупних савремених проблема из живота и развоја наше Републике, Црногорска академија наука и умјетности би, у периоду који је пред нама, развијала своју активност нарочито у неколико сљедећих домена:

Прво је научноистраживачки и умјетнички рад, како индивидуални, који је у неким областима незамјенљив, а у некима, - поготову у умјетности, и једино могућ и изузетно значајан тако и тимски рад у оквиру научно-истраживачких пројеката. Један број пројеката Академија би самостално организовала и изводила. Друге пројекте, што је још значајније, Академија би координирала. У њих би се укључивали не само чланови Академије "у радном саставу" већ и њени дописни чланови који су у "радном саставу" других академија, а који представљају веома значајан научни и умјетнички потенцијал и њихово велико научно, односно умјетничко искуство би наша Академија могла и морала да користи у остваривању својих радних задатака. У те пројекте би се такође укључивали и остали ствараоци, прије свега чланови одговарајућих одбора наших одјељења односно Универзитет и остале научне организације. Тим прије што наша Академија нема своју институционалну базу, своје научноистраживачке институте. Наша Академија је истакла и истиче своју спремност да преузме улогу координатора крупних научних пројеката.

Други, изузетно значајан вид активности наше Академије јесте организовање научних скупова, симпозијума, округлих столова и расправа, као и своје недавно основане трибине, о појединим важним проблемима науке и умјетности, привреде и друштва. То је веома користан вид најширег окупљања интелектуалних прегалаца у појединим областима науке и умјетности из наше земље и иностранства. То је незамјењљиви вид сублимирања дугогодишњих вриједних научних резултата и остварења.

Трећи, посебан домен активности наше Академије, који до сада скоро да није коришћен, представљале би научно-стручне анализе, консултације, савјети, оцјене и валоризација у домену значајних друштвених, економских, образовних и културних пројеката, реформи, планова, резолуција и слично.

Међуакадемијска и међународна сарадња, прије свега у оквиру Савјета академија наука и умјетности СФРЈ, преко међуакадемијских и међу-

народних одбора за организовање и координирање научно-истраживачких пројеката и научних скупова јесу додатни, веома значајни домени активности наше Академије.

Издавачка дјелатност уопште, па и наше Академије, заслужује посебну пажњу. Објављивање завршених научно-истраживачких и умјетничких пројеката и зборника са научних скупова јесте финални корак, без којег би научно-истраживачки рад и научни скупови у великој мјери изгубили свој значај. Наша Академија у овом погледу, као и у погледу стварања општих друштвених и материјалних услова неопходних за остваривање планова свог рада, очекује пуно разумијевање друштвене заједнице.

За остваривање својих задатака наша Академија, сви њени чланови, чланови одбора (сталних, пројектних и припремних), носиоци и сарадници пројеката и научних скупова, као и стручна и радна тијела Академије и њено Предсједништво, уложиће све своје снаге, способности и искуства како би Црногорска академија наука и умјетности била не само репрезентативна већ и радна и стваралачка институција.

Наша Академија је већ до сада окупила изванредно велики број сарадника у својим одборима. Она ће наставити да окупља и окупи што шири кадар активних радника у области наука и умјетности, из Црне Горе и из других средина који су везани за нашу Републику и нашу Академију, не само осећањима већ прије свега својим радом и стваралаштвом. То би требало чинити не само адекватним изборима нових чланова а посебно сарадника, уз обезбеђење потребног нивоа и структуре, већ и активирањем постојећих и формирањем нових сталних одбора наших одјељења за све кључне области наука и умјетности, па и за оне области из којих немамо чланова у "радном саставу".

Објективност, непристрасност и смјелост треба да красе нашу науку, научну мисао, научне и стручне анализе. Она не би смјела да робује догмама, табу темама и предрасудама нити да буде подложна притисцима бирократско-технократских снага и уским партикуларистичким интересима. С друге стране, наука се мора ослобађати негативног академизма и затворености. Научне радове и научне резултате треба чинити доступним широј научној, стручној и осталој јавности.

Нашој науци, посебно неким њеним областима, неопходне су сталнеи отворене критичке расправе, сучељавање и борба мишљења, које код нас увелико недостају. А без борбе мишљења успорен је мисаони и научни ход. Научна и стручна размјена мишљења, научне и стручне дебате и полемике, мисаоно конфронтирање не би смјели да напусте научни и академски ниво.

Наша Академија ће гајити и залагати се како за објективност и непристрасност научне мисли тако и за отворену критичку анализу и борбу мишљења. Она ће у свом раду његовати дух крајње академске толеранције, слободног и неспутаног научног и умјетничког дијалога, критичке и отворене борбе мишљења, у форми и на нивоу који одговара Академији.

Разматрање проблема као и доношење одлука одвијаће се у самоуправном и колективном духу, у атмосфери потпуне информативности и равноправности свих чланова.

Чиниће се све да рад Академије, њених одјељења и одбора, буде у потпуности отворен према научној јавности и друштву, очекујући од њих критичку и непристрасну ријеч, али и подршку тамо гдје је она неопходна за добробит и развој наше науке и наше друштвене заједнице.

ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ЕКОНОМСКЕ ЦЕНЕ ОБРАЗОВАЊА*

Радна снага, ако је квалификована, стручно оспособљена и школована, један је од најпресуднијих фактора производње и привредног развоја. Инвестиције у образовање, ако су добро одмерене, великим су својим делом привредног карактера. Оне су усмерене на "производњу" квалификованог људског фактора производње. Отуд и посебна важност образовања. Отуд и потреба развијања "економике образовања", као посебне истраживачке области, и, нарочито за ситуацију у нашој земљи, потреба анализе економске цене образовања.

1. Прво питање које се намеће јест питање сличности и разлике између образовних радних организација (школа) и привредних организација (предузећа).

Привредне организације врше одређену врсту делатности, нпр. производе одређена материјална добра или врше одређене услуге. Образовна радна организација такође врши одређену врсту делатности, тј. пружа одређене услуге, образовне услуге. У овом погледу нема, у економскотеоријском смислу, неке принципијелне разлике између привредних и образовних радних организација.

У тржишним привредама привредне организације производе добра и врше услуге углавном за друге, за купце роба и кориснике услуга, другим речима за тржиште, а не за себе. За те робе и те услуге утрошена је одређена количина по квалитету различитог рада (опредмећеног, тј. пренетог, и живог). Због тога те робе и услуге и имају вредност односно цену. Образоване радне организације такође врше услуге за друге, за кориснике образовних услуга, за ученике и студенте, односно за њихове будуће радне организације. За ту делатност, за те услуге, утрошена је одређена количина пренетог и живог рада (наставника и других), па према томе и те услуге имају одређену вредност односно цену. И у овом погледу нема никакве разлике између привредних и образовних радних организација.

* Економист, бр. 4, Београд, 1967.

У развијеној тржишној привреди привредна организација износиће своје робе односно услуге на тржиште (у економском смислу речи) самостално и слободно одређује цену својим робама односно услугама. Интересенти за те робе односно услуге, било да се ради о физичким или правним лицима, појединачно одлучују да ли ће и колико купити тих роба или услуга. Они на директан начин не могу да мењају цене тих роба и услуга мада својом делимичном апстиненцијом, тј. смањеном тражњом, или повећаним интересом, тј. повишеном тражњом, могу директно да утичу на привредне организације да снизе цену својих роба односно услуга (ако је тражња мала или ако пада) или да је подигну (ако је тражња висока или ако расте). Цене роба односно услуга, гледајући тржиште у целини, играју еквилибријумску улогу између понуде и тражње.

Образовне би организације - ако бисмо хтели да занемаримо друге моменте - могле, као и привредне организације, да самостално и слободно одређују цену својих (образовних) услуга, тј. своју цену образовања и да с њом излазе на "тржиште", остављајући интересентима, односно корисницима тих услуга да ли ће се и у коликом броју користити тим образовним услугама по цени коју је одредила свака образовна организација. Образовне би организације, попут привредних организација, могле да не воде рачуна о томе ко ће и како ту цену (која се обично зове школарина) платити, да ли (1) сваки слушалац (ученик односно студент) појединачно (а) из средстава која обезбеђује он и његова породица, или (б) уз помоћ кредита (позајмица, које би, нпр., на најширој основи давале банке) или (и) стипендија, или ће (2) ту школарину платити заинтересована радна организација у којој ће слушалац радити кад заврши школу, или ће је пак платити (3) друштво из друштвених фондова (нпр. фондова за образовање) или (4) уз комбиновану партиципацију. Под тим условима и у том погледу (у пословању и стицању дохотка) нема у принципу разлике између привредне и образовне организације, између предузећа и школе.¹

2. Разлика између привредне и образовне радне организације обично настаје онда када, из одређених социјалних и других разлога, друштво одлучи да школовање (нпр. осмогодишње) буде обавезно за све и да трошкове школовања, тј. цену образовања, на томе или на осталим нивоима (средње школе, универзитети и сл.), не плаћају непосредни корисници образовања (ученици и студенти). Будући да је "бесплатно" школовање - бесплатно само за кориснике, трошкове обавезног и "бесплатног" школовања неко мора да сноси, било заинтересоване привредне и остале радне организације, било друштво у целини (односно његови поједини делови - општине, региони, републике, федерације). Кад је у питању обавезно "бесплатно" осмогодишње школовање, тешко је замислити да би те трошкове, тј. интегралну школарину, могле да носе

¹ То у начелу не мора да доведе до "комерцијализације" школе ни до спуштања нивоа образовања. Искуство у свету обично показује баш супротно. Ту, међутим, не треба заборавити социјално-класни моменат. Наиме, такве су школе на Западу скупе и намењене су школовању ученика и студената из богатијих слојева друштва. Стога могу и да обезбеде најквалитетнији наставнички кадар.

само "заинтересоване" привредне и остале радне организације.

Ако трошкове образовања покрива друштво, оно то обично чини мање-више на тзв. принципу солидарности, нпр. увођењем обавезних пореза, тј. доприноса буџетима (одакле се један део одваја за школство, као што се ради у многим земљама а и код нас се донедавна радило) или посебних доприноса за образовање (општинске, републичке и слично - као што је сада случај код нас), који су такође облик пореза и који су (у различитим пропорцијама) обавезни да плаћају углавном сви (запослени и други) становници, с тим што се образовним услугама користи само један део становништва.² Тај се принцип не би у основи много изменио ако би уместо, односно поред обавезних доприноса за образовање из личних доходака био, нпр., уведен допринос за образовање из инвестиција, једино што би се у том случају можда средства за образовање повећала (што би, без сумње, било значајно за функционисање образовне делатности), а тежина пореских обавеза нешто другачије поделила, мада би се тај ефекат, попут концентричних кругова, ублажио повећањем цена појединих роба и услуга, које би опет покрили купци не само тих већ и изведених роба и услуга.

Принцип солидарности је утолико потпунији уколико има ширу базу. Он делује потпуније на међуопштинском нивоу него на општинском, потпуније на нивоу федерације него на републичком. Уколико је шири регион, то се лакше превазилазе неравномерности и неједнакости а образовне установе и слушаоци стављају у приближније услове у материјалном погледу, у погледу нивоа личних доходака, опреме и стандарда наставе. Постоје, наравно, и други разлози који не иду у прилог таквом решавању и који се можда морају респектовати.

3. Понекад се принцип самоуправљања истиче као аргументација у прилог великог џепкања друштвених фондова за образовање и заједница образовања (у оквиру појединих комуна, кад је у питању чак средње па и високо школство, што, додуше, може материјално да одговара установама у богатим комунама). Ако бисмо под самоуправљањем разумевали право сваке радне организације, друштвено-политичке заједнице и сваког појединца да сама, односно сам управља и располаже средствима и да их нико административном одлуком не може отуђити, и ако би се занемарио принцип солидарности, право на "бесплатно" школовање и обавезност нпр. осмогодишњег школовања, онда би горња аргументација била у реду. Идући том логиком, с правом би се могло тврдити да и у области образовања треба да важе тржишни односи као и у привреди: ко хоће да купи одређену робу односно услугу, материјалну, културно-забавну или образовну услугу (школовање), треба сам и да плати ту робу односно услугу.

Самоуправним принципима би, идући овом логиком, најпотпуније одговарао случај када би непосредни корисници образовних услуга, пре

² Осигурање имовине (аутомобила и сл.) јесте такође једна врста солидарности. Сви осигураници уплаћују обавезан износ средстава за осигурање а тако кумулисаним средствима користи се само један део осигураника, они којима то буде потребно.

свега ученици и студенти, плаћали цену свог образовања. Могло би се, у том смислу, онда исто тако тврдити да је крпење самоуправних права појединца и радних организација ако (када) држава свима, не питајући их, намеће обавезан допринос (порез) за образовање којим се користе други. Према тој логици, могла би се с правом заступати теза (1) да треба оставити и образовним установама да саме слободно одређују своју цену образовања, исто онако као што у тржишној привреди то чине привредне организације (одређују цене својих роба и услуга), и (2) да се корисницима образовних услуга остави да сами одлуче да ли ће се и колико њих користити образовним услугама ове или друге (јефтине или квалитетније) образовне радне организације.

4. Занемарујући за моменат питање рационалности (мреже школа) и опортуности (да сваки непосредни корисник плаћа образовне услуге), треба истаћи неколико момената начелне природе са становишта слободног деловања тржишних закона и слободног формирања дохотка.

Одсуство или ограниченост правих тржишних услова - економски говорећи - може да доведе до полумонополског или монополског положаја, било на страни образовних установа (када корисници образовних услуга немају могућности оптирања за једну или другу, јефтину или квалификованију установу истог смера), било на страни корисника образовних услуга (када се уместо непосредних корисника појављују као "купци" тих услуга заинтересоване привреде и друге радне организације или друштво).

Када је у питању овај последњи случај, онда треба рећи да би деловање слободних тржишних закона у области образовања било најпотпуније када би трошкове образовања покривали непосредни корисници (слушаоци) на један или други начин (лично, путем кредитирања, стипендијама итд.). Ту би закон понуде и тражње најпотпуније деловао. Чим се, и ако се, уместо великог броја "потрошача" производних услуга (слушалаца) појави ограничен број заинтересованих привредних и других организација,³ на тржишту образовних услуга долази до полумонополских облика на страни тражње (мањи број интегрисаних "купаца" производних услуга), што може да доведе до тога да се не плаћа пуна, тј. економска цена образовања.

То може да буде још драстичније ако се на страни тражње налази само један, углавном један, "купац" образовних услуга, наиме држава или друштво. Тада настаје монополски положај у домену тражње. Ако се законом прогласи "бесплатно" школовање, то само по себи значи да се образовним установама ванекономским (административним) мерама затвара свако друго "тржиште", сваки други "купац" образовних услуга, изузев један - држава или друштво. То може да доведе до ситуације да друштво не плаћа пуну, тј. економску цену образовања, другим речима, да друштво дуго време ставља административним путем у неравноправан положај образовне установе и да крши принцип дохотка према квантитету

³ Не улазимо овом приликом у опортуност и пожељност такве оријентације.

и квалитету рада. Друштво у том случају може и истим средствима, а на рачун личних доходака радника у образовним установама и стандарда наставе, чак да проширује мрежу образовних установа и број корисника образовних услуга.

5. Ако се, због одређених социјалних, политичких и других разлога, не може образовним установама дозволити исти статус као и привредним организацијама у погледу пословања и стицања дохотка, ако се, дакле, не може дозволити слободно деловање тржишних закона (понуде и тражње) који би у области образовања решили питање мреже и профила образовних установа, броја слушалаца (ученика и студената) и тржишне цене образовања (као што у привреди слободно тржиште решава питање алокације фактора производње, тј. предузећа, структуре и обима производње и цене роба и услуга) - онда се мора ићи на обрачунску економску цену образовања. Она треба да служи као основа уговорних обрачунских односа између образовних установа, с једне, и друштва, радних организација односно заједница образовања, с друге стране.

Не постоји неки општеприхваћен, научно једино исправан метод израчунавања економске цене образовања. Чини нам се да је методолошки ипак најисправније ако се, прво, одреде сви саставни елементи цене образовања и, друго, ако се они валоризују.

Одређивање елемената цене образовања не представља нерешив проблем. Ту се поступа слично конституисању обрачунске цене роба и услуга, које чине привредне организације. Неки су елементи исти, неки слични, а неки сасвим специфични. Неки елементи представљају фиксни део трошкова, као што је случај и у привредним организацијама, и с повећањем обима наставе и сличне активности и броја студената или се уопште не мењају или се мењају тек након одређеног лимита. А ту је и разлог што је економска цена образовања, ако се покуша на крају изразити по једном студенту, већа уколико је обим наставне и сличне активности и броја студената мањи, и обратно. С друге стране, као што цена исте робе и услуге варира у зависности од квалитета, тако и цена образовних услуга, тј. цена образовања, зависи од квалитета услуга, од квалитета, на пример, наставног кадра, интензитета наставног процеса, опреме и сл., другим речима, од стандарда наставе (минималног, средњег, вишег и слично).

Што се тиче валоризовања елемената цене образовања, ту обрачун постаје компликованији. Неки од саставних елемената цене образовања имају као такви своју самосталну тржишну цену, нпр. елементи који улазе у састав материјалних трошкова наставе (зграде, опрема и сл.). И ту нема великих проблема. Други, пак, елементи, нарочито они који улазе у састав личних расхода (лични доходи наставника, сарадника и осталих), морају се валоризовати на индиректан начин. Мора се, наиме, поћи од нивоа личних доходака радника истих или сличних квалификација у привреди и осталим службама. Уз то се морају наћи релације у валоризовању појединих наставних односно научно-наставних активности. При том се мора имати у виду, поред квантитета, нарочито и квалитет рада, релације између различитих квалитета и врсте рада и, на крају, број наставних и

осталих радника који је, респектујући природу наставе, економски оправдан за извођење одговарајућег плана и програма наставне и с њом скопчане остале активности, узимајући као основицу школску, тј. академску годину.

6. Цена образовања може да буде на различитим нивоима у зависности од квалификације наставног кадра, организације наставе и њене материјалне опремљености. Једна је цена образовања ако, нпр., наставу на универзитету изводи кадар највиших квалификација (предавачи), а друга ако наставу изводи кадар највиших квалификација (редовни професори и академици). Једна је цена ако се настава изводи екстензивно (предавања за све уписане студенте одједном, без група, семинара, вежби, односно само с вежбама, без поделе студената на групе, без икаквог или готово икаквог контакта наставника и асистента са студентима у току године), а друга је цена ако се настава изводи интензивно (у мањим групама, уз поновљена предавања, непосредан контакт са студентима, семинаре, вежбе и дискусионе групе састављене од мањег броја студената); у првом случају ради се углавном о учењу, у другом и студирању. Једна је економска цена образовања ако се настава изводи с недовољно опреме или (и) неадекватном опремом (учила, лабораторије и инструментариј, односно библиотеке, читаонице), а друга је цена ако се изводи адекватном, савременом и по квантитету довољном опремом.

На друштву је да се определи за одређени стандард кадровске и материјалне опремљености наставе. Оно може да се определи за различите стандарде, за различите облике и нивое наставе. Оно може да те стандарде услови обимом притицања средстава за поједине регионе, облике и нивое образовања. Друштво, дакле, може да иде на одређена уједначавања стандарда за одређене видове образовних делатности, на нижем, средњем или вишем нивоу, водећи нпр. рачуна о неким светским нормативима и просечној светској структури трошкова (између личних и материјалних). Оно, међутим, може да се задовољи, на краћи или дужи рок, постојећим неуједначеним стандардима одређених образовних установа, било у погледу материјалне било кадровске опремљености. Оно, наравно, може затечени неуједначени ниво да делимично коригује егалizacionим стандардом кадровске и материјалне опремљености на вишем или нижем нивоу.

При томе треба правити разлике између (а) економске цене затеченог неуједначеног нивоа наставе и (б) економске цене егалizacionог стандарда наставе (нпр., минималног, средњег или вишег). Прва цена (неуједначеног нивоа) углавном је статичког карактера. Она у валоризовању коригује само одређене компоненте, на пример, личне дохотке, ако нису одговарали квантитету и квалитету рада, и материјалне компоненте неопходне за просту или проширену репродукцију. Друга цена (егалizacionог стандарда) лежи у основи образоване у правилу дугорочније, политике друштва како у погледу стварања приближних услова рада за одговарајуће образовне организације тако и обрачуна глобалне економске цене образовања, тј. укупних средстава неопходних за образовање, односно процента националног дохотка који, на један или

други начин, треба издвојити да би се постигао одговарајући стандард наставе, пре свега кадровске и материјалне опремљености, и да би се обезбедио тзв. принцип дохотка, тј. расподеле према квантитету и квалитету рада, као предуслов даљег развијања самоуправних односа у овој важној области друштвене делатности.

7. Утврђивање економске цене образовања одговарајућег стандарда, која полази од мреже и структуре образовних установа коју друштво оцењује као рационалну или потребну и броја слушалаца (ученика и студената) којима се жели пружити образовање одређених профила и нивоа, служи као основица утврђивању потребног процента националног дохотка који се издваја за образовање. Како о том проценту издвајања постоје различита тумачења и неразумевања, сматрамо да је потребно, правећи ову дигресију, истаћи следеће:

Процент издвајања из националног дохотка за образовање код нас је знатно пао у поређењу са стањем од пре неколико година. Статистички подаци, с друге стране, показују да се ми налазимо доста ниско на ранглисти земаља у погледу тог процента (упркос општем уверењу које влада код нас.) Процент сам за себе много не говори. Битан је, најпре, апсолутни износ тог издвајања. Уколико је у једној земљи већи национални доходак, утолико је при истом проценту издвајања за образовање апсолутни износ средстава за образовање већи. Битан је такође, за упоређивање између појединих земаља, број становника да би се могло судити о проценту становника који се школују у целини или на појединим образовним нивоима⁴ и о проценту и о апсолутном износу издвајања из дохотка по глави становника. Најзад, веома је битан број слушалаца и износ средстава за образовање у просеку на једног слушаоца.

Две земље с приближно истим процентом издвајања из националног дохотка за образовање могу да пружају сасвим различите материјалне услове образовним установама у погледу материјалног стандарда наставе (опреме и слично и личних доходака наставних радника), а све у зависности од броја ученика и студената. Земља која издваја мањи проценат из националног дохотка за образовање него што се то чини код нас и која има већи број становника него ми, баш зато што има мање претенциозну (или класно детерминисану) образовну политику у погледу обухватности школовањем генерација одређеног узраста, може да обезбеди (за такав мањи број слушалаца) већи износ средстава за личне расходе по једног наставнику а такође и природнију структуру између материјалних и личних расхода, у корист материјалних расхода, пре свега материјалног стандарда наставе (опрема, лабораторије, библиотеке и сл.).⁵

С друге стране, у тим компарацијама с другим земљама треба имати у

4 Слика може да деформише чињеница ако у некој земљи (као што је случај код нас) велик број становништва задржава статус студената након предвиђеног, нпр. четворогодишњег (одн. негдје петогодишњег), универзитетског школовања. Као резултат тога излази да се процентуално, у односу на број становника, налази у образовним установама, нпр., већи број студената него што је то другде где је режим студија општрији.

5 Нормалном структуром трошкова за образовање сматра се 4:1 у корист

виду да, *ceteris paribus*, земља која нема велику традицију у области образовања мора велик проценат тих средстава да одваја за изградњу материјалне базе образовања (зграде, библиотеке, лабораторије, опрему), за разлику од развијене земље, с већом традицијом и наслеђеном материјалном базом школства, која може највећи део средстава да употреби за подмирење текућих материјалних и личних расхода у области образовања. Приликом тих компарација треба имати у виду и то да се у многим земљама износ средстава који се издваја из националног дохотка за образовање повећава додајним изворима: школаринама и, нарочито, фундацијама (задужбинама), које у неким земљама представљају најзначајнији извор финансирања, нарочито универзитета (научно-наставног рада); томе је умногоме допринела стимулативна фискална политика државе, тј. потпуно ослобађање од пореза свих средстава која привредне организације и појединци одвоје за образовне, научне и сличне сврхе. Треба, на крају, имати у виду да у погледу обрачунавања националног дохотка постоје методолошке разлике између одређених група земаља, тако да би проценат издвајања из националног дохотка за образовање у неким земљама био мањи ако би се национални доходак обрачунавао по методи која се, нпр., примјењује у западним земљама.

8. Све напред речено може да послужи као основица следећем општем закључку.

Принципи као што су обавезно и бесплатно школовање, прокламовани као програм једног друштвено-економског система у Уставу и слично, могу да делују као лимитирајући фактор увођењу слободних тржишних односа и тржишних услова за стицање дохотка. Према томе, ако се жели задржати као принцип обавезно осмогодишње и "бесплатно" (за слушаоце) школовање за све нивое (средње, више и високо), онда би обрачунска економска цена образовања морала да служи као основица уговорних односа између образовних установа, с једне, и друштва односно (и) заинтересованих привредних и осталих радних организација (тамо где се оне појављују), с друге стране.

У одсуству правих тржишних односа и слободнијег деловања закона понуде и тражње најприродније је да економску цену образовања, односно елементе и мерила за утврђивање економске цене образовања, разматрају и, на основу сличних релација и вредновања која постоје у привредним и другим областима, утврђују одговарајуће заједнице образовања које окупљају образовне и остале заинтересоване организације и представнике друштва.

Утврђивање елемената и основних мерила за одређивање економске цене образовања јесте, по нашем мишљењу, један од најзначајнијих корака у области образовања у датом моменту код нас. То је предуслов свестраном

материјалних расхода. Код нас је тај однос до сада био углавном потпуно обрнут у корист личних расхода. А лични расходи по једном наставном раднику, како показују статистички подаци, нарочито кад су у питању лични расходи универзитетских наставника, знатно су неповољнији од већине других земаља, како оних на Западу, тако и осталих социјалистичких земаља и земаља у развоју

решавању друштвеног и материјалног положаја образовања, образовних институција и наставних односно научно-наставних радника. Утврђивањем цене образовања и валоризацијом свих елемената долази се до интегралне цене образовања за поједине ступњеве и профиле образовања у зависности од стандарда наставе.

Друштву ће онда бити јасно колико стварно стоји који вид образовних услуга. Тако ће бити скинута с дневног реда дуготрајна а у квантитативном погледу неодређена дискусија око тога да ли друштво довољно или релативно или сувише мало одваја за образовање у цјелини и за поједине секторе образовања, да ли су довољно или недовољно, и за колико недовољно, награђени наставни и научно-наставни радници. Знаће се колик је дефицит у области образовања, колик је дефицит покриван ниским личним дохоцима, испод економски оправданих износа, а колик је дефицит "покривен" нижом опремом и стандардом наставе. Другим речима, друштво ће имати јасну ситуацију, квантифициране елементе и мерила економске цене образовања, износ постојећих и укупан износ потребних средстава за образовање, сагласно економској цени образовања.

Уколико је износ постојећих средстава мањи од потребног износа по економској цени образовања, друштво ће морати, ако неће да доведе у питање материјалну базу самоуправљања, па према томе и само самоуправљање у овој области, да се одлучи: или да повећа изворе средстава на потребан ниво, саобразно економској цени образовања, другим речима, да што пре иде на веће издвајање за образовање из националног дохотка, делимитирајући постојећу стопу доприноса, бар када је у питању стопа доприноса за образовање, или да препусти и помогне заједницама образовања да траже друга решења не доводећи у питање економску цену образовања као основицу обрачуна између образовних установа и друштва, односно (и) других заинтересованих радних организација.

У том је случају једино рационално решење да се поступи као и онда кад је у питању привредна делатност. Наиме, с мање финансијских средстава може се купити мање робе и услуга, или се може купити иста количина роба и услуга, али с мањим квалитетом. Другим речима, и у области образовања може се за мањи износ средстава добити мањи обим или (и) мањи квалитет образовних услуга. То, конкретно, значи ово: ако друштво може да издвоји мањи износ средстава од оног који је потребан да се по израчунатој економској цени образовања одржи постојећа мрежа школа, број ученика и студената, стандард опреме и наставе и ниво личних доходака према квантитету и квалитету уложеног рада, онда треба ићи на рестрикцију образовних услуга односно (и) квалитета тих услуга. Ако је стандард опреме односно (и) стандард наставе такав да се једва може ићи испод (као што је то до сада углавном случај код нас), онда се решење мора тражити или у рестрикцији мреже одређених образовних установа, или (и) у интеграцији установа истог или сличног профила (нарочито виших школа и факултета), или (и) у рестрикцији броја ученика и студената, или (и) у увођењу партиципације односно доприноса слушалаца (делимична или потпуна школарина нпр. на вишим образовним нивоима).

